BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZNYOLCZVANKETTEDIK KÖTET

(520., 521., 522. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1920

TARTALOM.

DXX. SZÁM.

Lap

KÖLTÉSZETÜNK MOHÁCS UTÁN. — Beöthy Zsolttól ... 1

ZRINYI PRÓZAI MUNKÁINAK ÚJ KIADÁSA. — Négyesy Lászlótól 12

MAGYARORSZÁG HADIKÖLTSÉGEI. — Molnár Bélától ... 51

ÉRTESÍTŐ: *Pekár Gyula újabb munkái.* — 1. *Az amazon királynő.* — 2. *Topáz királyné és egyéb novellák.* — v. g.-tól ... 61

DXXI—DXXII. SZÁM.

NEMZETI KATASTROPHÁINK. — Berzeviczy Alberttől ... 65

TISZA ISTVÁN EMLÉKEZETE. — Balogh Jenőtől ... 74

A LATIN NYELV ÉS AZ EURÓPAI MŰVELTSÉG. — Pekár Gyulától 106

CZERNIN EMLÉKIRATAI. — Domanovszky Sándortól ... 119

A RELATIVITÁS ELVE. — Putnoky Lászlótól ... 144

CLASSIKUS TANULMÁNY ÉS PHILOSOPHIAI MŰVELTSÉG. — Pauler Ákostól ... 154

HALOTT VILÁG. — Költemény. — Vargha Gyulától ... 161

SZEMLE: 1. *Zrinyi Miklós emlékezete.* — Berzeviczy Alberttől. 2. *Színház.* — V.-tól ... 164

ÉRTESÍTŐ: 1. *Spengler könyve a hanyatló Nyugatról.* (Oswald Spengler: *Der Untergang des Abendlandes.)* — Szőllősy Lajostól. 2. *Írók, könyvek, kiadók.* (Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók.* Egy magyar könyvkiadó emlékiratai). — r.-tól. 3. *Börne és Jeanette Wohl.* (Börnes Werke.) — Heinrich Gusztávtól. 4. *Magyar író könyve Destouchesről.* (Hankiss J. könyve.) — Haraszti Gyulától ... 178

KÖLTÉSZETÜNK MOHÁCS UTÁN.

Nemsokára megkondul tornyainkban a déli harangszó. Ez a harang is «holtakat sirat, élőket hí, villámokat tör», még pedig, innen-onnan ötszáz esztendeje, magyar holtakat sirat, az egész keresztyén világot a magyarság védelmére hívja, hogy megtörje a mi fejünk fölé gyülekezett felhők villámait. III. Calixtus pápa, a hagyomány szerint, a déli harangozást az egész keresztyén világban annak a diadalnak emlékére rendelte el, melyet Hunyadi János II. Mohamed szultán hadain 1456 julius 22-dikén Nándorfehérvár védelmében kivívott s a melylyel a nyugotnak több mint félszázadra biztosságot szerzett a töröktől. Ezt a szolgálatot, melyet az európai cultura a legnagyobb magyar katonai lángelmének köszönt, de köszönt a magyar hősiségnek s utóbb a két százados határvédelem harczai között a magyar vértanu-nemzedékek hosszú, elfogyhatatlan sorának: ezt a szolgálatot hirdeti a déli harangszó. Ércz-nyelvén ugyanazt kérdi Európa népeitől, a mit Michelet kérdett: «Vajjon mikor fogjuk leróni tartozásainkat ezen áldott nép, nyugot megmentője iránt?» Képzelte-e a hálás pápa vagy a nagy szívű franczia történetíró, hogy ez lesz a felelet: egy istentelen halálos ítélet s kiszolgáltatásunk a pribékek hadának, azoktól, a kikért száz és száz éven át testünk szakadásaig küzdöttünk s a kiket vérünk hullásával védelmeztünk?

A nándorfehérvári világra szóló győzelem fénye a nagy nap egyik hősének, Kapisztrán Jánosnak jövőbe látó szemeit nem kápráztatta el; halálos ágyán búsan tört ki: «Jaj Magyarországnak»! A szomorú jóslat beteljesedett; de csak a következő században. A nagy török támadások a keresztyénség szíve ellen csak hatvan esztendő mulva indultak meg

újra. Erre a hatvan esztendőre esik Magyarország legmagasabbra emelkedése s talán legmélyebb sűlyedése; Mátyás, majd a Jagellók-kora. Pompás Szolimán szultánnak rajtunk keresztül a keresztyén Európára törő erejét a magyarság megtörni nem tudja többé; de feltartóztatására, megakasztására, olykor el-elszélesztésére: véges-végig másfél századon keresztül maradt ereje, kitartása, áldozatkészsége. Egy szétszaggatott, nemzetül elsanyart és elnyomott, javaiban, szabadságában, életében folyton-folyvást fenyegetett nemzetnek mindaddig, míg újra nem egyesülhetett s ezt az erőt legalább egy homloktérre vethette: nemzetisége védelmére. «Keresztyénségnek viselte pajzsát».

A nagy bukást Mohácshoz, a szerencsétlen mohácsi csatavesztés emlékéhez szoktuk fűzni, melyet a végzetességére utaló, jellemző szóval rendesen *mohácsi vész*nek nevezünk. Tragikai katastrophánknak benne való összefoglalását a köztudatban táplálja újabb irodalmunknak két remeke: Kisfaludy Károly elegiája «nemzeti nagylétünk temetőjé»-ről és Kölcseynek fenséges szónoki elmélkedése. Pedig a rettentő bukásnak voltaképen három döntő mozzanata volt. Az első az ország kulcsának elvesztése: Nándorfehérvár 1521-ben esett el Oláh Balázsnak hősi védelme és vértanu halála után. Második volt az 1526-diki mohácsi csata, hol az ország hadereje semmisült meg s a király halálával közrendje, biztossága és egysége ment veszendőbe. Végül a harmadik: Buda várának török kézre jutása 1541-ben, mikor a nagy szultán a magyar székváros örök birtokbavételének jeléül széket veretett a Boldogasszony templomában. A végzet játéka volt, hogy mind ez a három halálos csapás, melylyel sorsunk századokra elvégeztetett, az esztendőnek ugyanazon a nyári napján, augusztus 29-dikén ért bennünket. A mi csillagunk is a többivel, csillaghullás idején esett porba.

Magyarország feje török végházzá lett, hol, a jó Sebestyén deák keserű tréfája szerint, «berdó helyett immár nabatot kiáltnak». A magyar állam közélete, a mint a honfoglalás óta maga megszervezte és a maga közcéljai szerint vezette, véget ért. Nagy Lajos alatt Közép-Európa legnagyobb hatalma, Mátyás alatt legfelső műveltségének tűzhelye: álom

volt, a mely szertefoszlott. Vitéz Jánosnak Pető Gergely krónikájában leírt jósképe megvalósult: a török oroszlán szétszaggatta czímerünket. Országunk elestében három, sőt, a lengyel zálogbirtokba jutott szepesi városokra gondolva, négy részre szakadt: legnagyobb és leggazdagabb középterülete, fővárosával együtt, a török birodalomba kebeleztetett; úgynevezett magyar királyságnak egy keskeny sáv maradt nyugoton; keleten pedig, török védelem alatt, az erdélyi fejedelemség szervezkedett. A magyar élet elvesztette nemcsak egységes területét, hanem központjával, szervezetével, egységes irányzatával együtt egységes czéltudatát is. Minden külső háborúja innen kezdve egyszersmind pártharcz is volt; a kiket a politika egyesített, egymás ellen tüzelt a vallásviszály; a meglazult közrend a ragadozásnak olyan elburjánzását szította fel, mely papi moralistáink keserűen döczögő verseiben valósággal «mindenek harczának látszik mindenek ellen».

«Az isten elvette tőlünk országunkat, királyunkat és földhöz veré a mi koronánkat», — siránkozik egy névtelen magyar Jeremiás a század közepén. A nagy bukás végzetességét és reménytelenségét növelte, hogy épen arra az időre esett, mikor a nyugot-európai országok kezdtek kibontakozni a humanismus, a nagy fölfedezések és a reformatio által a középkori elméletek és viszonyok kötelekeiből s oly függetlenebb fejlődésnek indulnak, melyet a maguk külön czéljai és érdekei vezetnek. A mi országos életünk épen ekkor omlik össze s épen ezzel a világfejlődéssel szemben szinte a feltámadás reménye nélkül. És mégis, ha mélyebben tekintünk a küzdő érdekek és erők lelkébe, a nagy megoszlás is mintha ösztönszerűen a jövő Magyarországot szolgálta volna. A Habsburgok Magyarországa a régi területért küzd és azt fogja felszabaditani, Erdély pedig a nemzetet és szabadságát tartja fenn és védelmezi meg, a mint ezt a történet-bölcseleti megállapitást, még Salámon Ferencz fejtegetése előtt, egy költő hangoztatta először határozottan: Kemény Zsigmond a *Zord időnek* egy, Frangepán Orbán szájába adott költött beszédében. A motivumokat így talán visszavihetjük valamely ösztönös lelki erőre; de hol keressük ez erő két százados kitar-

tásának, folyton-folyvást való megújulásának, a harczok két homlokterén állandó helytállásának magyarázatát és megfejtését? Hol keressük a szétdaraboltságnak, elnyomatásnak és a fejetlenség zsarnokságának iszonyatos közviszonyai között, az életnek abban a pusztító nyomorában, melynek talán legrészletesebb és rettentőbb képét Szegedi Kis István rajzolja meg egy 1566-diki «siralmas énekében» a tatár rablásokról?

Ellenére már az önfenntartás személyi ösztönének; ellenére annak, hogy a katonáskodás a magyarság egy nagy rétegének kenyérkereső, életfenntartó foglalkozása volt; ellenére a mindegyik oldalon felújult vallásos buzgóság lelkesítő befolyásának: mégis csak csoda számba megy, hogy ez a bizó, harczoló, áldozó magyar erő sem el nem fogyott, sem el nem lazult, sem meg nem adta magát, sem végkép szét nem morzsolódott. Hogy szaggatottságában és elnyomatásában a közös nemzeti élet vágya és reménye nem szünt meg dobogtatni szivét s a rá-ráborított szemfedőket mindig szét tudta tépni. Hogy szakadatlan sorral termett hősöket és vértanukat, tele hittel és elszánással. Hogy két világhatalom, még pedig a leghatalmasabb régi, a német, és a legerősebb új, a török, nem tudta tönkretenni s a maga áldáz pártossága sem emésztheté föl. Hogy végre mikor másfél század mulva elérkezett az ország területe felszabadulásának és új egyesítésének órája: még maradt ereje tovább harczolni, idegen uraival szemben, még majdnem két századig, voltaképen egészen 1867-ig, nemzeti szabadságaért. Azt hiszem, nemcsak a magunk történetének, hanem az emberi köztörténetnek egyik legérdekesebb és legnehezebb problemájával kerültünk szembe. Kétségtelenül erkölcsi erőforrásokat kell keresnünk a történeti tények megértésére; amaz eszmék és érzések felé fordulnunk magyarázatért, melyek az emberi lelket fölemelik, megerősítik és megszentelik a nemzeti lélekben.

E hatások sorában a leghatalmasabb egy új forrásból indul, mely a halálos vergődésnek ebben az idejében a mohácsi vész után lép a nemzetfenntartó erők közé, hogy innen kezdve folyvást újra meg újra támadva éljen és éltessen. Ez pedig az irodalom, különösen a költészet. Az irodalom, mely a világfejlődésnek ekkori nagy határállomásán a politikával

együtt szintén új színt vált egész nyugoton, a reformatióval nálunk is leszáll a kolostorok könyvpolczairól és kilép a püspökvárak kapuin a lelki táplálékra vágyó népek közé. Elveszti a középkori irodalomnak tisztán egyházi, s a humanismusnak aristokrata jellegét; új nyelvet vált: magyarrá lesz, még pedig jelentékenyebb részében nem is deákból fordított, hanem a nép ajkáról tanult magyarrá: nemzeti irodalommá. A magyar szóval összeköti a nemzetnek mindazokat az elemeit, melyeket uralom, jog, politika, vallás, vagyon és érdek elválasztott. Főképviselői a prædicator és a deák, kik nem kötve várhoz, birtokhoz, faluhoz, nem állva meg az új országhatárokon: vándorolva járják azt az egész régi, drága földet, melyet a magyar szó velök, hallgatóikkal, olvasóikkal közös hazájoknak éreztet. Ez az új kötelék annál értékesebbnek tetszik mindenki előtt, mert a német uralomtól félteniök lehetett s mert másfelől pedig a török épen megbecsülésben részesítette, sőt a maga körében bizonyos diplomatiai érvényre emelte. A nyelvnek ezt a fontosságát a nemzeti életre, ezt az összefoglaló erejét az új magyar irodalom teszi széltében tudatossá, a lelkekbe az ülteti át, mikor ezen hirdeti a vallás igéit, tanításait, költészetét és ezen hintegeti az új műveltség zsengéit: tudományt, történetet, nyelvismeretet, classicusokat. Az irodalomra és nyelvre ebben a történeti vonatkozásában tudtommal Acsádi Ignácz mutat rá elsőben teljes határozottsággal, mint «Magyarország fennmaradásának egyik legfőbb tényezőjére, a politikából kiszorult államegység menedékhelyére». A szétdarabolt nemzetet ez az értékében tudatossá most lett kötelék új bonthatatlan egységbe foglalja, ezt az egységét őrzi s népi szellemével őrzi és terjeszti ősi, természeti erejét is.

Az irodalom azonban nemcsak nyelvével hat a nemzeti lélek fenntartására, hanem a gondolatokkal és érzésekkel is, melyeknek tolmácsa: a szellem által, melyet megszólaltat, fölébreszt, ápol és cselekvésre bír. Egyaránt megnyilatkozik az új művelődés emberében, a papban, és a régi eszmények ápolójában, az énekmondóban. Amannak fő gondolata: az új vallás, emezé a régi haza; de ez a két gondolat, a vallási és a nemzeti, a két énekben legtöbbször összeszövődik,

a minek nyomai már középkori katholikus hymnologiánkban is megvannak. A régi kapcsolat most szorosabbá lesz, hiszen a hazát a vallással együtt védelmezzük a pogány ellen, magyar nemzetünket pedig az új hittel együtt a német királyok ellen. A pap is, az énekmondó deák is vándoréletet él; amaz bibliájával, ez lantjával járja az országot; amaz zsoltárokat énekel, mint Sztárai Mihály hegedűszó mellett a laskói templom dörömbjéről, emez vitézi historiákat. Mind a kettő nemcsak magyar nyelvével, hanem emberies szellemével is szolgálja a nemzeti egységet: a pap, gyakran a zsarnok urakkal szemben, az Isten előtti egyenlőség nevében, a nyomorgó nép szószólója, mint Heltai Gáspár; a deák meg a szegény, hányt-vetett közemberé. Egyik sem nagy költő, de mindegyik nagy hívő: hívő az Isten igazságában és a magyarság őserejében. Mind a kettő magyar szíveket keres, megalázott, megfélemlített, elgyötört magyar szíveket, hogy fölszítsa, fenntartsa és táplálja bennök a hitet és nemzeti érzést. Az irodalom, a költészet így lép be tényezőnek a magyar politikába, hogy ha egy csodával, az ihlet csodájával nem is lehet megfejteni egy másikat, egy történeti csodát, fennmaradásunkét: de legalább valamivel közelebb vigyen megértéséhez.

Mind az énekszerző papok, mind az énekmondó deákok vezető motivumai egyenesen ezt a nemzeti czélt szolgálták s a történet tanuságot tesz róla, hogy sikerrel szolgálták. Ha minden részletezés nélkül csupán ezekre a vezető indítékokra mutatunk a legrövidebben: azt hiszem, világossá lesz előttünk politikai és irodalmi történetünk állandó kölcsönhatásának egyik legfontosabb és legérdekesebb fejezete.

A reformatióval az ó-testamentom nálunk is mintegy feltámadását, renaissanceát érte meg. Az elégedetlen, forrongó szellem a zsidó istenfélelemnek igazán félelmes voltát szegezte szembe az erkölcsi közsülyedéssel, a közbenjárásnak bonyolult tanaival pedig az Istennel való közvetetlen érintkezés vigaszát. Mindazok, a kik az új hitet szóval és tollal hirdették, prædicatióikban, vitairataikban, történeteikben és énekeikben nemcsak tárgyaikkal, példáikkal, vonatkozásaikkal kapcsolódnak az ó-szövetséghez, hanem szellemökkel is. E szellem zordon és sötét, hasonló a mi akkori égboltunkhoz, rideg és fenye-

gető, de nem egy mozzanatánál fogva mégis rendkívül alkalmas a mi megriadt, vergődő nemzeti érzésünk táplálására.

Magában a fölidézett régi isten-képzetben, minden keménységének, félelmességének ellenére is, volt valami biztató. Minden nyom arra mutat, hogy valami utalás is volt benne a mi ősi, barbár felfogásunkra, melynek foszlányait hősmondánk őrzi. E kapcsolat kifejezésre jut legrégibb, nyomtatásban megjelent versos kronikánkban: Esztergomi Farkas Andrásében: *A zsidó és magyar nemzetről.* Az Istentől választott, vezetett, pártul fogott nép, elvettetésének legsötétebb napjaiban is természet szerint őrzi a bizodalomnak egy sugarát megengesztelt Istenének majdan visszatérő kegyelmében. A haragos Isten pogány ellenséggel ostorozza tőle elpártolt népét bűnei miatt. Ennek az ősi bibliai képzetnek eredeti forrása talán a Bírák könyvének X. része, melyben el van mondva, miképen adta az Úr Izraelnek idegen istenek szolgálatára tért népét Ammon fiainak és más ellenségeinek rabságába, mígnem hozzá visszatértenek és «Isten haragja megszálla az Izraeliták nyomorúságaért». Az istenitéletnek ez a sötét felhője borong a bűntudatba merült magyar lelkeken jóformán az egész uralom alatt. A vallásos költés egyik korszerű ága, a nemzet bűneit és nyomorúságát siratói *jeremiádok*, a keserű próféta fordításai, körülírásai és utánzatai, mélyítik a bűntudatot és a büntető istennek félelmét. Átkaiktól és sirámaiktól zeng minden magyar templom és retteg minden hívő gyülekezet. De van ennek a vallásos költészetnek egy másik elterjedt ága is: a *zsoltárok*. Érdekes s a kornak lelkébe világító, hogy a versszerzők, Batizi András, Sztárai Mihály, Szegedi Gergely és mind a többiek is leginkább azokat a zsoltárokat ültetik át magyar versekbe (44., 10., 12., 26., 28., 29., 37., 74., 78., 79., 38., 71. stb.), melyekben Szent Dávid üldözői, ellenségei, nyomorgatói ellen könyörög az ő megtartó Istenének segítségeért, a harczias zsoltárokat. Rimai János ki is énekli a zsoltároknak ezt a szent vonatkozását a magyar haza védelmére:

> Zászlóm, uram, pogányra im nevedben indúl,
> Dávid hárfája nótáján szívem megindúl.

A honfi-gond és honfi-fájdalom íme így nyomul a biblia ősi énekeibe, a mint a szegény magyar pap dúdolgatja őket s velök a bizodalom olaját törekszik csepegtetni szerteszét kétségek közt senyvedő híveinek lelkébe. Igen, bizodalmat, mert az ostorozó Istennek képzete bármily rettenetes, a vége mégis csak az, hogy megengesztelődik, eltöri büntetésének vesszejét s áldó irgalmának napja újra felsüt megszabadított népének egén. Íme a vallásos énekköltés legzordonabb érzése és legsötétebb képzete is voltakép a nemzeti reménységet alapozza meg. De ez a költés újra meg újra rámutat az isteni kegyelem visszaszerzésének módjára és eszközeire is: az erkölcsi megtisztulásra személyenként és nemzetül, a hűségre és egyetértésre, — de nem mulasztja el rámutatni a vitézségre sem, arra az ősi magyar vitézségre, melynek diadalával lesz majd egykor teljessé az isteni kegyelem. Tanácsok, utasítások, eszmék: egytül-egyig a nemzeti életet, a nemzeti jövőt szolgálók. Az örök magyar lélek a magyar papnak vallásos költői ihletében: az emberi váltság gondolata szinte egybeolvad a nemzeti váltság gondolatával. Magyari Istvánnak emlékezetes röpiratában a vallásos eszménynyel már nemcsak általában a magyar nemzeti, hanem egyenesen a magyar katonai ideál szövődik egybe.

A nemzet istenítéletét nem is maguk a bibliás emberek, a papok hirdetik az ó-törvényből, hanem a másfajta verselők, a deákok, énekmondók is tele vannak vele. Tőke Ferencz *Szigetvári ének*ében arra inti a köréje sereglő alsó-lendvai hadi népeket, hogy «a pogány nem magától hatalmas», hogy a mi «szerencsénket Isten forgatta meg». Tinódi Sebestyén, kit egyszerű, nemes lelkében és együgyű mesterségében a korabeli énekmondók typikus képviselőjének tekinthetünk, újra meg újra pengeti ezt a gondolatot, mintegy alapvetésül erkölcsi intéseihez. Igaz, nálok már inkább a majdan szabadító Isten képe kerül előtérbe a büntető helyett. Régi krónikák meséit és vérzivataros koruk történeteit, kevesebbszer a győzelmek, többször a vértanuság dicsőségét fujják, tele magyar gyászszal és lelkesedéssel, a magyar hősiség csodálatával és a pártosság siratásával. Kemény és bátor szavakkal éneklik a viszálkodó és kóborló urak váraiban, a hol csüggedező,

hol rakonczátlan hadi népek táboraiban, a végházak bástyáin és piaczain, a vásárosok és búcsúsok sátorai közt, kik bőrüket és portékájokat meg tudták menteni a török portyázóktól és magyar fosztogatóktól. Nemcsak tárgyaik, felfogásuk, lyrai kitéréseik, nemcsak búsan búgó dallamaik — Tinódi némelyik éneke szinte gyászzenének hangzik — nemcsak ezek utalnak nemzeti érzésök mélységeire, hanem phraseologiájoknak némely jellemző eleme is. Ők penditik meg először a szomorú összetételt, legsűrűbben Tinódi a Török-családról és Verbőczi Imréről szóló énekeiben a «szegény Magyarországról» és «szegény magyarokról», mely innen kezdve három századon keresztül költői és szónoki előadásunknak a *szegény haza* alakjában legnépszerűbb szólamává lett. Megható tanuságot tesznek a viszony bensőségéről, melyben a magyarságnak ezek a nyomorgó vándorai széttépett hazájokhoz és sanyargatott nemzetökhöz érzik magokat. Nem csoda, ha a messze idegenbe hurczolt raboknak ebben a szomorú világában az énekmondók lantján felsír a *honvágy* is: Török Bálinté, Szilágyi Mihályé és a többieké, hogy ez a búsongó hang azután a század végén Balassi Bálintnál művészi magaslatra emelkedjék. De talán legérdekesebb Tinódinak kedves szava: a *csoda*, melylyel nemcsak szokatlan sűrűn, de nekünk szokatlan módon él: neki csoda a fiatal János király, csodák Lippa megvívása és a szegedi kudarcz, csoda Losonczi István eleste és csoda Dobónak egri diadala. A mint Sebők deák ezt a hangyaéletet szemléli a malomkövek alatt: minden mozdulatát csodának nézi, talán annak a nagy csodának várásában és hitében, hogy a kövek majdan összetörnek.

Énekeik tartalma is, a magasztalt áldozatok, a felmutatott példák, a dicsőített erőfeszítések, a siratott veszteségek — mindezekben lelkes magyar szív dobog és keresi a megértést, a meghallgatást és a követést. Tinódi alig mondható költőnek képzelet és verselő készség híján; de szíve mélyén, tiszta és nemes érzéseiben, részvevő sirámaiban elpusztult véreiért és hazájáért, büszke örömének ujjongó kitöréseiben a magyar vitézség minden sikerén: mégis csak költő. Eszménye és reménye a magyar katona: maga az Úr is külső képében, tán ősrégi képzetek szivárkodásával, hadistennek tűnik föl

képzeletök előtt Balassiig és Zrinyiig. Tinódi ép úgy, mint énekmondó társai, a magyar katona tüzét élesztik folyton, csak ettől várják a szabadulást. Sokat korholja, de még sokkal többet dicséri, magasztalja.

Jobb vitéz magyarnál bizony nem volna,
Sem török, német, olasz jobb nem volna,
Csak az igaz szeretet köztük volna,
És jó vitéz vezér előttök volna.

A félvilág hatalmas ura, Károly császár is megfogadja, miután magyar segédhadai «mint a mennydörgés» félemlítették meg ellenségeit, hogy soha magyarok nélkül háborút nem visel, mert a győzedelmet csak ők biztosítják. Így dicsekszik nagy büszkén a krónikás, ki boldog, ha a magyar katona dicsőségét s ezzel a magyar jövendő reménységét verheti ki lantján. Nála a katonáskodás még tisztesség. és kötelesség, Balassinál már öröm és szabadság. Ugyanebből az érzésből siratja meg Tinódi az árulás megejtette Losonczi Istvánnal mind az elesett jó magyar vitézeket, a balladának szikrázó glóriájába foglalván a drégelyi porkoláb Szondi György és a lévai hadnagy Kis András vesztét. Az epicediumokat, e költői lobogókat hősi sirokon, legfentebb, legszenvedélyesebben lobogtatja a hű Rimai a két Balassi-testvért sirató énekében. Nemcsak a vezéreket gyászolják. Mind, a kik e «veszten vesző szegény országért» áldozzák életöket, «üdvösségre, tisztességre néznek». Vagy megint Tinódi biztatásával:

Itt valaki közülünk elesik,
Az angyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhöszik,
És mindönök nagy jóval üdvözlik.

Érzületének, hangulatainak, képzelgéseinek mély magyar faji gyökerére semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy a rokonérzést, szánalmát és dicséretét még azoktól a magyar véreitől sem tudja megtagadni, a kik rabló fészkeiket hősileg védelmezik. Balassi Menyhárt, Dacsó Tamás, Basó Márton «bizony jó vitézek», kiktől nem tud megtagadni egy jó szót. Így bizonyára ellenkezésbe jut sűrűn hangoztatott erkölcsi felfogásával, de hát a versszerzők manapság sem mindig épen logikusok. Tinódi és énekszerző társai ugyanis becsüle-

tes szivökben érzik és sohasem mulasztják el hirdetni azokat az erkölcsi feltételeket, melyek a vitézséget megszentelik és koszorújához juttatják. A követelő áhitat és erkölcs levegőjét szívják ők is. Isteni félelem és egyetértés, rendtartás és fegyelem, tisztesség és igazság: a vitézséget csak ezek vezethetik a győzelem, Magyarországot a szabadulás útjára. Főképen az egyetértés és szeretet, melyek Tinódi magyar ethikájában nem is annyira keresztyéni, mint inkább hazafiúi erények. Hol keserűbben, hol tréfásabban, de ez intések nélkül nincsen Sebők deáknak egy krónikája sem: legszebben zengi el tanításait költőileg talán legértékesebb énekében, a *Hadnagyok tanúságában.*

Íme, legsajátosabb embereiben és termékeiben az a költészet, melynek ezúttal csak eszmei és érzelmi magjára törekedtem némi világot vetni, vallásos és világi ágában. Összevonva a mondottakat, kettős törekvését jelölhetjük meg: a nemzeti érzésnek és a katonai szellemnek ápolását. Mindazok az egyes motivumok, melyekkel erre az összeolvadó két czélra tör: bűntudat, isteni félelem, istenítélet, mult nagyság, hősi példák, erkölcsi megújulás: mindezek egybefoglalva jelennek meg a következő század közepén Zrinyi nagy költeményében *Sziget ostromáról*, vagy igazabban: a magyar nemzet váltságáról. Első classicusunk, Budavárának visszafoglalása előtt három évtizeddel, a viszonyok, az emberek és a nemzetek lelkébe látó szemmel hirdeti már az Isten bocsánatát és a közelgő szabadulást.

A történetet az élet mesterének mondják: az irodalom története is azzá lehet, különösen a miénk, a mely politikai történetünktől elválaszthatatlan. Nemzetünknek mi, mai írók, szintén Mohács utáni munkásai vagyunk tollunkkal. Tanuljunk érzületet ama régi Mohács utáni elődeinktől, kik a hazafiúi munkás ihlet csodájával előkészítették a történelemnek egyik legnagyobb csodáját.

Beöthy Zsolt.

ZRINYI PRÓZAI MUNKÁINAK ÚJ KIADÁSA.

A költő Zrinyinek politikai és hadtudományi munkái is kétségtelenül legjava termékei közé tartoznak régi irodalmunknak. Pázmány művein kívül nincs is az egész XVII. században, a mit a magyar prózai irodalomból mellékök állíthatnánk. Sajnos, a maguk korában csak igen korlátozott körben érvényesülhettek, mert nyomtatás útján nem kerültek forgalomba a század e legnemesebb elmetermékei, mikor annyi káromkodó hangú hitvita súlyos kötetekben foglalkoztatta a közérdeklődést. Zrinyi gondolt ugyan kiadásukra, össze is állított a katonai tárgyú dolgozatokból egy három részből álló kötetet, meg is írta hozzá az előszót és az ajánlást, az utóbbit a dicső elődök szelleméhez intézve; újra is visszatért az eszmére, mert az előszót átdolgozta és rövidebb formára vette: de a közzététel megint halasztást szenvedett, talán a *Mátyás király*, vagy épen az *Afium* miatt, a mennyiben a szerző ezt az újabb röpiratot is bele akarta még venni a kötetbe, azután a közbejött háborús világ késleltethette a megjelenést, majd a szerző időelőtti halála végleg el is odázta.

De egészen ismeretlenek sem maradtak ez iratok. Zrinyi bizalmas körének volt róluk tudomása. Megfordultak jogtanácsosának, Wittnyédy Istvánnak kezén, a ki Zrinyit kiadásukra buzdította. Egy hadi mesterségről írt munkáját II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek is megküldötte volt a vitéz bán. Olvasta több művét az öreg b. Megyery Zsigmond, a ki maga is író volt; rajongó csodálattal nyilatkozik a gyüjteményről s kivonatokat készített belőle. De legnagyobb hatást *A török afium ellen való orvosság* tett, melyet már Zrinyi életében annyi példányban másoltak, hogy egy kiadás

számba megy; egy jó részét beledolgozták a híres *Siralmas panasz* című kurucz röpiratba. Mily kapós olvasmány lett volna még, ha nyomtatásban is megjelent volna! A szerző halála után is az Afium maradt életben, sőt még a Szigeti Veszedelemnél is inkább élt. 1705-ben kiadta gr. Forgách Simon, a császári generálisból lett kurucz tábornok, II. Rákóczi Ferencznek ajánlva lendületes dedicatióval, a nemzet katonai és függetlenségi szellemének erősítésére. S még egyszer megjelent e művecske a XVIII. század folyamán, sajátságos módon a legabsolutabb Habsburg, II. József alatt, 1790-ben, Marosvásárhelyen. A jámbor bécsi censor, a ki 1789-ben az «imprimatur»-t ráírta, bizonyosan abban a hiszemben volt, hogy a kiadvány az épen folyó török háborúra kívánja felhívni a magyarság áldozókészségét, pedig a nemzeti hadsereg eszméjét terjesztette és a nemzeti visszahatást szolgálta. Így vetett lobbot Zrinyi szelleme a nemzeti felbuzdulások idején újra meg újra. Mikor egy századdal ezelőtt a költő Zrinyi is újjászületését érte meg, Kazinczy Ferencz 1817-ben a verses munkák mellett az Afiumot is kiadta, de csak azt, mert mást akkor nem ismert. A többi prózai munkák azalatt aludtak. Másfélszázados álmukból talán épen ez a kiadás ébresztette fel őket. Fennmaradt egyetlen példányuk másolatát megküldötték Kazinczynak, s ezzel 1821 elején tudomást vett róluk az irodalom. Nyomtatásban azonban még sokára, az 1850-es években jelentek meg a Toldy Ferencztől és Kazinczy Gábortól szerkesztett Nemzeti Könyvtárban. Újabb kiadásuk 1891-ben jelent meg az Akadémia megbízásából, Rónai Horváth Jenő szerkesztésében, az ő szakszerű bevezetésével és magyarázó jegyzeteivel, szép, nagy betűs, ritkított sorú nyomással, téres lapszélekkel: *Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái.*

Az Akadémia általán rég felismerte kötelességét Zrinyi emléke iránt s már három évtizeddel ezelőtt megtette mind a prózai, mind a költői munkák kiadására nézve az akkori viszonyok közt legmegfelelőbbnek tetsző intézkedéseket, megbízta a legilletékesebbeknek tartott szakembereket s bőkezűen gondoskodott a technikai kiállításról. Alig jelentek meg a

prózai munkák, Széchy Károly hozzáfogott a versek sajtó alá rendezéséhez, felhasználva, sőt alapul véve az időközben előkerült tisztázott kéziratot, s így jelentek meg 1906-ban még díszesebb külsővel gróf Zrinyi Miklós költői művei. Ezeknek a kiadásoknak meg is volt a hatása, egy-egy újabb lendületet adtak a Zrinyivel való foglalkozásnak; de — sajnos —, a mi az író szavának hitelességét illeti, az Akadémiának egyik vállalkozásával sem volt szerencséje, s az eredmény nem arányos az Akadémia várakozásával és áldozataival. A költői művek 1906-iki kiadása teljesen elhibázott munka, a betűszerinti hűség benne csak látszat, a kézirat és az első kiadás olvasásait önkényesen összekeveri s eljárásáról nem számol be, úgy hogy e kritikainak mondott kiadás kritikailag értéktelen. De a prózai munkák közzététele sem elégíthet ki bennünket; a közzététel philologiai részén a szakszerű kéz hiánya lépten-nyomon meglátszik. A Kazinczy Gábor-féle első kiadás megalapította ugyan a szöveg olvasását, de jegyzetekkel nincs felszerelve. Rónai Horváth kiadása a szöveg jó olvasását lényegesen nem viszi előre, s így a prózai munkák kritikai kiadását mindeddig nélkülöznünk kellett.

Zrinyi munkáinak azóta új kiadása vált szükségessé a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtár című vállalatának megindításával. Ennek a gyűjteménynek első sorozatában 1914-ben már megjelentek a költői művek, kritikai apparátussal; a szakszerű bírálat ezt elismerte kritikai kiadásnak. Most készültem el a prózai művek sajtó alá rendezésével. Mikor ezt ezennel bemutatom, nem hivalkodásból teszem, hiszen lehetőleg jó szöveget adnom elemi kötelesség, nem érdem; de úgy vélem, hogy kivált annyi csalódás után, czélszerű lesz a szakközönséget és a nyilvánosságot tájékoztatni a felől, minő biztosítékai lesznek ez új kiadásban a szöveg hitelességére és jóságára nézve. Fájdalom, nem bizonyos, hogy Zrinyi munkáinak az Akadémia gondjai alatt tervbe vett kritikai kiadása mikor jöhet létre; addig ez a közzététel lesz hivatva a hiányt pótolni.

Kiadásom nem lesz teljes, hiszen csak egy hűszíves kötet áll rendelkezésemre. Zrinyinek annyira magvas leveleit

mellőznöm kellett. Benne lesz azonban a kötetben az irodalmi czéllal készült dolgozatok legjava; ú. m. a Discursusok, az Aphorismusok és a Centuriák — e három rész egybefoglaló nevéül én is elfogadom a Zrinyitől egy helyen említett *Vitéz hadnagy* czímet — ez után következnek a Mátyás királyról való elmélkedések, majd az Afium. A levélféle kéziratok közül felveszem a meghatalmazottja képében II. Rákóczy Györgyhöz intézett emlékiratot, mely Zrinyi politikai és magánjellemére nézve rendkívül értékes, de kortörténetileg is becses documentum, írva pedig ritka erővel van. Elmarad a Tábori kis tracta (=tractatus, értekezés), mely nyelvileg kevésbbé jelentékeny; valamint elmarad a két ifjúkori hadtudományi kivonat, melyeket Széchy nagy Zrinyi-életrajza II. kötetének függelékében tett közzé.

Minthogy a kötet a művelt nagyközönségnek szól, a berendezésben, magyarázatokban, de a szöveg helyesírásában is ennek a szükségleteihez kellett alkalmazkodnom. A rövid bevezetés Zrinyi prózai műveinek keletkezését és tartalmát ismerteti, az eddigi megállapítások lényegének felhasználásával, és Zrinyinek mint prózaírónak jelentőségét méltatja. Össze van állítva Zrinyi prózai munkáinak jegyzéke, a rájuk vonatkozó irodalom. A bevezetés után következik Zrinyi szövege, a lapok alján a szöveg megértéséhez múlhatatlanul szükséges jegyzetekkel. A szövegkritikai jegyzetek és részletezést kívánó magyarázatok hátrább, külön következnek; az előbbiek közzététele a tudományos használhatóságot, illetőleg ellenőrzést kívánja biztosítani.

Első és alapvető feladat volt jó szöveg megállapítása. A szöveg nyomtatott és kéziratos forrásait tüzetesen ismertetem a kiadásban, annál inkább, mert a kéziratok eddig le-írva és összevetve nem voltak.

Zrinyi prózai munkái közül csak az Afiumra nézve van több forrásunk. Az összes többi irodalmi czéllal készült prózai munkát egyetlen régi kéziratos könyv tartotta fenn és mentette meg az enyészettől. Ez a rendkívül becses kötet, a Bónis-féle kézirat, a Nemzeti Múzeum tulajdona. (412 Quart. Hung.) A 135 negyedrétű levélből álló, jó tentával, igen

olvashatólag, a szemnek tetszetős technikával írt kézirat hátul csonka, *A tábori kis tracta* című értekezésnek a vége hiányzik. Benne vannak a kötetben Zrinyi előszavain és ajánlásán kívül a Discursusok, Aphorismusok, Centuriák, a Mátyás király, az Afium és a Tábori kis tracta. A kötet elején levő régi bejegyzések a könyv történetére némi világot vetnek, de sajnos, csak mintegy a XVIII. század közepétől fogva. Akkor ez a példány nagytekintetű és nemzetes Székelyhidi Mihály úré, a nemes Dezsőffi (Dessewffy) ezred nyugalmazott kapitányáé volt, a ki régi barátsága jeléül bizonyos id. * (kitörült vezetéknév) Gábornak ajándékozta. Székelyhidiról egyelőre többet nem tudok; arra nézve nincs adatunk, hogy a könyv ő hozzá hogyan, kitől, mi módon került. Máshonnan tudjuk, hogy a XIX. század elején a Bónis-család birtokában volt a könyv Szabolcs megyében. 1820 körül akkori tulajdonosának, Bónis Sámuel szabolcsi főszolgabírónak figyelmét az az irodalmi esemény terelhette rá a birtokában levő kéziratra, hogy Kazinczy 1817-ben közrebocsátotta «Zrinyinek minden munkáji»-t két kötetben; ekkor vehette észre akár maga Bónis, akár gr. Dessewffy József szabolcsi nagybirtokos, az érdemes hazafi és író, Kazinczy barátja, hogy az irodalom is mily kevéssé ismeri Zrinyinek «minden munkáját», mikor még Kazinczy is csak az Afiumot nyomathatta le a prózai művek közül, s a többiről sejtelme sem volt. Gr. Dessewffy József akkor lemásoltatta magának a Bónis-féle kéziratot s a másolatot megküldötte Kazinczynak is, a ki képzelhető érdeklődéssel olvasta a XVII. század lánglelkű magyarjának napfényre került műveit, s a reá tett hatást lelkes sorokban örökítette meg a Dessewffy-másolati példányban, 1821. febr. 4-én. A Bónis-féle példány második levelén olvassuk a könyv utolsó magántulajdonosának a nevét is. Bónisné Pogány Karolina volt ez, a lelkes honleány és irodalombarát, a kinek Tompa oly szép költői emléket állított. Utolsó a könyvben ez a hivatalos bejegyzés: «A Széchenyi Országos Könyvtárnak |szentelé Bónis-Pogány Carolina| asszonyság 1855. Martius 18-kán». Valószínű, hogy a kötet történetének ez a fordulata is egy Zrinyi-kiadással függ össze, t. i. épen azelőtt adták ki Toldy Ferencz és Kazinczy Gábor a Nemzeti Könyv-

tárban Zrinyi műveit, most már az egész ismert anyagot, 1852-ben, illetőleg 1854-ben. Az ajándékozás elég idején történt, az ajándékozó írónő ez év végén meghalt.

Készültének idejéről, czéljáról és körülményeiről semmi egyenes adat nincs a kéziratban. A verseknek Zrinyi könyvtárában fennmaradt kalligraphikus jellegű tisztázatából arra lehetne következtetni, hogy a többinél sokkal nagyobb gonddal írt Bónis-féle példány is esetleg Zrinyi rendelkezésére készült s arra lehetett szánva, hogy a szerzőnek egy csinos formájú tisztázott gyüjteményes házi példánya legyen a prózai művekből is, vagy lehetett ajándéknak szánva valamely előkelő ismerősnek, vagy sajtó-példányul kellett volna szolgálnia; ez esetek mindegyikében a másolás Zrinyi kanczelláriáján történhetett volna. Azonban ez a példány nem Zrinyi könyvei közt maradt fenn, s nincsenek benne Zrinyi kezétől igazitások, mint a versek tisztázatában vannak. De hogy ez a könyv a szerzőhöz közelálló körben nyerte létét, arra mutat egész szerkesztése. A kötet elején b. Megyery Zsigmondnak és Zrinyinek a munkákról szóló néhány levele is le van másolva s egyik levél alatt a Wittnyédy nevét olvassuk; a benne levő hézagok láthatólag közbepótlás kedvéért hagyattak meg, tehát olyan másoltatóra utalnak, a kinek módja lehetett az eredeti forráshoz hozzáférni. Lehetséges, hogy a kézirat Wittnyédy irodájában készült. A benne maradt világos félreértések is mutatják, hogy maga a szerző nem nézte át; de hogy nem sok közvetités után másolták, azt az Athumnak ott levő szövege igazolja, mely a legjobb kéziratokéval bizton versenyez.

Még három gyüjteményes kéziratot ismerünk. Az egyik a Dessewffy-féle másolat, a mely Kazinczy Ferencz kezén járt, most a Nemzeti Muzeumban (1160 Quart. Hung.), a hova a híres gyüjtő, Farkas Lajos könyvtárából került. A másikat a Nemzeti Múzeum 1881-ben vette Horovitz antiquariustól 10 frton, — ezt a pénzt jó bőrkötése miatt meg is éri, egyébként XIX. századi másolat, a Bónis-féle példányból, s a Dessewffy-félénél is újabb. A sárospataki főiskola kézirattárában négy külön füzetben meg van Zrinyi négy prózai műve, a könyvtáros véleménye szerint XVIII. századi

írással másolva. A kérésemre szívesen megküldött próbákból azt látom, hogy ezek is mind a Bónis-féle példány másolatai, s alighanem 1820 után készültek. Minthogy tehát az összes többi másolatok mind egy forrásra, a Bónis-féle kéziratra mennek vissza, a mellett szövegkritikai értékük nincs s egyáltalán nem érdemlik meg azt a figyelmet, a melyben Rónai Horváth részesítette őket, a ki a két elsőből változatokat idézett. És annál jobban kiemelkedik a Bónis-féle példány becse, mely Zrinyi legtöbb prózai művére nézve az egyetlen forrás, de az Afiumra nézve is a legjobb források egyike. Ezt a példányt Fejérpataky László múzeumi igazgató úr előzékeny bizalmából a legnagyobb kényelemmel használhattam.

A népszerű Afiumnak két XVIII. századi kiadásán kívül számos régi kézirata van. A második kiadás, vagyis a marosvásárhelyi, az 1705-iki első kiadásnak elég hű lenyomata, más forrása láthatólag nem volt, azért szövegkritikai értéke nincs. Legfőbb különbsége az, hogy a latin idézeteket magyar fordításban is adja, mindjárt az eredeti után a szövegbe iktatva. A censura néhány mondatot törölt, pl. a franciákról és a muszkákról tett megjegyzésekből. A Forgách kiadása azonban figyelemreméltó forrás. Ennek az editio princepsnek számos kézirati másolata van a XVIII. századból (pl. Nemz. Múz. 15., 10., 373. Oct. Hung., és az Akadémiában 8-dr. 12. sz.), a mi annak a jele, hogy többen, a kik nyomtatásban nem szerezhették meg, leírták vagy leiratták maguknak. A Múzeum 10. sz. példánya a 15. sz. másolatról van másolva.

A Forgách Simon kiadásánál régibb kéziratok a következők: 1. A Bónis-féle, fent leírt kötetben levő Afium-szöveg *(A)*. 2. A Korizmics-példány (Nemz. Múz. 637. Oct. Hung.), mely a Múzeumba 1906-ban érkezett Korizmics Antal ajándékaképen Alexandriából. Egykorú vagy közelkorú másolat *(B)*. 3. A Nemz. Múz. negyedrétű közelkorú Afium-másolata 1070. Quart. Hung. *(C)*. 4. A gr. Sándor Móricz-féle kézirat (Nemz. Múz. 991. Quart. Hung.), a mely gr. Sándor Móricz könyvtárából került 1866-ban a Múzeumba. Közelkorú másolat egy gyűjteményes jellegű kötetben, a mely még a Siralmas Panaszt és a Montecuccoli-Zrinyi közti röpiratváltást

tartalmazza. Az Afium egy része e példányban át van téve a Siralmas Panaszba, melyet ez a kézirat a Zrinyi munkájának mond. *(D).* 5. A Zichy György-féle kézirat a M. Tud. Akadémia kézirattárában (M. Cod. kis 8-r. 19. sz.), egykor Zicsi Zichy György zólyomi főesperes és esztergomi kanonok tulajdona. Különös érdekessége, hogy ez az egyetlen kézirat, mely keltezve van s keltezése egykorúnak bizonyítja. A fehér pergament borítású tábla belső oldalán ez a bejegyzés olvasható XVII. századi, de a szövegétől különböző kézzel: Georgij Zichy, de eadem | Archidiaconi Zoliensis | et Canonici Strigoni- | ensis. 1664. | 4 Septembris |. E másolatnak a szerző idejében készülte a többi, közelkorúnak vett kézirat korának megítéléséhez is támasztékot nyujt, az idő és hely jelzése pedig az Afium egykorú terjedésére is rávilágit, azt mutatván, hogy Zrinyi röpirata nemcsak a Dunán túl, hanem a királyi Magyarország felső részeiben is hamarosan elterjedt. Különben is valószínű, hogy a másolatok tömegesebben olyan időben készültek, mikor a török elleni készülődés actuális volt, tehát a felszabaditó hadjáratok előtt, sőt mikor ez a készülődés népszerű is volt, tehát a Thököly felkelése előtt. A Zichy-példány szövege különben egykorúsága ellenére sem hibátlan, s már a czímébe belecsúszott egy félreértés: Az Török FATUM ellen való oruossagh. (Így van a *C* kéziratban is). Nem is értékelhettem annyira, hogy szövegét alapul vegyem. (Jegyzeteimben *E* jel jutott neki; az *F* jelt pedig a Forgách-féle editio princepsnek hagytam meg.) 6. A Szepesi Pál-féle másolat, Négyesi Szepesi Pál kurucz vezérnek, erdélyi fejedelemségi tábornoknak kéziratai közt a Nemz. Múz. 411. Quart. Hung. jelű colligatumában. A szöveg elég hibás, azért csak alkalmilag volt érdemes figyelembe venni; de néhány esetben mégis a legjobb változatot tartotta fenn, a mi például a Busbecq-kel ellenőrizhető szövegrészletből kitetszik. Egyébként minden másolat közt legközelebb áll a Bónis-féle szöveghez. *(Sz).*

Tudomásunk van még egy, gr. Forgách Simon kezével készült másolatról is, mely Thaly Kálmán szerint (Századok 1882. évf. 535. l.) napjainkig épségben fönnmaradt eredeti, aranyozott bőrkötésben a gróf unokájánál, az 1849-iki vér-

tanú b. Jeszenák János özvegye, született gr. Forgách Aloyzánál Pozsonyban, ki e becses ereklyét méltó kegyelettel őrizi. Értesülésem szerint e példány hagyatékilag b. Vay Dénesnének, a vértanú unokájának jutott, de a könyvet 1914. júl. elején a báróné pozsonyi lakásán nem találták. A háború közbejötte egyelőre megakadályozta e kézirat felkutatását.

Van tudomásunk lappangó példányokról is. Ilyen pl. Varjas Jánosnak, a XVIII. századi híres debreczeni tanárnak példánya, melyről 1782-ben történik említés (l. Magyar Könyvszemle 1899. 276. l.). Hova lett ez a példány? — nem sikerült kinyomoznom; Debreczenben ma nem tudnak róla. Lappang a Csupor Ádám példánya is, melyet Hattyuffy Dezső 1871-ben egy padláson talált. (Hazánk s a Külföld 1871. évf. 51. sz.)

A fenti hat kézirat *(A B C D E Sz)* és a Forgách kiadása *(F)* mind független egymástól. A forrásoknak különben két typusa van. *A*-val (a Bónis-példánynyal) mutat rokonságot *Sz* és *D*, *B*-vel a *C E* kéziratok és az első kiadás; de a *C D Sz* kéziratok szövegkritikai értéke nem nagy; az *Sz* igen hanyagul van másolva, a *C* és *D* pedig többszörös közvetítés után. Legfontosabb források az *A* és *B* és *F*. A XIX. század közepéig megjelent kiadások mind a *B* typust követték, a mennyiben az első kiadást nyomták újra; 1850 után az *A* typusra tértek át a kiadók, vagyis az Afium szövegét is onnan vették, a honnan a többi munkáét, t. i. a Bónis-példányból.

Talán nem árt ezeket a szárazaknak tetsző bibliographiai adatokat a nyilvánosság előtt is felsorolni: hátha egyik-másik olvasónak van még tudomása Zrinyi-másolatokról s ez a közlemény ösztönzésére szolgál, hogy hírt adjon felőle. Az irodalom érdeke és a Zrinyit megillető kegyelet nevében minden nyomra-igazítást köszönettel veszek.

Forrásul Zrinyi összes prózai műveire nézve a Bónis-féle kéziratot fogadtam el; persze a legtöbbre nézve más választásom nem is volt, de az Afiumra nézve is ehhez csatlakoztam én is, mint előttem Kazinczy Gábor és R. Horváth. Fontolóra vettem ugyan, nem térhetek-e vissza a másfél-százados hagyományhoz, a Forgách Simon szövegéhez; de meggyőződtem, hogy ez a szöveg nem a legjobb, s a

kéziratok némelyikéből jobban lehet az eredeti Zrínyit rekonstruálni. A Bónis-féle szöveghez *(A)* nemcsak az egyöntetűség kedvéért álltam, t. i. hogy a többi művet úgyis innen kellett merítenem, hanem azért is, mert ez a látható figyelemmel írt példány látszik a legjobb kéziratnak. Erre a belátásra csak később jöttem rá, mikor a *B* kézirat alapúl vételével már az egész Afium szövegét elkészítettem. A *B* mellett szólt eleve némely részleges szövegelőnyökön kívül az a szempont, hogy közelebb áll az editio princeps *(F)* szövegéhez — a melynél azonban régibb —, és az írás vélt hasonlatossága Zrínyi kezeírásához. A szövegben talált félreértések azonban kirekesztik a sajátkezűség föltevését s a módszeres összevetés az *A* szövegével azt eredményezte, hogy az esetek többségében, a hol eltérés van, *A* adja a jobbik változatot. Megesik azonban akárhányszor, hogy az *A* is botlik, az összes többi kéziratok tanúsága szerint is. A változatok és eltérések registrálásában rendszeres tekintettel vagyok a *B E F* forrásokra, különösebb esetekben a *C D Sz*-et is megkérdezem. Az *A*-val rokon *D*-nek és *Sz*-nek a másik typus mellett tanuskodása még *A*-val szemben is erősen latba esik.

Feladatomnak tekintettem, hogy az adott czél szemmeltartásával mentül hitelesebb és jobb szöveget adjak. A művelt nagyközönség, továbbá a nem philologus tudós körök, történeti, politikai, hadi tudománynyal foglalkozók érdekében a szöveg olvashatóságát meg kellett könnyítenem, vagyis a hitelességet nem lehetett a kéziratos forrás betűszerinti közlésében látnom — ez a legkönnyebb munka lett volna — hanem a helyesírást és központozást a mai szokáshoz kellett alkalmaznom. De csupán ezeket modernizáltam, s mihelyt csak a lehetősége merült is fel annak, hogy a maitól eltérő írásmód valamilyen alaktani vagy akár hangtani értékkülönbséget jelent, megtartottam az eredeti írásformát. Irom tehát forrásom után: ollyan, szóllok, ifiuság, dicsőssségessebb, szájomban, állapat, szerént, királt, stb., s ha a másik sorban dicsőség, király stb, alakot találok, pontosan azt közlöm, esetről-esetre az eredetit, s mindez apróságokban egyetlen alaphoz, az alapul kiválasztott *A* kézirathoz ragaszkodom; nem szerkesz-

tem össze eclecticus módon többféle forrásból a szók hangképét, se egy kéziratban ugyanazon szó eltérő irásait nem uniformizálom. Ennyiben a philologiai hitelességet megköveteltem magamtól. Viszont azonban nem értelmezhettem a philologiai hűséget olyan szolgai módon, hogy a nyilvánvaló hibát meg ne igazítsam. A szöveg jósága, a hol a javításra megvolt a kellő alap, elsőbbrendű érdek volt a photographiai hűségnél. Az említett olvasók érdekében magába a szövegbe kellett iktatnom a helyesbítést, a philologusok szükségleteit a jegyzetek elégítik ki, a hol minden igazításról pontosan számot adok. Eljárásom igy mindig ellenőrizhető.

Az olvasó sok eltérést fog nálam találni az akadémiai kiadás szövegétől (Rónai Horváthétól). Szíveskedjék ezeket részint a kézirat figyelmesebb kibetűzésének, részint a jegyzetekben is megokolt szövegjavításnak tekinteni.

Példát mondok a pontosabb kibetűzésre. A Centuriák 42. pontjában Zrinyi lelkére köti a «hadnagy»-nak (mai szóval: parancsnoknak), hogy nem kell hirtelenkedni, ha időt nem veszt vele «és a hol *nox et* periculum in mora» olvassa Kazinczy G. és utána R. Horváth, a ki, hogy az értelmetlenségnek elejét vegye, zárójelben közbeszúr egy «nincs»-et: és a hol nincs nox et stb., ámbár az ember akkor sem érti, mit keres az éjtszakát jelentő *nox* ebben a mondásban és ebben az összefüggésben. A kézirat az illető helyen két szót rövidítéssel ir, *non est* olvasandó, s ez az olvasás megfejti az egész rejtélyt (nálam tehát lesz: és a hol non est periculum in mora).

Máshol a szövegromláson az összefüggés felfejtése segít. A harmadik discursusban Zrinyi Julius Caesarnak hadvezéri leleményét magasztalja, s példakép mutatja be őt, hogy csodálatos módon tudta változtatni a maga vezéri eljárását a körülmények szerint. Caesar — úgymond — a maga szándékait nem ütötte egy formába, egyszer «sánczokkal neki ment a az ellenségnek, az erősebb helyeket szerzette magának, elfoglalta a kelőket, a kik által az ellenség élése járt, és végezetre kénszerítette őket a maguk megadására, midőn elvette tőlük mind harczolásnak mind futásnak reménségét. Néha ismég egyszersmind csak csupán mesztelen erővel megfutamitotta

az ellenséget ‚*Szants es idő nélkül*' (Betű szerint így a kéziratban, előtte és utána vessző.) Az ő győzedelmei holttest-halmok voltak és embervérnek árjai, és az, ki legkegyelmesebb volt az emberek között, úgy tetszett, mintha csak a maga felének romlására teremtetett volna ez világra». A kéziratot itt nem lehet máskép betűzni, s a szövegromlás mégis nyilvánvaló. Kazinczy G. úgy próbált a helyen segíteni, hogy *Szerencsés idő nélkül*-t olvasott és ezt a következő mondathoz foglalta, de kérdőjelt tesz az olvasás után. R. Horváth fölöslegesnek véli ezt az óvatosságot, s nemcsak elfogadja ezt az olvasást: «Szerencsés idő nélkül az ő győzedelmei holttest-halmok voltak», hanem meg is magyarázza, hogy Zrinyi ítélete szerint Caesar vállalataira a viszonyok általában nem voltak kedvezők, de Caesar ezt ügyességgel pótolta és temérdek győzedelmet aratott. Én *sáncz és idő nélkül*-nek olvasom és e szókat az előző mondathoz foglalom: «néha . . . mesztelen erővel megfutamította az ellenséget, sáncz és idő nélkül. Az ő győzedelmei (már t. i. ilyenkor aztán) holttest-halmok voltak». Ezt az olvasást támogatja az előbbi (ellentétes tartalmú) mondatnak az a helye, hogy Caesar néha sánczokkal szorongatta az ellenséget. Az értelem így egészen világos: Caesar néha rendszeresen, sánczokkal, a fontosabb hadműveleti pontok megszállásával, az embervért kímélve hadakozott, míg megérlelte a győzelmet, néha pedig sánczok és időveszteget és nélkül puszta megrohanással, vért nem kímélve, csikarta ki. És ez olvasás mellett nem szorulunk rá, hogy Zrinyinek olyan felfogást tulajdonítsunk Caesar vállalatainak időszerűtlenségéről, a mit bajos volna igazolni. És ha még kérdőjelt is teszek olvasásomhoz, azzal mindenesetre eleget tettem az óvatosság követelményének; — talán kelletén felül is, de legalább a jegyzetre irányítom vele a figyelmet.

Hasonlókép az összefüggés igazít útba a szerencséről szóló értekezés következő helyénél: «Noha azért nem mindeneknek kell okát vizsgálnunk, mikor nem lehet, mindazonáltal ehez is okosság kell; mert az *okosság* megválasztja minek nem kell okát keresnünk s minek kell; a bolond egyátaljában semminek sem keresi, hanem csak a mint a magyar mondja: Belé, Balázs, lovat ad Isten! Az okos hadnagy

mindeneknek okát keresi, ha bocsületet akar vallani» stb. A dőltbetűs szót Kazinczy és utána RHorváth igazítja: mert az *okossabb* stb. Igazítani csakugyan kell, mert a párhuzamos mondatokban mindenütt személy az alany, nem elvont fogalom; de nem okossabb kell, hanem: mert az *okos*; v. ö. a párhuzamos mondatban: a bolond, később pedig: az okos hadnagy. A középfokra semmi szükség; az okossabb alak csak dittographia, az előző sorbeli okossabb szónak itt újabb leírása. A dittographiának különben sok esete van a kéziratokban. Pl. a fenti Caesar-féle idézetben «az erősebb helyeket szerzette magának» szintén az én javításom, a kéziratban itt is kelőket van; ez nyilván a következő ‚elfoglalta a kelőket' mondatból került ide. Kiadásomban ezt a conjecturát csak a jegyzetben értékesítem.

Az Afiumban olvassuk, hogy «nem kell a népfogadásban (értsd: katonaszedésben) csak a *reménségre* nézzünk, nem csak a katonaságra, a mint most vagyon». Minden kézirat és kiadás így írja: ‚reménségre'. De okvetetlenül ezt írta Zrinyi: *nemességre*, s egész bátran merem mind a két forrás egybehangzó adata ellenére is javítani, oly erősen és világosan kívánja ezt az összefüggés. Itt t. i. arról beszél Zrinyi, hogy a felállítandó hadseregbe nemcsak nemeseket és katonaviselt egyéneket kell toborzani. S az idézett mondatot így folytatja: «A jó nemest, a jó katonát inkább kell venni, ha vagyon; de ha nincsen, a pórból kell előállítanunk hadi-népünket; ez jobb amaz eltompult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részegeskedő katonánál» stb. . . . «jobb azért ama jó ifiu polgár legény».

Néhol elég a központozás megfelelő javítása, tehát a kellő tagolás, hogy megkapjuk a helyes értelmet. A Centuriák 31. pontjában arról lévén szó, van-e rajtunk hatalma a szerencsének, a forrás így szól: «Viszont a bátor szű mindenkor pörben, vagyon neki hatalma a külső dolgokban keverődhessék és ingassa azokat, mindazáltal semmiképpen a léleknek akaratjában és tusakodásában nem szállhat és nem férkezhetik, hanem a mennyire magunk akarjuk». Ehhez RHorváth ezt a jegyzetet fűzi: «Kissé zavart mondat, kihagyásokkal; valószínűleg így kellene állania: viszont a bátor szű

mindenkor pörben van vele (t. i. a szerencse kedvével, átvitt értelemben: a szerencsével); vagyon neki hatalma fölötte, hogy a külső dolgokba keverődhessék és igazgassa azokat». Nézetem szerint ez az értelmezés a pontosvesszőig jó, de azután még zavarosabb, mint a mit magyarázni akar. Semmi szükség semmi pótlásra, csak jó tagolásra; értelme: Viszont a bátor szű mindenkor pörben vagyon (t. i. vele, a szerencsével); neki (a szerencsének) hatalma a külső dolgokban (a külső dolgokon, azaz körülményeinken van hatalma, csupán, nem magunkon); keverődhessek és ingassa azokat (keverhesse és rángassa bár a szerencse külső viszonyainkat), de mindazáltal a lélek akaratába és vívódásaiba nem szólhat és nem férkőzhetik bele, csak a mennyire magunk engedjük. Azt hiszem, itt az egészséges conservativismussal, a meglevőnek megfelelő olvasásával is czélt érünk, s fölösleges erőpazarlás a magunkéból toldani bele az író szövegébe. (Homályos csak a ‚keverődhessék' szó marad; értelme esetleg: forogható jobbra vagy balra).

Az ötödik discursusban idézi Zrinyi II. Fülöp spanyol király egy mondását: Yo y el tiempo para dos otros. A kézirat csak a tiempo szót írja hibásan, nempo-nak; a t és i betű egy-egy vastag vonása látszhatott a másoló előtt a kétszárú n betűnek. Ezt a szót RHorváth hibásan igazítja tempo-ra, a helyesen írt otros szót pedig elrontja ostros-ra. Zrinyi eredeti szövegében láthatólag helyes volt az írás; ezt bátran igazíthattam. Zrinyi azután le is fordítja és fejtegeti e mondást s ebben a fejtegetésben van megint olyan zavar, a melyet, remélem, sikerült eloszlatnom. A ránk maradt szöveg így szól: «azaz: én és az idő más kettőre. Ennek két magyarázatja lehet; első: hogy tudja az ember magát segíteni az szerencsétlenségben, és forgatni, hogy leereszsze a vitorlákat, ha a szélvész öreg (értsd: nagy; RHorváth őreg-et ír, valami igére gondolhat), és tudjon nem tusakodni az ellenkező fatummal, hanem helt adni neki, és mind ezek között is megmaradást találni, Béla király ebben példánk más kettőre, mintha az üdő jó társa volna, minden gonosztúl megoltalmazni, de annak az üdőnek alkalmatosnak kell lenni; második: hogy tudni megválasztani az üdőt valami igyeke-

zetünkre, mert ugyan bizonyába látjuk, hogy vannak oly órák az üdőben, az mellyek szerencsések némely dologra, és ha azok elmúlnak, bár várjuk azután visszafordulását, de heában». (Itt azután fejtegeti a conjunctura fogalmát.) Ez az egész hely érthetetlen, ha Béla királyt szervesen beleveszszük a gondolatmenetbe és rá alkalmaztatjuk azt, a mi az ő említése után következik. Ellenben világos lesz a szöveg a következő conjecturával. E szavak: — Béla király ebben példánk — közbevetett mondatnak veendők és két gondolatjel közé tehetők mai orthographia szerint. Utána e szók: *más kettőre* mint dittographia (a spanyol mondás fordításából) törlendők. Olvassa el akárki ezzel az igazítással a szöveget, s helyes értelmet kap, az elején jelzett ‚két magyarázat' mindegyike szépen megvan: ‚első', több sorral alább pedig: ‚második'; és ez a ‚második' nem Béla király magatartására, hanem II. Fülöp mondására vonatkozik.

Az érdekesebb emendálandó esetek közé tartozik a következő. A Centuriák 51. pontjában hibáztatja Zrinyi, hogy a magyar csak lovas katona akar lenni, s Kazinczy G. és Horváth szerint így szól: «megmondom az igazat s nem hizelkedem; proferam populo mi, qui te beatum prædicant, ipsi te decipiunt». Látnivaló, hogy ez bibliai idézet, s ha máskép nem tudná valaki, egy concordantiás könyv segítségével könnyen megtalálhatja a Vulgatában. Ott — természetesen — híre sincs a *proferam* szónak, a mint hogy e mondás, mint szállóige is mindig a Populo meus-szal kezdődik. RHorváth azonban ezt a tarthatatlan szót is törekszik fordítani s így tolmácsolja: *szemedbe mondom*, én népem: a kik boldognak hirdetnek, azok csalnak meg. Az Afiumban, a hol szintén idézi Zrinyi ezt az Izsaiás-féle verset (III, 12), ezzel vezeti be: «mert a' Prophéta ként Populo meus qui te . . .». Ez arra vall, hogy a *proferam* a másoló félreértése lehet a *prophétaként* vagy *prophétával* helyett (ez a szó f-fel írva is előfordul a kéziratban, az 52. aphorismusban). Ehhez képest igazítottam.

Általában meglepett az, hogy az előző kiadók a Zrinyinél található nagyszámú idézetek romlott szövegét talán még kevésbbé javították, mint a magyar törzsszöveget. Csudálom

nevezetesen, hogy a classikus műveltségű Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz kiadásában a classikusokból való idézetek sincsenek megigazítva, s egészen értelmetlen szövegeket is lenyomatnak; ebben Rónai Horváth csak követi őket, s mivel ő a jegyzetekben fordítást is ad, kétszeresen is hálátlan helyzetbe kerül. Nem javitják a Vulgatából vett szentirási mondásokat sem, még kevésbbé a Zrinyihez közel korbeli külföldi irók szövegét. Én a pár száz idézet nagy részének eredetét megállapítottam s a szöveget javítottam, még pedig lehetőleg a Zrinyitől használt kiadások alapján, s ha az idézet közvetett, akkor a Zrinyihez legközelebb eső forrás szerint.

Zrinyi azt irja, hogy Mátyás király pórázon vezette a szerencsét, s ehhez egy latin verset idéz, mely a kézirat nyomán Kazinczy G. és RHorváth kiadásában igy szól:

> Nullum lumen abest, si sit prudentia, sed nos
> Te facimus Fortuna, Deam cœloque locamus.

RHorváth fordítja: Nincs hiány a fényben, csak ész legyen; mi teremtünk téged szerencse (Fortuna) s istennőként az égre helyezünk. A classikusokban jártas Kazinczy Gábor bizony gazdáját adhatta volna e mondásnak. Juvenalis XIV. satirája 315., 316. sora igy szól:

> Nullum numen habes, si sit prudentia, nos te,
> Nos facimus, Fortuna, deam, cœloque locamus.

(Semmi hatalmad nincs, ha van bennünk bölcseség: mi teszünk téged istenséggé, Szerencse, és emelünk az égbe.) A félreértés dictálás után való másolásból keletkezhetett. Ezt persze igazítani kellett, de már a ‚sed nos Te facimus'-t nem szabad igazítanunk, mert annak is van értelme (csak nem azon van benne a hangsúly, hogy mi teszszük a szerencsét istenséggé, hanem hogy mi istenséggé teszszük), és Zrinyi többször szabadon idéz; sőt Zrinyi nem is maga változtatta meg a mondást, mert a nála olvasható szerkezet megvan előtte már Lactantiusnál is a «de falsa sapientia» értekezésben.

A Centuriák 28. pontja igy szól Kazinczy G.-és RHorváthnál: «Senki tisztességben, dicséretben, jó hírben névben elől

nem megyen, hanem qui posteriores Herculis ærumnas credat sævosque labores, Et Venere ... Sardanapali». A kipontozott helyen is vannak szók a kéziratban; az első szó *coeinsi*-nek betűzhető ki, utána: *et plumis*, ez elég jól olvasható; az elsőt *coenis*-nek vagy *cédris*-nek következtettem ki addig is, mig az eredetit meg nem leltem, a ‚hanem' szót azonban fölöslegesnek véltem. A forrás Juvenalis X. satirája, 359—362. sor.

(Fortem posce animum ... qui ...) potiores
Herculis ærumnas credat sævosque labores
Et Venere et cœnis et pluma Sardanapali.

A *coenis* coniecturával tehát igazam volt; a *plumis*-t megtartottam, mert van értelme; a posteriores-t természetesen igazítanom kellett *potiores*-re, s ezért a *hanem* bolygatása elesik.

A Centuriák 2. pontjának hét sornyi latin idézetében ki van cserélve az *intueri* szó ‚intus'-szal, az *ineunda pugna* kifejezés ‚iucunda pugna'-val (!), a *tela* szó talia-val, s e néhány ferdítés és néhány vessző elhanyagolása tönkre teszi az egész idézet értelmét és képtelen erőlködésbe viszi bele a fordítót, a ki a helyett, hogy mire kell nézni, ‚belső meggyőződés'-ről, harczba bocsátkozás helyett ‚kedvező harcz'-ról beszél s az egész szövegnek más értelmet ad, ha ugyan értelemnek nevezhető, a mit az egész fordítás mond. A helyet Valerius Corvus nevéről könnyű lett volna megtalálni Liviusban (7, 32).

Nehezebb a Centuriák 4-ik pontjában levő idézet eredetijét megkeresni. Zrinyi ott arról szól, hogy alkalom adtán a hadvezérnek ahhoz a fogáshoz kell nyúlnia, hogy kényszerhelyzetet teremtsen s így szorítsa győzelemre katonáit, mert nincs ez világon hatalmasabb fegyver mint a necessitas. Julius Cæsar egy állítólagos esetére hivatkozik s így folytatja: «Egy más római kapitán mikor mind köröskörül fogattatott volna az ellenségtül igy mond vala a maga vitézinek: Ite mecum, non murus, non vallum, armati armatis obstant, virtute pares, quæ (RHorv. qua) ultimum ac maximum telum ex necessitate superioris». Ezt az érthetetlenné romlott szöveget az akadémiai kiadás nemhogy megjavítaná,

hanem minden áron fordítja, így: Jőjjetek velem, ne falakat, ne sánczokat, hanem fegyvert állítsunk szembe a fegyverekkel, egyenlő vitézséget, ez utolsó, de leghatalmasabb fegyvert, mely a végső szükségből ered». Hogy ez a furcsa mondat mikép illik bele az összefüggésbe, arról a kiadó nem ad magyarázatot. Szerzőt Zrinyi nem említ, a szóló nevét sem, s ezért egy kissé nehezebb a forrásra rájönni; sőt Zrinyi emlékezete tévedett, mert a kérdéses szavakat (Liv. IV. 28) nem ‚római kapitán' mondja, hanem egy volscus vitéz, Vettius Messius intézi a rómaiaktól körülfogott bajtársaihoz: ferro via facienda est... ite mecum! non murus, non vallum, sed armati armatis obstant. Virtute pares, necessitate, quæ ultimum ac maximum telum est, superiores estis». Ez már érthető. ‚Jertek velem! Nem kőfal, nem sáncz áll szemben veletek, hanem fegyveres katonák, mint magatok; vitézségre egyenlők vagytok velök, szükségre nézve, a mi az utolsó és leghatalmasabb fegyver, tietek a felsőbbség'. Hogy itt a kézirat romlott szövegét nem tekinthetjük a Zrinyiének, mintha Zrinyi csak nagyjában, emlékezetből idézett volna, hanem hogy jogunk van Livius alapján javítani az olvasást, azt igazolja az, hogy csak akkor illik bele az idézet a gondolatmenetbe, ha Liviusból helyreállítjuk.

Nagy félreértés van ebben a lucanusi sorban is (Mátyás kir.):

Subiuga iam Xerxes, iam Barbarus esset Araxes.

Helyesen:

Sub iuga iam Seres, iam barbarus isset Araxes.* (I. 19.)

Seres = Khina, jóval más tehát, mint a perzsa király.

A bibliai idézeteket sem nézték meg a kiadók. Az 52. aphorismusban így szól a kézirat szövege: A részegség kimondatja a titkot. Azért mondja a Salamon: Noli dare olam ¡ vel noli dare Regibus vinum. A másoló tévedése RHorváthot is magával ragadta, a ki a szóvégi vézna *e* betűket is *i*-knek olvasva ilyen szöveget ad: nōli dari ollam,

* Járom alatt Seres s müveletlen Araxes is állna. — Baksay S. fordítása.

vel noli dari regibus vinum, quia nullum secretum est ibi, ubi regnet ebrietas,' — s ezt le is fordítja így: Ne adj poharat, vagy ne adj bort a királyoknak, mert nincs ott titok, hol részegség uralkodik. Idézi ugyan a Példabeszédek XXXI. r. 4. versének Károli-féle fordítását is, melyben a Lamuel név megállíthatta volna; de elmulasztja a Vulgatát megnézni, a hol a szöveg ez: Noli regibus, ô Lamuel, noli regibus dare vinum stb. A másoló az o Lamuel-t elemezte ‚olam vel' szavakká.

Visszás dolog volna azonban Zrinyi bibliai idézeteit mindig a Vulgatához, classikus idézetéit a classikusokhoz, vagy épen a classikusok mai kritikai kiadásához igazítani. Zrinyi sokszor, kivált ha a mondat rövid, csak emlékezetből citál, s azért önkéntelen vagy önkéntes változtatásokat, rövidítéseket enged meg magának. Pl. Ajax és Ulyxes vetélkedéséből Aiax kérkedését Hektorral szemben, így idézi: Quæritis eventum pugnæ? non sum superatus ab illo.* Ez hétlábú hexameter volna. Ovidiusnál így van:

si quæritis huius
Fortunam pugnæ, non sum superatus ab illo. (Metam. XIII.)

Más esetekben pedig Zrinyi a bibliát vagy a classikusokat nem közvetlenül idézi, hanem valamelyik olvasmánya nyomán, akkor is, ha maga szokta is az illető auctort olvasni. A titokról szóló 52-ik aphorismusban és a 87-ikben felhasználta gr. Malvezzi Virgil Tacitusról írt értekezéseinek egy-egy fejezetét s onnan átvette a szentírási és tacitusi idézeteket is. Az 52. aphorismus Malvezzi 28. és 29. discursusát követi. A 87-iknek mind a hét bibliai idézete megvan Malvezzinél is. (Discorsi sopra Cornelio Tacito Del conte Virgilio Malvezzi. Venezia, 1622. Zrinyi egy 1635-iki kiadást használt.) Mármost ha Zrinyi kéziratában ezt a bibliai helyet: Cœlum sursum et terra deorsum et cor regum inscrutabile Proverb. 25, 3, *et* nélkül és *regis*-szel leljük, ezt annál kevésbbé szabad a Vulgatához igazítanunk, mert így is értelmes, hanem azért sem, mert Zrinyi közvetlen forrásában, Malvezziben így van. — Zrinyinek Malvezzihez való viszo-

* Kérditek a viadal sorsát? Nem győze le Hector?

nyát Széchy Károly már tárgyalta ugyan nagy Zrinyi-életrajzában (III. 195—199. l.), de mint Heller Bernát megállapítja, Széchy túloz azzal az állításával, hogy Zrinyinek minden szentírási idézete megvan Malvezzinél, holott körülbelül csak tíz van meg valami huszonhétből.

Aphorismusaiban Zrinyi Tacitusnak egy-egy mondásából indul ki. Ezeket a tacitusi textusokat akkor tudjuk kellőleg helyreállítani, ha olyan Tacitus-kiadáshoz mérjük, melyet maga Zrinyi is használt. Sikerült ezt a kiadást megállapítanom és megtalálnom. A kézirat ugyanis megjelöli az idézetek lelőhelyét, még pedig eredetileg lapszámmal, csak későbbi kéz toldotta be a fejezetszámokat; Zrinyi előtt tehát az aphorismusok szerzésekor olyan Tacitus-kiadás feküdt, mely még nem volt fejezetekre osztva. Viszont a Zrinyi könyvtárának eredeti katalogusából tudjuk, hogy a könyvtárban a Hugo Grotius jegyzeteivel ellátott Tacitus volt meg (Bibliotheca Zrinyiana 52. l. 9. sz.). A könyvtár mai állományában ez a Tacitus már nincs meg; de e kiadásból van példány a budapesti egyetemi könyvtárban (Ga 510); ez a példány egy 1656-iki bejegyzés szerint a szepesi jezsuitáké volt s a Boxhorn és Hugo Grotius jegyzeteivel felszerelt 1645-iki velenczei 12-rét kiadásból való. E példányban a kézirat lapszámadatai nyomán pontosan rátalálunk az idézett mondatokra.

Az összefüggő hosszabb idézeteknek a kéziratok bírálatában és megbízhatóságuknak összevetésében kitünő hasznukat lehet venni, mert mértéket szolgáltatnak. Többek közt az Afiumban van néhány hosszabb latin idézet. A leghosszabbak Flavius Vegetius Renatus Kr. u. IV. századi római írónak *Epitome institutionum rei militaris* című szerkesztményéből valók, mely még az újkor elején nagy tekintélyben állt. Mindjárt a könyvnyomtatás bölcsőkorában kiadták, azután a XVI. század folyamán többször is megjelent. Stewechius-féle leydeni 1592-iki kiadása megvolt Zrinyi könyvtárában (Bibl. Zr. 235. sz.; Nemz. Múz. A. lat. 1142). Modern közzététele Lang Károly recensiójával Teubnernél (2. kiad. 1885). Az Afium-beli Vegetius-szöveg mégsem Vegetiusból, hanem Busbecqből van véve. Zrinyi közvetlen forrása a tudós archæologus diplomatának, egykor I. Ferdinánd kon-

stantinápolyi követének, Busbecq Ogier-nek híres és sok kiadásban megjelent Szózata a török elleni fegyverkezés ügyében: Augerii Busbequii Exclamatio, sive de acie contra Turcam instituenda consilium, mely először 1581-ben Busbecqnek Itinera Constantinopolitanvm et Amasianvm cz. útleírásával egy kötetben jelent meg Antwerpenben Plantinusnál. Busbecq Vegetiust szemelvényesen és különféle helyekről vett töredékek összefűzésével idézi. Zrinyi híven követi Busbecqet, szövegben is, terjedelemben is, a mennyiben Busbecqnek egész idézetét átveszi, meg nem rövidíti, ki nem egészíti, összeállításán nem változtat; még az idézet elhelyezése, t. i. a röpirat közepe tájára iktatása is hasonló. Pl. a leghosszabb idézet így van összeállítva Busbecqnél és utána Zrinyinél: Veg. I. 1, II. 18, II. 23, I. 3, I. 3—4, I. 6—7, III. prol., II. 23. Nekem a szöveg bírálata szempontjából természetesen a Busbecqnél található szerkezetre kellett vigyáznom, csak a mögött és már csupán a jegyzetekben vethettem ügyet Vegetiusra, Zrinyi számára hozzáférhető kiadásában, és csak legvégül, egybevetés végett, Vegetius modern kritikai kiadására.

Busbecqet nem találjuk Zrinyi könyveinek jegyzékében s így nehezen határozható meg egész pontossággal, hogy Zrinyi melyik kiadást használta. Busbecq összegyűjtött műveinek első megjelenése (1633) Zrinyi serdülő korának volt irodalmi eseménye, a mikor Zrinyi Bécsben a jezsuiták gymnasiumában tanult. Ez Elzevir-kiadás címe: A. Gislenii Bvsbeqvii omnia quæ extant. Lugd. Batavorum stb. (Nemz. Múz.: Turc. 393.) Azonban Zrinyi szövege pontosabban megfelel az Exclamatio fentidézett első, Plautinus-féle kiadásának.

Hogy az *A* aránylag a legjobb források egyike, mutatja pl. az Afiumnak Arrianus-féle, szintén Busbecqből vett idézete. Ebben a hétsornyi szövegben *A* egész eltérése Busbecqtől annyi, hogy az Illyricis-t i-vel, a munimentis-t o-val írja. Ellenben a másik typus főképviselőiben több eltérést, illetőleg hibát találunk, pl. *B:* serantes helyett euntes, Illyricis h. Illyribus, Triballis h. Tyrbellis, continue h. continuo, pugnabatis h. pugnabitis, chlamydes h. clamides. Forgáchnál vos helyett eos, rerum h. eorum, azután: Illiribus, Tribellis, con-

tinuo, pugnabitis, ac virtute. — Megesett azonban az is többször, hogy *A*-t is meg kellett igazítanom Busbecqkel, pl. contentis-t consertis-re (a többi kéziratban jól van).

A Busbecqkel való szembesítés tanulságait alkalmazhatjuk ott is, a hol eredeti (magyar) szöveggel van dolgunk. Az esetek többségében általán véve az *A* typus jobb, de korántsem csalhatatlan, és számos esetben a többi kéziratnak van igaza; olykor viszont valamennyi kézirat együttvéve is hibázik, mint föntebb láttuk a *reménségre—nemességre* példában.

Jobb az *A*-typus ez esetben: «ezek közt sok tanult aljos rendü vitézt találnék, a kik több hadnak fogadására, oktatására elégedendők volnának. Itt az *aljos* szó kell *(A Sz)*, nem: jeles rendű vitézt, mint *B D E F* írja (*C* pláne jó-t ír). Az aljos Zrinyinek kedves szava, ‚alsóbbrendű, alantas, közönséges' értelemben (nem ‚aljas'). Itt kiképző altisztekről van szó.

Jobb az *A*-typus itt is: Az mi régi Szent István királyunknak koronája semmi a pallosa nélkül, hejában azzal koronázta fejét, a ki oldalára kardját nem övedzi. *B E F*-ben nincsenek meg e szavak: semmi a pallosa nélkül és nem, pedig e szavak elhagyásával érthetetlenné csonkúl a mondat (A mi régi Szent István királyunknak koronázza azzal fejét, a ki oldalára kardját övedzi [!]). (Forgách: kardot övedez.)

Viszont az *A*-t látom hibásabbnak itt (RHorváthnál 110. l. 26. sor): «Ugyan rájöttél barátom». Ez a ‚barátom' szó itt nyilván dittographia a következő sorból: De nem érti az a barátom a dolgot. A *B* typusban nincs benne az első ‚barátom'. Bizonynyal nem volt a Zrinyié, bizvást törölhető.

Zrinyinek legtöbb idegen idézete latin nyelvű; van azután egy török, egy spanyol, két horvát és néhány olasz idézete; német egy sincs. A latin idézetek nemcsak a Vulgatából és a classikusokból, meg a latin nyelvű szállóigék és közmondások készletéből valók, hanem a humanistikus költészet, politikai, történelmi és hadtudományi irodalom köréből is. Többek közt az újabb franczia történetre nézve kedves szerzője volt Gramond (Gabriel Barthelémy seigneur de Gramond, 1590—1654) államtanácsos, a ki Franczia-ország történetét de Thou művének folytatásaképp IV. Henrik

halálától 1620-ig latin nyelven megírta (Historiarum Galliæ ab excessu Henrici IV. libri XVIII. Toulouse 1643). A XVII. században nálunk is többen olvasták ezt a nagy igénynyel írt, de elfogult munkát, pl. Forgách Ádám is idéz belőle sententiás könyvében mondásokat, egyet olyat is, melyet Zrinyi is citál. Egy kiadása Budán is megjelent később, 1753-ban. A franczia irodalomban hamar elavult. Zrinyi többször vesz belőle egy-egy mondást; ez idézetek Gramond szövegével ellenőrizhetők. Én az 1653-iki kiadást használhattam, de a kéziratban feljegyzett lapszámok ezzel a kiadással nem vágnak össze.

Hogy azonban maradnak megfejtetlen helyek, még az Afiumban is, annál inkább a csak egy forrásból meríthető többi szövegben, azt magam akarom legkevésbbé tagadni. A Centuriák 49. pontjában van az a furcsa szó, melyet Kazinczy G. és utána Horváth így közöl: tercecskedni. Kazinczy kérdőjelt tesz utána, Horváthnak ellenben nincs kétsége, a jegyzetben magyarázatát is adja e szónak: vitézkedni. A kézirat nem elég világos. A 2., 3., 4. betű bizonytalan, a többi jól olvasható: t . . . setskedni. A 2. betű o vagy e (inkább o), a 3-ik v vagy r, a 4-ik e vagy c. A 8-féle lehetséges olvasás egyike sem látszik használatos szóalaknak, bármelyikük kisebb-nagyobb másolási félreértésre mutat. Talán legtöbb joggal tövisetskedni (v. töviseskedni) szóra következtethetnénk; v. ö. Gyöngyösinél: tövisses gondság (idézi a Nyelvtörténeti Szótár is); töviskes ember (= szúrós, összeférhetetlen; Mikszáthnál személynév, effele jelentéssel). Zrinyi arról beszél itt, hogy nem jó, ha a sereg dirigál és nem a vezér: «bezzeg ez a veszedelem, és nem sokáig fog t . . . setskedni az olyan had».

A 24. aphorismusban kárhoztatja Zrinyi, hogy némely szegény katona, a ki egy darab kenyérrel contentus lehetne, egy szekeret, egy némbert (Zr. ezt még erősebben mondja), ökröt, barmot húz maga után: nem vitéz embernek való az, hanem amaz kandorló czigányoknak. Kazinczy megtartja így. Horváth igazítja: vándorló czigányoknak. Ez ad is értelmet, míg a ‚kandorló' eddig egyetlen szótárban sincs meg; de azért lehetséges, hogy volt vagy tán van is ilyen szó; való-

színű is, hogy Zrinyi a szintelen ‚vándorló' szónál erősebbet, jellemzőbbet használt itt, ‚kóborló'-féle jelentéssel, v. ö. Isthvánffynál: infame illud vagumque genus hominum, qui Zingani vocantur (XX. 453. l.). Nem merem tehát a ‚kandorló'-t a ‚vándorló'-ért elvetni, mióta Zrinyi verseinek kiadásakor a magam tapasztalásából megtanultam a mennyei kecskén, hogy a dolog nem mindig olyan egyszerű, a milyennek látszik, s hogy a mennyei kecske nem mennyei fecske, ha madár is, hanem csakugyan mennyei kecske, ugyanaz, a mi a német Himmelsziege és a dunántúli benekecske. — Általán az emendálásban jobbnak látom az óvatosságot a merészségnél.

Nem tudtam eddig megtalálni a Mátyás király egy nyilván idegen szavának olvasását. A kézirat így szól: «Nagy Sándor ugyan bánta, hogy Phülep király fiának mondják vala, inkább akarta rendetlen Lincanis Jupiter fiának mondattatni, hogysem igaz házasságból szállani». ‚Lincanis'-hoz közelálló s idevágó jelentésű szó azonban nincs a latinságban. Kazinczy S. és Horváth Lycæus-t olvas. Nem tudom miért? Jupiternek nem volt ilyen mellékneve s nem is igen volt szokásos ez a szóalak. A N. Sándorra, illetőleg származására vonatkozó classikus irodalmi helyeken sincs ehhez hasonló szó. Ellenben járatos volt a XV. és XVII. században a ‚latro'-ból továbbképzett latricanus szó ‚kikapós, parázna, fajtalan' értelemben s ez a jelentés összevág a ‚rendetlen' jelzővel. Jobbnak hiányában ezt a szót veszem fel kérdőjellel és jegyzettel.

A kiadásomban levő magyarázó jegyzetek elsősorban a nagyközönség szükségleteit akarják ugyan kielégíteni (pl. az idegen szók és szövegek fordítása), de egy részüknek a történetbúvár, politikus, katona és philosophus is remélhetőleg hasznát fogja látni. Minden rövidség és világosság mellett is törekszem Zrinyi idézetei, hivatkozásai és példái forrásának megjelölésére.

A Zrinyi fejtegetéseit illustráló nagyszámú történeti példára nézve elvileg azt az álláspontot foglaltam el, hogy elsősorban nem a mai történelmi tudomás szerint kell a magyarázatot megadnom, hanem a Zrinyi forrásai alapján.

A magyarországi eseményekre nézve főleg Bonfini, Thuróczi, Isthvánffi, Jovius, Pethő Gergely, a külföldiekre nézve Davila, Gramond, Riccius (Brixianus), Guicciardini, Mattei Pietro, Pomo Pietro, Famianus Strada, Priorato Gualdo stb.-ek alapján, mert az a beállítás, melyben Zrinyi bemutatja az illető példát (eseményt), csak a tőle használt művek előadásából fejthető meg. Természetesen jegyzeteim akárhányszor másképen ütnek ki, mint az akadémiai kiadáséi. Ha a «Mátyás király»-ban azt olvassuk, hogy László király Krakó alatt, mikor elesége elfogyott, liszttel meghintett földhányást mutatott az elképedő ellenségnek, akkor nem azt a jegyzetet teszem hozzá: «Ulászló Lokjetek (IV. Ulászló lengyel király); a lengyel birodalom újbóli egyesítője, meghalt 1333», — hanem természetesen azt mondom, hogy «a mi Szent László királyunk, a magyar krónikák elbeszélése szerint; átvette Bonfini is 230. l. és Heltai 44. l., de Zrinyi Thurócziban is olvashatta». — Hogy a Vértes-hegység a németeknek ott elhányt vértjeiről nyerte nevét, ehhez a hagyományhoz Zrinyire nézve Thuróczi 43. fejezetét kellett forrásul idéznem.

Mikor a Centuriák 9. pontjában a régi magyarok katonai fegyelmét dicséri Zrinyi és így szól: «látván, hogy egy kapitány parancsolatja százezereket reá kénszerített, hogy általusztassák a Dunát» — az akadémiai kiadás jegyzete így oktatja ki a szerzőt: «Ismét egy kis historiai tévedés; a Dunát sohasem uszták át százezren a magyarok közül, hanem igenis átusztak százezren a Don folyamon, midőn a magyarok nyugot felé vonultak, hogy új hazát szerezzenek». Minden történettudó és philologus azt fogja e jegyzetre mondani: ismét egy kis historiai tévedés, mert igenis a magyarokkal azonosított hunok dunai átkeléséről van szó, Kevének, a primus capitaneusnak vezetése alatt Sicambriánál; Zrinyi olvashatta a százezrek ez átkelését Thurócziban, Heltaiban, Bonfiniban. Bonfini hanaui kiadásában (47. l.) sajtóhiba van ugyan, ‚viribus' van utribus helyett, de ott van az átúszást jelentő latin szó, s ugyane kiadvány végén Oláh Miklós Attilájában (813. l.) és Baksai Ábrahám chronologiájában (914. l.) megvan a helyes utribus szó is.

A hol Zrinyi, forrása alapján, téves történeti adatot közöl, azt megigazítom, de tévedését is lehetőleg megmagyarázom. Pl. mikor a harmadik discursus vége felé azt írja, hogy egy török szultán gyengébb seregével is erőt tudott venni a mi András királyunkon, mert elsáncolta magát, majd a Nilus vizét a magyarokra bocsátván, végül gyalázatos feltételeket fogadtatott el azzal a vitéz királyunkkal. Itt ilyenforma jegyzetet kellett adnom: «Ez a történet azokkal a keresztesekkel esett meg, a kik 1218 tavaszán Damiette ostromára indultak, a várost hosszú vívás után 1219 novemberben birtokukba ejtették s onnan Manszúra felé nyomultak elő; ez expeditiójukban érte őket a katastropha 1221. augusztusban, a mikor kénytelenek voltak elfogadni Alkamil szultán súlyos feltételeit. A régibb történetírás a mi II. Endre királyunkat is ott szerepeltette. Bonfinius (II. dekas, VII. könyv) hosszan leírja ezt a vállalatot; Zrinyi onnan merített, Endre azonban nem volt ott, mert már 1218-ban hazatért a szent földről».

A szakemberekre nézve ezekben nincs semmi újság. De talán a szövegnek némelyik értelmezése az ő számukra is megkönnyíti az olvasást. A Mátyás király egy helyén dicséri a szerző Mátyást, hogy noha Giskrát le tudta volna győzni s ezzel dicsőségét gyarapítani, de ő a közhasznot nézte inkább és Giskrát seregestül együtt zsoldjába fogadta. «Tacfarinasszal közelyebb volt Tiberius császár, Crassus is Spartacusszal, hogysem a mi királyunk Giskrával; holott különb ember vala Giskra, és huszonhárom esztendeig egész Magyarország Hunyadi Jánossal egyetemben ki nem tudták üzni az országból.» Jegyzetem ide: «A mondat értelme az, hogy Tiberiusnak Tacfarinas, Crassusnak Spartacus jobban kezében volt már, mint Mátyásnak Giskra. A mellett Giskra kiválóbb ember volt Tacfarinasnál és Spartacusnál, érthető tehát, hogy Mátyás inkább megegyezést keresett vele, semmint hogy megtörni igyekezett volna» stb.

Az első discursus említi Nagy Sándor példáját, ki «maga támaszt lajtorját az ellenség bástyájára, maga megyen fel rajta, és egyedül ugrik bé a városban és megveszi». Horváth jegyzete: «Zrinyi itt a Curtius által elbeszélt aorni hegyi vár

bevételét érti, hol N. Sándor 700 vitéze élén a várfokra hágott s elsőnek ugrott be a városba» (Kr. e. 327). Ez a jegyzet annál tájékozottabbnak látszik, akár még szakemberek előtt is, mert Zrinyi maga nyomban idézi a jegyzetben is említett forrást, Curtiust (Jamque lævam...), s az a látszat, mintha a kiadó ez idézetet a maga lelőhelyén megkeresvén, írná, hogy az aornosi vár bevételéről van szó. Pedig Curtius elbeszélése szerint az eset Indiában történt, a szudrakák városának ostromakor; itt Sándor végső veszedelemben forgott, ép úgy utána sietö néhány barátja is, mígnem hű macedonjainak sikerült a kapun betörni és a sebeiben leroskadt királyt megmenteni.

Mátyás királyról írja Zrinyi: «Magyarországban lengyelekre mint egy vakmerő rájok mene és rájok vitta Trencsént.» Ehhez az akadémiai kiadás ezt a jegyzetet adja: «A magyar királylyá választott Kázmért húszezer emberével Trencsénbe szorítá, hol teljesen hatalmában voltak, de kegyelemből elbocsátotta őket» (RHorv. 157. l.). Az én jegyzetem ez: «Zrinyi másodizben Trencsént ír Nyitra helyett. L. Bonfin 567. l. Thuróczi, Heltai is Nyitrát mond». Zrinyinek itt valóban az emlékezete tévedett, mint például abban a nála kétszer is említett példában, hogy Jul. Cæsar Brittanniában kikötése után elégette hajóit; erről se a Commentariusok, se Plutarchos nem tudnak semmit.

Szintén a Mátyás királyban mondja Zrinyi: Római historicusok azt írják, hogy az nap, a mely nap Perseus ellen azt a nagy győzelmet nyerék, Rómában híre lőn közönségesen, holott messzebb volt húszezer stadiumnál. RHorv. jegyzete: Aemilius Paulus győzelme Pydna mellett Kr. e. 168-ban. Az én jegyzetem: Zrinyi emlékezetből írja le ezt a divinatorius esetet, s nem egészen pontosan. Tulajdonkép két esetet kapcsol össze, mind a kettőt megtalálhatta együtt is Plutarchosnál, kedvelt írójánál Aemilius Paulus életrajzában. Az elsőt már Livius elbeszéli (45. l.). E szerint L. Aemilius Paulus döntő győzelme Perseus macedoniai királyon (Pydna mellett Kr. e. 168) Rómában köztudomású lett, mielőtt a diadalmas hadvezérnek nagy sietséggel igyekvő követei megérkeztek. Ugyanis negyed napra az ütközet után a circusban

megfejthetetlen módon moraj támadt, s a közönség sorain végigfutott a hír, hogy Macedoniában nagy csata volt és Perseus le van verve, örömkiáltás és taps hangzott fel, s bár kiderült, hogy a hírnek gazdája nincs, a lelkekben megmaradt a jó előérzet. Ezt a dolgot előadja Plutarchos is (Aem. Paul. 24), s még több mintegy telepathikus esetet hoz fel (25. fej.), igy azt a korabelit is, hogy mikor Domitianus császártól Antonius elpártolt, és Germania felől nagy háborút vártak, az aggódó nép közt egyszerre hír terjedt el Antonius vereségéről. Ennek sem akadt gazdája; de mikor Domitianus megindult hadával Antonius ellen, útban találkozott a követekkel, kik hírül hozták Antonius vereségét, s ekkor kiderült, hogy a csata épen azon a napon történt, melyen a hír Rómában felmerült, noha a két hely több mint húszezer stadiumnyire (körülb. 1350 km.) volt egymástól. Zrinyi Perseus legyőzését s a korai hirt az előbbi mondából, a húszezer stadiumot és az ugyanaznapi megérzést az utóbbi esetből vette. A pydnai győzelemről elterjedt regék közt kedves az az anekdota, melyet Cicero beszél el (de divinatione I, 46) és utána Valerius Maximus (1, 5) és Plutarchos (Aem. Paul. 10). Perses király elfogatásának korai megtudásáról egy látomásszerű esetet közöl Valerius Maximus (8, 1), mely a Castor és Pollux visióra emlékeztet.

- Általán tanulságos a Zrinyinél szóbakerült anekdoták forrását kinyomozni. Kétszer is szóba hozza az ellenségtől provocált római hadvezér elutasító válaszát. A Mátyás királyban így adja elő: Jut (eszembe) ama másik római hadnagy, kit Pyrrhus király harczra ki akarván venni: Gyere ki egyem * a mezőre, ha vitéz vagy: a vala válasza: Sőt ha te vagy vitéz, végy ki innen ellenemre, hogy kimenjek a mezőre veled harczolni. (Ehhez RHorv. egy tarthatatlan jegyzetet fűz.) Másutt, a Centuriák 44. pontjában a római vezért nevezi meg s ellenfele nevéről hallgat: «Marius nem gondolt az ellenségnek bosszús szavával, mikor úgy hija vala» stb. A két elbeszélésből megkapnók a két vezér nevét, ha Pyrrhust és Mariust két század nem választaná el egymástól, így azon-

* Régi magyar szó: ugyan.

ban egyikük neve fölösleges. És csakugyan Marius az igazi, és ellenfele Pompaedius Silo, a marsusi háborúban Róma ellen fellázadt szövetségesek első consula (Plutarch. Marius, 33, 4).

Más hasonló példát így említ Zrínyi: Svéciai király is hiában szidja vala Bolistant a sánczokban, ugyan ki nem mene. Ki ez a Bolistan? A legtöbb olvasó tán a svéd-lengyel háborúk valamely episodjára gondol erről a névről. Historikusoknak eszébe juthat Gusztáv Adolf és Wallenstein esete Nürnbergnél; de akkor is hógy kerül ide a Bolistan név? Úgy hogy Wallensteint az akkori olasz történetírók Bolestanonak írták.

A több száz idézet közül az alkalmiaknak (az írók egyéni szövegéből különlegesen vetteknek) forrását többnyire sikerült megtalálnom. Sokra úgyis emlékszik az ember, másokat bizonyos formai, stilistikai, tartalmi elemek útmutatásával lehetett kinyomozni, például hogy az Afiumbeli verses idézet tragikusból való, azt a senarius mutatta (Seneca Troad.). A jegyzetekben rendszerint kimutatom az esetleges átalakítást is, melyet a szöveg Zrinyinél szenved. A Centuriák 7. pontja végén arra figyelmezteti Zrinyi a parancsnokot, vigyázzon a csekélynek látszó dolgokra is, mert et in parvis rebus maxima belli momenta latent (csekély dolgokban is a háború legfontosabb mozzanatai rejlenek). A 102. aphorismusban önmaga másképp alakítja ezt a tételt: In parvis momentis maxima bellorum negotia consistunt. A reflexio valószínűleg Jul. Cæsar Comm. de bello civ. I. 21 nyomán keletkezett; ott Cæsar megfontolásában szerepel mint ok: quod sæpe in bello parvis momentis magni casus intercederent. Zrinyi szeme azonban Justus Lipsiusnak, a neves philologusnak «Politicorum, sive civilis doctrinæ libri sex» czímű idézetszerkesztményében akadhatott meg ezen a mondáson; nagyon szerette ezt a gyűjteményt, egy helyen aranyas könyvecskének mondja, s ott (RHorv. 109. l.) egy csoport mondást abban az összeállításban vesz át, melyben Justus L.-nál találta (II. könyv, VIII. fej. 2—6. pont), de az egyes mondatok nem J. L. szellemi termékei, hanem a lapszéli hivatkozások szerint is Sallustiusból, Pliniusból, Plautusból valók. Ezen-

kívül is van még vagy hat közös idézet J. L. és Zr. közt; igy az Afiumbeli Seneca-vers is alighanem az «aranyos könyvecskéből» való, a hol Cæsar mondata is olvasható (V. XVI. 16.). — A Centuriák 16. pontjában igy szól Zrinyi: «Oh mely igazán mondta amaz bölcs poëta: «Ducunt volentes fata, nolentes trahunt.» (Az engedelmeskedőket vezeti a végzet, a vonakodókat hurczolja.) A mondás eredetije Senecánál (Epist. moral. XVIII. 4): Ducunt volentem fata, nolentem trahunt. De hogy a bölcs poëtát Senecára érti-e Zrinyi, az nem bizonyos. Seneca, t. i. csak fordítja itt Kleanthesnek, a stoikus bölcselőnek néhány sorát, s az eredeti költeményt (Kleanthesét) Seneca ‚disertissimi versus'-nak dicséri (u. o.). Zrinyi dicsérete tehát épen Seneca nyomán Kleanthesnek szólhat. Különben a Stobaios Anthologiájában (I. 1, 2) megőrzött, 39 hexameterre terjedő Kleanthes-féle Zeus-hymnus töredékben nincs meg a Senecától fordított hely eredetije, de az idézet szelleme annyira egyezik a hymnusével, hogy ahhoz tartozhatott. — A Centuriák végén felhalmozott idézetek közt érdekes ez a Lucanusból való (VII, 829): Cœlo tegitur, qui non habet urnam, mert ezt a gondolatot fejleszti ki (illetőleg fűzi egybe egy török mondás motivumával) abban a négysoros szép gnomában, mely igy kezdődik:

Befedez a kék ég, ha nem fed koporsó.

A sententiák, közmondások, szállóigék jó részénél az igazi eredetet nem lehet kifürkészni, csak viszonylagos eredményül a legrégibb irodalmi előfordulást állapíthatjuk meg. Ha Zrinyi azt mondja: Expertus loquor (Cent. 20., tapasztalásból beszélek), akkor forrásul kinálkozik Seneca Thyestes 453. sora: Venenum in auro bibitur, expertus loquor; Senecának pedig Verg. Aen. XI. 283: experto credite. — Második discursusában igy szól Zrinyi: Ha a hadban szabad volna bis peccare, Lajos király tudós volnál a magad kárárul. RHorváth szerint (203. l.) ez a mondás: «háborúban nem szabad kétszer vétkezni», Montecuccoli útján vált híressé. Zrinyinek azonban már Montecuccoli magyarországi szereplése előtt kedves szavajárása volt ez, s a humanismus századaiban szállóige volt. Erasmus mint Lamachus mondását közli

Sententiæ insignes cz. gyűjteményében (Catonis disticha, 1541-iki antwerpeni kiad.). Erasmus forrása viszont Plutarchos Apophthegmata-ja. E szerint egy tisztjének arra a mentegetőzésére, hogy jövőre nem követi el a hibát, melyért Lamachos megfeddette, azt felelte a hadvezér: A háborúban nem lehet kétszer vétkezni. A mondást Zrinyi a Justus Lipsius aranyas könyvecskéjéből vehette. (Civ. doctr. V. 15, 10.)

Zrinyinél voltakép nem is az a fontos, mi az illető mondás eredete, hanem: melyik forrásból vehette ő közvetlenül. Ő nem volt philologus, hogy a legelső forrásra menjen viszsza, s egyáltalán nem habozott az idézetet más író idézéséből is kölcsön venni. A Centuriák 5. végén említett eset, mely szerint a fidenæiek egy éjtszaka szövétnekekkel vetették magukat a rómaiakra, s ezek közt zavar kezdett támadni, mire a római consul felkiáltott: Suis flammis delete Fidenas (nem Fidenates, mint RHorv. írja 339), Livius IV, 33 nyomán már Machiavellinél is idézve van, Livius I. decasára írt magyarázataiban, III, 14.

A Zrinyinél levő sokféle ismeretlen eredetű mondás közt számos olyan van, melyekről a mai Citatenschatzok, Spruchwörterbuchok, szólásgyűjtemények: Büchmanné, Lipperheideé, Tóth Béláé, Margalitsé nem szólnak, illetőleg számot adni nem tudnak. Ezek Zrinyihez az akkori körforgalomból, illetőleg szólásgyűjteményekből kerültek. Decsi Adagiumai közt vagy tizenkettő van, melyek Zrinyinél is előkerülnek. Például Serpens ni edat serpentem, non futurus est draco. Az kigio ha kigyót nem eſzik, ſárkaány nem lehet III. III. 6, 1. — Ruminare negotium. Megrostálni magában a dolgot. III. VII. 2, 3. (az Afiumban használja a ruminálják szót Zr.)* Forgách Ádám gyűjteményét (Fasciculus sententiarum), mely 1657-ben jelent meg Bécsben, csak az Afiumban használhatta volna Zrinyi, pedig találkozások inkább korábbi müveiben vannak. Forgách vagy 72 szerzőt nevez meg forrásául. Általán a humanismus a sententia- és aphorismus-gyűjtemények, florilegiumok egész sokaságát termelte a XVI., XVII. század folya-

* Érdekes és napjainkban időszerűvé vált szólás Decsinél: Proletarius scriptor, Köztudós ember. II. VII. 8, 6.

mán. Nagy divatban volt Publilius Syrus, a kit nálunk már korán fordított Pesti Gábor. Zrinyinek vagy 5—6 mondása való Publil. Syrusból. Ismeretesek voltak Plutarchos, Valerius Maximus, Stobaios gyűjteményei és ezek nyomán a humanistákéi, a kik újakat szerkesztettek, a régiek felhasználásával. Zrinyinek is rendelkezésére álltak Justus Lipsius, Danaeus és mások gyűjteményei, de maga is jegyzett meg magának olvasmányaiból velős mondásokat.[1] Zrinyinek 18-ik aphorismusában van ez a versike:

Taurus fortis est et occiditur,
Elephas grandis est et occiditur,
Leo fortis est et occiditur.[2]

Danaeusnál van hasonló vers:

Elephas grandis est et occiditur,
Leo fortis est et occiditur
Tigris fortis est et occiditur.
Cave multos, si singulos non times.[3]

Danaeus szerint a kegyetlen és keresztyénüldöző Maximinus császár (234—238) előtt recitálta ezt valaki a színkörben. Egyelőre e hivatkozás forrását nem találtam meg, a Maximinusra vonatkozó classikus forrásokban nem lelem az anekdotát.

Az én keresgéléseimmel egyidőben még két forráskutató is foglalkozott idevágó munkával. Ferenczi Zoltán az Attila forrásait állította össze és mutatta be az Akadémiának; Heller Bernát pedig Zrinyi bibliai idézeteit és hivatkozásait szedte össze és a Zrinyinél található folkloristikus elemeket nyomozta. Heller úr szíves volt a maga eredményeit még kéziratban és önként közölni velem. Ezekben egypár olyan utalást is találtam, melyeket még nem ismertem. Jó hasznukat vettem Ferenczi adalékainak is.[4]

[1] Hadi aphorismusokat írt Zrinyi előtt már egy századdal Laszki Szaniszló, a híres lengyel kalandos vitéz, parancsnokok számára, négy részben: a hadvezetésről, fegyverzetről, tábori életről, menetelésről.

[2] A bika erős, mégis megölik; az elefánt nagy, mégis megölik; az oroszlán vad, mégis megölik.

[3] Az utolsó sor: Félj a sokaságtól, ha egyesektől nem félsz.

[4] Egy kis kölcsönt itt visszaadhatok. A Ferenczinél megfejtetle-

Mindazáltal van egy pár tuczat idézet és hivatkozás, melyeknek eredetét még nem deríthettem ki, s egy részük bizonynyal olyannak is marad. Azonban az én első feladatom ebben a kiadásban nem a magyarázatok teljessége, hanem a jó szöveg. A magyarázatok kiegészítését rábizom a szakemberekre (magam is folytatom), a kiknek eléggé a kezükre járok azzal, ha nekik jó szöveget adok. Hagyok tennivalót az irodalomkutatók, történetírók, politikusok és hadtudománynyal foglalkozók számára. Ezúttal csak néhány általánosabb jellegű észrevételre szorítkozom.

Zrinyit mint prózaírót elsősorban ugyanazok a sajátságok jellemzik, melyek benne a költőt charakterizálják.

Az egyik pont az, hogy prózai műveivel is olyan a helyzete az egyetemes irodalom sodrában, mint eposzával és idylljeivel. Írói műveltsége classikus, humanistikus és olasz alapú. Prózai műformái, compositio-mintái ugyanazok, a melyek a humanistáknál s a humanismus nyomán fejlett olasz irodalomban voltak. A mint a firenzei nagy prózaírók, Machiavelli, Guicciardini és követőik, írtak politikai és hadi magyarázatokat a római historikusokhoz, discursusokat, aphorismusokat, tractatusokat, tanulmányokat, úgy írt Zrinyi is. Machiavelli Livius első decasához, Ammirato Scipio és Malvezzi Tacitushoz írt discursusokat, Zrinyi Tacitus Annaleséhez, Históriájának és Agricolájának egyes részeihez aphorismusokat. A ‚Vitéz hadnagy' czím Basának Il mastro di campo czímére emlékeztet. Az Afium Busbecq Exclamatiójának hatását mutatja szerkezetében, belső formájában és pathosának első fellendülésében. Az a vita, Ferenczi Zoltán és Kőrösi

nül marádt idézetek közül ennek: Hic nobis vel vincendum, vel moriendum est, Livius XXI. 43 a forrása; egy másiknak pedig a helyes szövege Fatis cede (nem accede) stb. Heller B.-nak és egy kis pótlás: Zrinyi a 14. aphorismust ezzel végzi: necessitatem evitare non potes (a kénytelenséget nem kerülheted ki); a 104. aphorismus végén így szól e mondás: potes vincere necessitatem, evitare non (legyőzheted a kénytelenséget, de ki nem kerülheted). Plutarchos Pyrrhusában a 16. fejezetben Phyrrhus mondja azt Leonnatosnak: To men heimarmenon diaphügein adünaton, latinul: fatum evitari non potest (a végzetet ki nem kerülhetni).

Sándor közt: vajjon Machiavelli vagy Busbecq hatása alatt keletkezett-e az Afium, el van döntve. Zrinyi közvetlen mintája Busbecq volt, legfőbb gondolata is: a török elleni fegyverkezés szüksége és sikerének lehetősége, Busbecq-kel közös. Machiavellit is ismerte Zrinyi, azzal a nemzeti hadsereg szervezésének gondolata hozza közelebb, egyes népjellemzései is emlékeztetnek a firenzei államférfiúra; de ahhoz kevesebb közvetlen szál fűzi. Az ő módszere: venni az anyagot a legközelebbi forrásból. Busbecqre különben mint az Afium forrására Ferenczi előtt már Marczali felhívta a figyelmet az Egyetemes Történelem illető kötetének egy jegyzetében, de még ő sem az első volt, hanem Salamon Ferencz. («A magyar katonai irodalomról.» Budapesti Közlöny, 1867. 130. sz.)

A másik mozzanat, hogy műveinek tartalmával benne van az eszmék európai áramlásában is. Friss értesülései vannak a világeseményekről, olvassa a közelmult és kora történetét, ismeri a publicistika fontosságát, gondol a maga és az erdélyi fejedelemség dolgainak a külföldi publicistika útján való ismertetésére. Tájékozva van az európai politikai helyzetről, a népek és dynastiák törekvéseiről, szelleméről. Ismeri a német birodalmi, a francziaországi állapotokat, az angol forradalom fordulatait.

A harmadik mozzanat, hogy mindent magyar szempontból néz, Magyarország, a magyar nemzet érdekeire, czéljaira vonatkoztat, ahhoz mér, ahhoz képest értékel; szeme körüljár a nagyvilág eseményein, de mindenből a hazai élet számára fejt ki okulást. Ha Wallenstein nem enged Gusztáv Adolf ingerléseinek, abból a magyar hadvezető tanuljon; ha a numidák fegyelmetlenségéről olvas, a magyar szabad legény rakonczátlanságát korholja. Julius Cæsar vagy Gonsalvo mellett Hunyadi János és Mátyás király hadvezéri lángeszét ünnepli. A külföldi példákon is a magyar dicsőségért lelkesedik, vagy a magyar hibákat ostorozza, a magyarság előmeneteléért hevül, aggódik és epedez.

Mint negyedik mozzanatot kapcsolhatom ehhez, hogy magyar lélekkel lát és appercipiál mindent; magyar lélekkel gondolkozik, akar és érez. Benne van a magyar lélek históriai folyamatában, mint kortársai közül senki más. Érzi a

magyar történelem helyzeti energiáját, a mint őseitől, meg Pázmánytól, s a mint a históriai alakoktól, a Hunyadiaktól is átvette s a maga személyén át a jövő felé vetíti ennek az energiának hajtó erejét. Benne testesül meg a XVII. század magyarjai közt legjobban a történelmi tudat és a jövő czélok képzete. Leginkább benne gyökerez a multban s legjobban benne áll a jövőben. Jellemző a magyar népszellemben való otthonossága is.

Végül ötödik mozzanatul emelem ki mint erősen írói sajátosságot, egyéniségének rendkivül biztos és határozott érvényesülését.

Ez észlelhető eposzában is, prózai műveiben is. Minden szavában a Zrinyi hangját halljuk, lelkét érezzük. Azzal a sajátságos jelenséggel állunk szemben, hogy nincs talán író, a kinél könnyebb szerrel több kölcsönzést mutathatnánk ki, mint nála, prózában és versben, tartalmi és formai elemekben egyaránt, de a ki egyúttal a legnyilvánvalóbb kölcsönzéseket annyira egyénien a maga írói czéljainak szolgálatába állítaná, a ki annyira souverain módon uralkodnék az átvett anyagon és formákon, szóval, annyira eredeti volna, mint ő. Oly eleven nála igazának hite, annyira át van hatva nagy czéljaitól, nemzetének érdekeitől, hogy személyes meggyőződésének ereje minden szaván átsugárzik, mindenütt érezzük az író legbelsőbb valójának azonosságát a szóval, melylyel gondolatait közli. Ha igaz a psychologiának az az alaptétele, hogy lelkiéletünk világosságával arányban érvényesül a tudat egysége: Zrinyinél ez az egységesség, ez a concentráltság, mindennek egy központra vonatkoztatása, kiválóan érzik. Ennek köszöni a Szigeti Veszedelem is compositcja erős egységét, biztosságát, hangjának meggyőződéses igazságát, ezt az előnyét nagyszerű mintájával, Tasso eposával szemben; ennek köszöni divatos költői dictiójának is határozottságát. A szó egyéni színe, hitele, meggyőződéses ereje biztossága, a hang igazsága jellemzi mint prózairót is.

A conceptio egysége nyilvánul meg egész írói működésében is. Mint a fán a virágzatot a gyümölcs, úgy váltotta fel az ő pályáján költői korszakát írói korszaka, úgy követték a Syrenát a hadtudományi és politikai művek. S ezek-

ben is ugyanaz az eszme testesült meg különféle concrét módosulataiban, mely a Zrinyiász magvát teszi, az érzületnek ugyanazzal a fennköltségével együtt. Zrinyi az ifjúkor költői ábrándjai közt megteremtette a honvédelem eposát, s benne a magyar katonai eszményképet, mint a nemzeti nagyság visszavivásának lelkesítő symbolumát. Később, mint hadvezér, a katonai mesterség elveit vetette papirra, hogy haditisztjeinknek elméleti önképzéséhez eszközöket adjon, mint államférfi pedig a honvédelem szervezésére és Magyarország talpraállítására irányuló eszméit hirdesse honfitársainak.

Szellemi és erkölcsi képe szabatosan tükröződik ez iratokban. Ő a XVII. század második felének szellemét minálunk a leghaladottabb és legfejlettebb fokán képviseli; ő e korszak legműveltebb, legeurópaibb, legmodernebb magyarja. A legnagyobb és legrokonszenvesebb is. Jellemén semmi salakja az önérdeknek. Minden szellemi java is, mint az anyagiak, a köznek szolgálatában áll. Esze tisztán látja a világhelyzetet és Magyarország szükségleteit, s ő a próféták szenvedélyével törekszik azt, a mit maga meglátott, minden magyarnak a lelkébe plántálni. Katona ugyan, a magyar katonai genius megtestesülése, de a katonai hivatásnak szellemi és erkölcsi oldalát fordítja előre; a nyers hősiség helyét nála a tudományosan képzett katonai szellem foglalja el. Nemesi eszmevilágban élő ember ugyan, rendjét szereti, de a magyar nemességnek a hibáira is ép oly élesen rávilágít, mint később Széchenyi. A magyar nemesi szabadsággal együtt az ország szabadságát is védi a világhatalomra törő absolutismussal szemben; az állandó hadsereg felállításának sürgetésével egy lépést tesz a társadalmi és állami átalakulás felé. Mint Pázmány neveltje, hű tagja volt a kath. egyháznak, de szabadelvű felfogásának ékes szóló kifejezést ad Mátyás királyában, a hol az ú. n. vallásháborúkat elítéli. Páratlanul erőshazaszeretete nem valami szűk látkörű és kizárólagos faji ösztön, hanem jogos közösségi érzés, mely a nemzeti czélokat a népek solidaritásának keretében törekszik megvalósítani. Meg is értették ezt a magatartását az akkori keresztyén világban; Európa népei és fejedelmei személye iránt viszonozták a

solidaritás érzelmeit, s ezzel igazolták azt, hogy az ő hazafias gondolatvilága nem volt pusztán belföldi érdekű ideologia, hanem általánosan érvényesnek elismert érték.

Mindezek az ő közéleti és írói egyéniségét a mai kor emberéhez is közel hozzák. De rendkívül vonzóvá teszi az ő szellemi képét forró hazaszeretetével együtt európai culturája, továbbá az a tárgyias gondolkodásmód, melylyel az elméleti elveket mindjárt a gyakorlati élet szolgálatába tudja állítani. Az a politikai és hadtudományi készültség, melyet a humanismussal kezdődő latin és olasz nyelvű szakirodalomból, Machiavellitől kezdve korabeli írókig terjedő olvasmányaiból szerzett, nem maradt nála holt, elméleti tőke, hanem eleven energia-forrássá vált. Ő az elvont gondolatokat kiselejtezte, a megtartottakat újra gondolta, újra kapcsolta, tovább fejlesztette, a hazai szükségletekhez és a maga írói czéljaihoz képest átformálta, új gondolatokká szürte. Ezért ő épen prózai munkáiban a magyar elme eszmehonosító és termelő erejének kiváló képviselője.

És itt kifejezést kell adnom egy gondolatomnak, mely mind erősebb meggyőződéssé alakul ki bennem. Hadtudományi műveinek szakértő kiadója igen nagyra értékeli Zrinyi hadszervezeti és taktikai eszméit. A kritika e pontban némi helyreigazítással élhet — részben már élt is — és Zrinyi eredetiségét valamivel alább szállíthatja. Én nem akarok præjudicálni szakíróinknak, s ítéletet mondani Zrinyi műveinek hadtudomány-történeti jelentőségéről. De úgy vélem, annál jobban ki kell emelnünk Zrinyi iratainak egy eddig kevéssé méltatott jelességét, azt a gyakorlati bölcselmi szellemet, mely minden sorát áthatja. Lehet, azt kell megállapítanunk, hogy Zrinyi a haditudománynak nem annyira elméletírója, mint moralistája. Discursusai és aphorismusai sokkal értékesebbek, mint Tábori kis tractája. Ő a vitéz embernek, a hadvezérnek gyakorlati erkölcstanát adja. Rokon szellem a XVII. század moralista íróival. Tételekbe gömbölyödő elmélkedéseivel, sententiás, magvas stilusával méltán sorakozik e század európai nevű moralistái mellé, a kik közül többeket korra nézve megelőz. Larochefoucauld reflexiói 1665-ben, Pascal Gondolatai 1669-ben, Zrinyi halála után jelentek meg.

azonban Zrinyi a nála idősebb Balzac-ot sem olvasta. Stilusa érzelmi lendület és a nyelv gyökeres és hathatós magyarsága tekintetében latin szavai és idézetei ellenére is helyenként ritka szépségeket mutat.

A szabad gondolat martyrja és az új magyar nyelv úttörő apostola, Kazinczy Ferencz, mikor 1821-ben megismerte Zrinyi prózai munkáit, ezt írta bele abba a másolati példányba, melyet gr. Dessewffy József szívességéből olvasott:

«Melly szép nyelv azon durva századból! melly férfias lélek tündöklik elő Zrinyinek minden szavain! melly magyar szív! és melly tiszta, melly józan gondolkozás! Olvasd csak, mi áll lap 186. (érti itt a Mátyás királyról szóló elmélkedéseknek a vallási türelemről szóló részletét) és kérdd, így gondolkoztak-e sokan még 1790-ben is; így gondolkoznak-e még ma is sokan? De a nem Zrinyiként gondolkodóknak kedvesebb minden, mint a minek mindennél kedvesebbnek kellene lenni! Magunk rontjuk magunkat.»

Én ezen kézirat velem közlését azon sok jótétemény közzé számlálom, a mellyek által engem Mélt. Gróf Dezsőffy József úr, hazánknak ez a hív tiszteletet, sőt csudálást érdemlő s minden jóktól tisztelt, csudált, szeretet fija örökre leköteleze. Életem legszebb óráji közé tartozik az, mellyben én az általam annyira szeretett Zrinyinek ezt a munkáját is olvashatám. Írom ezt Széphalmon, február 4-dikén 1821.

Kazinczy Ferencz.

Ebben a rajongó lelkesedésben Zrinyi iránt én, a szerény kutató, száz évvel később is osztozom. És életem szép órái közé sorozom azokat, melyeket Zrinyi művei tanulmányozásának szentelhettem. 1914 óta, a háborús és válságos idők veszedelmei közt vigasztalásomra volt ez a munka. A hadi szerencse változásaikor, a lengyelországi, a szerbiai meggondolatlan előnyomulások idején és máskor is gyakran átéreztem, mennyi bölcseség van azokban az azelőtt néha majdnem kopottaknak tetsző igazságokban is, melyeket a hadvezetésről Zrinyi hangoztat, s mennyire nincsenek meg ez igazságok a hivatásszerű hadvezetők gyakorlatában sem, mennyire nem banálisak, mennyire egyéniek, mily állandó

értékűek, s átéreztem, hogy Zrinyi nemcsak a magyar epikus költészetnek, hanem a magyar hadi és politikai irodalomnak is első classikusa. Ha már lesz önálló magyar politika és lesz magyar hadvezetés, a Zrinyi elvei, Zrinyi művei a jövőben is tényezői lesznek nemzeti fejlődésünknek, a mint a Zrinyiász ihlette a XIX. század nagy epikusait, Vörösmartyt és Aranyt, s a mint az Afium ihlette a magyar nemzeti és ellenzéki politika nagy szónokait és íróit, a *Siralmas Panasz* szerzőjétől kezdve Kossuthig, a kinek 1848 jul. 11-én tartott nagy beszéde: a haza veszélyben van! — szerkezetében, érvelésében és páthoszában az Afium sugalló hatását érezteti. Zrinyinek eddig minden kiadása erősítette a közszellemet. Boldog lennék, ha ez a kiadás is hozzájárulna, hogy a Zrinyi tiszta, fennkölt, erősítő, nemesítő szelleme terjedjen közöttünk!

Négyesy László.

MAGYARORSZÁG HADIKÖLTSÉGEI.

Azon óriási áldozatoknak, a melyeket a háború követelt hazánktól, egyik legsúlyosabb tételét a hadiköltségek alkotják. A felemésztett milliárdok nem csupán a háború történetére tartoznak, Magyarország jövő gazdasági életére is évek során át éreztetni fogják hatásukat. A békefeltételek pedig hazánk fizetési képességét irányadónak tekintik a ránk kiszabandó terhek megállapításánál. Fontos érdekünk tehát, hogy végre lehető pontos képet nyerjünk róla.

Hadiköltségek alatt általában nem a háború okozta összes kiadásokat, hanem csupán a szoros értelemben vett hadiköltségeket értik, a hova rendszerint a hadvezetéshez, vagyis a mozgósításhoz, a hadsereg eltartásához, hadi alkalmazásához, valamint a hadsereg és hajóraj leszereléséhez igénybe vett kiadásokat szokás számítani.

Magyarország hadiköltségeit illetőleg két időszakot különböztetünk meg, melyeket a forradalom választ el egymástól. A régi magyar-osztrák monarchiában közös lévén a hadügy és a fedezésére szükséges költségek is, 1918. év október végeig Magyarország a háborút és annak költségeit is Ausztriával közösen viselte. A forradalom után azonban, midőn szétvált a két állam, megszüntek a közös ügyek és azok költségeinek közössége is, úgy, hogy a leszerelést már mindkét állam önállóan intézte. De ezzel még nem szünt meg a háború, mely a fegyverszüneti szerződésben megállapított határokon túlmenő ellenséges megszállások következtében újra lobbot vetett és most már a magyarországi vörös-hadseregre fordított kiadások alakjában szaporította hadiköltségeinket.

I. Az Ausztriával közösen viselt háború kiadásairól szóló első elszámolást a következő évre vonatkozó költségvetési

provisoriummal együtt 1917 deczember 3-ikán terjesztették a közös ministeriumok a delegatiók elé. Ezen számadatokból tudtuk meg először hitelesen azt, hogy ezen ideig mekkora katonai kiadásai voltak Magyarországnak és Ausztriának. Ezen előterjesztés külön sorolja fel a rendes és rendkivüli kezelés költségeit és külön a mozgósítási szükségleteket. S mivelhogy akkor már három éve nem ültek volt össze a delegatiók, az eddig eltelt háborús éveknek a hadseregre és haditengerészetre vonatkozó rendes (és rendkívüli) kiadásai az 1914. év első felére megállapított előirányzat keretében maradtak. A hadviseléshez szükséges (mozgósítási) összegeket azonban a hadsereg és haditengerészet számára a két állam előleg gyanánt adta ki és a közös ministeriumoknak 1917. évi delegatiós előterjesztése ezekre vonatkozóan csak egy általános, sommás elszámolást foglal magában.

a) A rendes és rendkívüli kezelésben a volt közös hadsereg kiadásai 1914 15—1916 17. években költségvetési évenként 485,184 millió koronát tettek ki és ebből a quóta arányában (36·4 : 63·3 %) Magyarországot évenként 176·607 millió korona terhelte. A további háborús évekre vonatkozóan, a delegatiók határozata szerint is, az előző háborús évek adataira és a felmerült tényleges körülményekre kell alapitani számításunkat, mely szerint az Ausztriával közösen viselt háború négy éve és három hónapja alatt, vagyis 1914 július 28-ikától 1918 október végéig a rendes és rendkívüli kezelésből Magyarországra eső rész összesen 764·818 millió koronára rúgott. Ugyanezen időszak alatt a haditengerészet kiadásai évenként átlag 75·267 milliót emésztettek fel, melyből Magyarországra évi 27·397 millió, a háború egész tartama alatt összesen 118·629 millió korona esett. A rendes és rendkívüli kezelésben tehát Magyarország katonai költségei mindössze 883·447 millió koronát igényeltek.

b) Az említett delegatiós előterjesztés a mozgósítási szükségletet is a két államot illetően együttesen tünteti fel. Magyarország mozgósítási szükségleteiről külön, első izben az 1917/18. évre a képviselőházban beterjesztett magyar költségvetési előirányzat adott hiteles tájékozást, mely a háború kezdete óta az első rendes állami budgetünk volt. 1914. évtől

fogva ugyanis csak indemnitásokkal dolgoztak a magyar kormányok. De a hadi költségeket illetően ezen alkalommal is csak a hadseregnek tényleg rendelkezésére bocsátott összegeket közölték a parlamenttel (a mit a valóságos szükségletek meghaladtak), mivel a közös hadiköltségeknek pontos felosztását a monarchia két állama közt és pedig a kvóta arányában, a jelentés csak a háború befejezte utánra helyezhette kilátásba. Az 1917/18. évre vonatkozó pontos előirányzat, a hadvezetéshez fűződő érdekekre való tekintettel, akkor még nem volt nyilvánosságra hozható és ezért az előterjesztés csak valószínű adatokkal szolgált.[1] Mi azonban már tekintetbe vettük a hadviselésben időközben beállott változásokat. Az 1917 18. költségvetési év végétől 1818 október végén történt szerencsétlen fegyverletételig, vagyis az utolsó három hónap alatt felmerült költségeket pedig a legutóbbi háborús év költségeinek átlaga alapján (havi 565·64 millió koronával) számitottuk. Ezek szerint a mozgósitási szükségleteknek Magyarországra eső része az egyes háborús években a következőképen alakult, millió koronákban:

	1914 15. évben	1915/16. évben	1916/17. évben	Hozzávetőleg 1917 18. évben	Hozzávetőleg 1918 jul. 31-től okt. végéig
A szárazföldi hadsereg rendelkezésére bocsátott összeg	3,258·2	5,367·2	6,447·6	6,629·4	
A hadsereg által az 1912. évi LXVIII. alapján igénybe vett lovakért és járó művekért kifizetett összeg	256·1	61·4	29·9	29·9	1.696·9
A hadi tengerészet mozgósitási pénzszükségletére rendelkezésre bocsátott összeg	40·0	59·2	87·4	127·4	
Összesen	3.554·3	5.487·8	6.564·9	6.787·7	1.696·9

Tehát a közösen viselt háború egész tartama alatt a hadseregnek mozgósitási czélokra tényleg rendelkezésére bocsá-

[1] A delegatiós előterjesztés a volt monarchia fegyveres erejének szükségletét az 1917/18-iki költségvetési egész évre a hadseregnél 19·5 milliárd koronában, a haditengerészetnél 0·5 milliárdban, vagyis együttesen 20 milliárd koronában irányozta elő. De az orosz frontnak időközben történt megszünése következtében a tényleges kiadások ennél alacsonyabbak voltak.

tott végösszegből Magyarországra 24.091·6 [1] millió korona esett).[2] A valóságos szükségletek azonban ezt még meghaladják a hadiszállításokból származó hátralékok összegével, mely azonban pontosan még ismeretlen.[3]

c) A háborús évek katonai terhei közé számítandó még a magyar honvédelmi ministerium alap-kiadásaiból pár tétel. Az 1914. évi előirányzat szerint a honvédelmi ministerium alapkiadásai ezen évben 101·194 millió koronát igényeltek volna; de az ezen összegben foglalt tételek legtöbbje (csapatok, raktárak stb) a háború folyamán a mozgósítási szükségletek terhére utalványoztatott és csak néhány tétel maradt meg régi helyén. Ezért a honvédelmi ministerium saját kiadásai a háború alatt évente mindössze 5·5—6 millió koronára zsugorodtak, úgy hogy a háború egész tartama alatt ezen a czímen összesen csak 24·475 milliót vehetünk számításba.

II. A forradalom utáni időszakra esnek a leszerelési és a vörös hadsereg által felemésztett összegek.

a) A leszerelési költség alatt értendők lennének a hadseregnek és tartozékainak a hadszintérről való hazaszállítása, a katonai helyreállítási költségek, a tengerészet pótlása, végül a tisztek és a legénység jutalmazása. A leszerelést — a fegyverletétel után — már a forradalmi kormány intézte és pedig függetlenül Ausztriától. A közös hadsereg felbomlása után lehetetlenné vált a haderőnek a főhadvezetőség által

[1] Megjegyzendő, hogy ezen összegben csak a szoros értelemben vett hadiköltségek foglaltatnak; nincs tehát beleszámítva a hadbavonultak családtagjainak segélyezésére fordított összeg, melynek utalványozása (1918 elején már 3 milliárd körül) a honvédelmi tárcza terhére történt. Ellenben bentfoglaltatik a hadifoglyok eltartási költsége, melyet a közös hadügyministerium fedezett. A hadifoglyok eltartása már 1916-ban a monarchiának évi 800 millió költséget okozott, melyből levonva a foglyok munkájának értékét, évi 360 milliót, így ezen évben 500 millió korona passziv tétel származott s ebből Magyarországra évi 182 millió jutott.

[2] A volt monarchia összes mozgósítási szükséglete 64,795 milliárd koronára tehető.

[3] A hadseregszállítási bűnperek tárgyalása alkalmával a bírósági szakértők véleménye szerint a kincstár 5—6 milliárdot takaríthatott volna meg, ha a hadseregszállításokat szigorúbban ellenőrzik.

még a háború folyamán készített terv szerint való leszerelése. Katonai helyreállításokról az erődítési művekben szűkölködő Magyarországon alig lehetett szó. A tengerészet pótlása is tárgytalanná vált mivel már a sebtiben kötött fegyverszüneti szerződés megfosztotta a monarchia két államát egész tengeri haderejétől. Így tehát csupán a személyi leszerelés költségeit és a hadianyag kiegészítése végett rendelkezésre bocsátott összegeket kell számbavennünk.

A forradalom következtében a leszerelés sokkal rövidebb idő alatt történt meg, mint azt a főhadvezetőség eredetileg megállapította. A nagy sietségnek nagy zavar lett a következménye, úgy hogy akárhányan több helyen is felvették a leszerelési illetékeket, a mi a költségeket igen megduzzasztotta. Így történt, hogy a volt osztrák-magyar hadsereg magyarországi illetőségű $2^1/_2$ millió katonájának leszerelése egymaga kerek egymilliárdot vett igénybe,[1] de megjegyzendő, hogy az akkori magyar hadügyminister rendelete értelmében leszerelési illetéket csak az a legénység kapott, a mely az általános leszerelés után lépett ki a katonai szolgálatból s ezen rendelet szerint a leszerelési illeték sem kártalanítás, sem jutalmazás a harcztéri szolgálatért, hanem megélhetési segély az általános leszereléskor a katonai szolgálatból nagy tömegben elbocsátottak részére.[2] A tisztek mindössze három havi végkielégitést kaptak (egy hadnagy havi 535 koronát); téves tehát a forradalom után széltében terjesztett hir, mintha nagy különbség lett volna a tiszti és legénységi leszerelési illetmények közt az előbbiek javára.[3]

Egyéb személyi és dologi kiadásokra 1·386 milliárdot költött a forradalmi kormány, a minek az a magyarázata, hogy a hadsereg szétzüllesztése után különböző nemzeti- és

[1] A m. kir. honvédelmi ministerium számvevőségétől nyert adatok.

[2] Ez a munkanélküli segély eleinte napi 10, majd 15 korona volt, melyet azonban nálunk a hétnek mind a hét napjára kifizettek és pedig sokkal hosszabb időn át, mint Ausztriában, hol hetenként csak hat napra járt napi 10 korona segély, még pedig csak 1919 január végeig. Ez az eltérés 300 millió korona többletet okozott nálunk.

[3] Az 1919 deczemberben Olaszországból hazaérkezett hadifoglyok közül azok, a kik meg nem szállott területen laktak, már csak 300 korona leszerelési illetéket kaptak, a megszállott területre valók pedig semmit.

védőrségeket szerveztek és a csaknem teljes egészében elveszett hadianyagot is pótolni kellett. A forradalom hírére ugyanis a csapattestek sietve, rendetlenül özönlöttek vissza a harctérről, ki vasuton, ki gyalogszerrel, sok milliárdot érő hadianyagot hagyva ott hátra. Tizenhét-tizennyolcz milliárd értékű anyag maradt így részint az olasz, részint a szerb fronton s jutott ellenségeinknek és az újonnan alakult államoknak birtokába. Ezért a forradalmi kormány uralmának első három hónapja alatt, 1919 január végéig 800 millió koronát bocsátott a hadianyag kiegészítése czímén a hadügyministerium rendelkezésére. A pacifismus szent nevében az uralmat megszerzett forradalmi kormány így megalakulásától 1919 márczius 21-ig katonai költségekre összesen 2·4 milliárdot fordított.[1]

b) Még ezt az összeget is meghaladták a vörös hadsereg kiadásai, melyekről mindeddig nem kerültek nyilvánosságra az itt közölt adatok. A socialista-communisták, a kik mindenkoron nagy antimilitaristáknak vallották magukat, a proletár-dictatura életbe léptetése után csakhamar kénytelenek voltak belátni azt, hogy hadsereg nélkül még a communista államszervezet sem állhat fenn. A fegyelemnek és tekintélynek lerombolása után alig oszlatták fel a rendes hadsereget, nagy sebtiben hozzáláttak a maguk vörös hadseregének megszervezéséhez, a mi eleinte kiképezetlen gyári munkásokból, majd kényszer-sorozás útján történt, de rövid életű volt. A népbiztosok közül kikerült hadsereg-parancsnokok hozzá-nem-értése és a csapatok fegyelmezetlensége következtében a románok tömegesebb megjelenésére a vörös

[1] Érdekesnek tartjuk itt felemlíteni Japánnak az orosz-japán háború után felmerült leszerelési költségeit. Ezek az 1906 7. évi japán zárszámadás szerint a következők voltak:

A hadseregnek hazaszállítása	930	millió korona
Katonai helyreállítási költségek	40	« «
A tengerészet pótlása	110	« «.
Tisztek és altisztek jutalmazása és segélyezések	370	« «
Összesen	1.450	millió korona.

Tehát Japán mindössze 520 milliót költött személyi leszerelésre és helyreállításokra, míg a 1·4 milliárd legnagyobb részét a hadseregnek és az értékes hadianyagnak a távoli hadiszintérről való hazaszállítására vette igénybe.

hadsereg csakhamar felbomlott, meddően elköltött milliárdok terhét hagyván az agyon sanyargatott országon. A communista hadsereg személyi és dologi kiadásai 1919 márczius 21-től július végéig, tehát négy hónap alatt 2·879 milliárdra rúgtak. Azaz, hogy ennyi az eddig kimutatható költség, mely a honvédelmi ministerium elszámolásában szerepel és még nem foglaltatnak benn azok az összegek, melyeket a vörös csapatok pénzhiány, zsoldfizetés, büntetés, vagy egyéb czímen harácsoltak össze az egyes városokban, adóhivatalokban és a melyek a megszállás következtében mindeddig nem juthattak a honvédelmi ministerium tudomására. Ugyanezen időszak elején a leszerelt munkanélküliek állami gyors-segélyezésére 253 millió koronát fordítottak. Ezek szerint a socialista-communisták összesen 3·132 milliárd katonai költséget okoztak az államnak.

Összegezzük már most mindkét időszaknak háborús költségeit.

I. A háború elejétől a fegyverletételig:

	millió koronákban	
A rendes és rendkívüli kezelésben Magyarországnak a szárazföldi hadsereg és haditengerészet költségeihez quota arányában való hozzájárulása	883·447	
Mozgósítási szükségletek, a quota szerint	24.091·600	
A magyar honvédelmi ministerium saját kiadásai	24·475	24.999·552[1]

II. A forradalom hadügyi költségei:

Leszerelés és hadianyag kiegészítése	2.386·800	
A vörös hadsereg hadköltségei	3.131·810	5.518·390
Végösszeg		30.518·212[2]

Tehát 30 és $^1/_2$ milliárd az az összeg, melyet Magyarország hadiköltségei a háború elejétől 1919 július végéig, azaz négy év és három hónap alatt felemésztettek.

Lássuk már most az előzetes becsléseket, melyekhez egész pénzügyi mozgósításunk igazodott.

[1] A volt monarchia összes hadiköltségei a fegyverletételig, tehát a leszerelési költségek nélkül, 72·109 milliárd koronára rúgtak. Ebből Ausztriára 46·753 milliárd esett.

[2] Az összes hadviselő államok hadi kiadásai 1,005 milliárd francot emésztettek fel, melyből a szövetségesekre 700 milliárd, a központi hatalmakra 305 milliárd jutott.

A világháborút megelőzőleg a külföldön egész irodalma keletkezett azon kérdésnek, vajjon mekkora költséget fog okozni egy esetleges háború. Nálunk egy katonai szakértő foglalkozott ezzel a problemával.[1] Ő is az 1870—71-ik évi német-franczia háborút vette számítása alapjául, mely háborúban a fejenkénti átlagos napi költség a német hadseregben 6·30 koronát, a francziákéban 7·20 koronát tett ki. A mi katonai szakirónk a négy és fél évtized óta változott viszonyok tekintetbe vételével a volt monarchia esetleges nagy háborújában az egy katonára eső átlagos napi költséget 8·30 koronára becsülte, s ennek alapján 2 ½ milliónyi haderő mellett egy évig tartó háború összes tulajdonképi hadiköltségeit 7·5 milliárd koronába állapitotta meg. A quota-arány szerint ezen előzetes becslés alapján Magyarország hadiköltségei egy év alatt 2·75 milliárdot igényeltek volna (vagyis havonként átlag 227·5 s naponként 7·58 milliót).

A tényleges hadiköltségek azonban — mint láttuk — óriási módon meghaladták ezt a számítást. Ennek oka nem csupán az a körülmény, hogy a világháború minden várakozás ellenére négy évnél is hosszabb ideig tartott, hanem hozzájárult ehhez még a hadi létszámnak tetemes emelkedése, valamint a fejenkénti átlagos napi költségeknek magasabb volta is. A háború négy éve és három hónapja alatt a volt monarchia összes hadiköltségei 72·109 milliárdot emésztettek fel s Magyarországot ebből összesen 24·999 milliárd terhelte. Az évi átlagos hadiköltség tehát 5·882 milliárd volt,[2] a mi havonként 490, illetőleg naponként 16·33 milliónak

[1] Lásd: A hadi költségvetés az államháztartás keretében. *Magyar Katonai Közlöny* IV. évfolyam I. füzet, 1911 január.

[2] Ezzel szemben Magyarország összes katonai terhei az utolsó béke költségvetési előirányzat szerint kitettek volna: *a)* A közös hadseregnél, a szárazföldi hadsereg rendes és rendkívüli szükségletei, a bevételek levonásával 575·939 millió korona, a haditengerészet kiadásai (a hajóbeszerzésekkel) 176·967 millió, a bosznia-herczegovinai csapatok rendkívüli költségei 18·084 millió, összesen 771·090 millió korona.

Ebből a quota aránya szerint Magyarország viselt volna	287·211 milliót
A magyar honvédelmi ministerium netto kiadásai	101.194 «
Összesen	388·405 millió korona.

felel meg. A valóságos hadiköltség tehát egy éven belől is több mint kétszerese az előzetes becslésnek.

Nézzük ezek után azt, vajjon egy katonának napi ellátása tényleg mibe került a háború folyamán. Ennek kimutatása nemcsak az előzetes becsléssel való összehasonlítás végett, hanem egy jövendő háború szempontjából is érdekes. Az 1916/17-ik költségvetési évet vesszük itt számításunk alapjául, mint a mely évben nemcsak a hadseregnek tényleg rendelkezésére bocsátott összeget pontosan tudjuk, hanem a hadiállomány is eléggé megközelítőleg ismeretes. Ezen esztendőben a volt monarchia hadiköltsége 18·657 milliárd korona volt, a hadiállomány pedig 4·5 millió emberre becsültetett. Ezen pár adat alapján megállapithatjuk azt, hogy az egy katonára eső átlagos napi költség 11·51 koronára rúgott. Tehát napi 3·21 koronával volt magasabb az előzetes becslésnél.

De még a felsorolt óriási háborús kiadásokat és magasabb napi átlagokat is messze túlhaladják a forradalom hadiköltségei. A számitás pontossága okáért itt figyelmen kívül hagyjuk a leszerelésre és a munkanélküliek segélyezésére forditott összegeket, sőt a hadianyagnak a communista hadseregnek felállítása előtt történt pótlását is és csak a vörös hadsereg hadiköltségeit vesszük tekintetbe. A vörös hadsereg háborús kiadásai 200.000 főnyi hadiállomány mellett 132 nap alatt 2·879 milliárd lévén, az átlagos napiköltség 21·808 millió korona volt, s ha ez a háború egy évig tartott volna, ugyanezen csekély hadilétszám ellenére, 7·850 milliárd költséget okozott volna.[1] Magyarázata ennek az aránytalanul magas összegnek az, hogy a tanács-kormány úgy igyekezett a vörös hadseregnek híveket toborozni, hogy már eleinte is felemelt zsoldot osztogatott, uralmának alkonyán pedig minden katonának már tizféle czímen összesen havi 2680 korona fizetést adott. A parancsnokoknak ezenkívül még havi 150—1200 korona parancsnoki pótdíj járt s a harczoló csapattesteknél, még a rendes tiszti illetékekben is részesültek. A communista hadsereg összes személyi és dologi kiadásait véve, mint azt 1916 17. évre vonatkozólag a rendes had-

[1] Két és fél milliós létszám mellett pedig az egyetlen egy évi hadiköltség 99·490 milliárd lett volna!

seregnél tettük, egy vörös katona eltartása átlag naponként 109·03 koronára rúgott, tehát majdnem tízszeresére a világháborúban felmerült fejenkénti napi költségnek, nem is szólva a terror-csapatokról, melynek minden egyes tagja a teljes és kivételesen jó ellátáson kívül naponként 400 korona zsoldot kapott kék pénzben, sőt vidéki hóhér-munkák alkalmával még szabad fosztogatásban is volt része, mindezt ugyanakkor, midőn hónapok óta a legnagyobb nélkülözések közt sinylődött az ország.

A hadiköltségek megosztása és azok hatása. Magyarország tiszta nemzeti jövedelme a háború előtt (1913. évben) 6·743 milliárd koronára becsültetett. Ezzel szemben, mint láttuk, a hadiköltségek évi átlaga 5·882 milliárdra, sőt az utolsó háborús évben a költség már 6·788 milliárdra szökött fel. Ezt az óriási terhet, melyet még egyéb, közvetett háborús kiadások (hadisegélyek, hadikártérítések, közalkalmazottak ismételt fizetésemelése) is nagyban szaporítottak, az állam kölcsönök útján volt kénytelen fedezni, a mi szédületes módon növelte Magyarország eladósodását. Mi ezúttal csak a hadiköltségek okozta adóssággal és azoknak jövedelemcsökkentő hatásával foglalkozunk; és pedig, mivel a végleges békeállapot még ismeretlen, számításunknál a csonkítatlan ország népességét vesszük alapul.

A szoros értelemben vett hadiköltségeket tekintve, abból fejenként 1416·76 korona tőke teher esik a lakosságra; de mivel az igények kölcsönökkel fedeztettek, a népesség a tőketartozásnak csupán kamatát viseli. Ezt a kamatot átlag 4·5 százalékkal számítva, a hadiköltségek kamatai után mindenkit 63·75 korona terhel. Tekintettel arra, hogy a háború előtti nemzeti jövedelemből az ország minden lakosára átlag 305·30 korona jövedelem jutott, ezen összeget a hadiköltségek kamatai 21 százalékkal csökkentették. Ugyanennyivel kell tehát mindenkinek napi munkáját megtoldania, hogy az átlagos jövedelem a háború előtti mértéket elérje, a mi — nyolcz órát véve egy munkanapnak — napi 1½ órai munkatöbbletet jelent.

A nagy német nemzet példájára, bennünket magyarokat is, a józan takarékosság mellett csak a fokozott munka, a céltudatos többtermelés vezethet ki háborús nyomoruságunkból.

Molnár Béla.

ÉRTESÍTŐ.

Pekár Gyula újabb munkái.

1. *Az amazon királynő.* — Regény, két kötetben. Franklin-Társulat kiadása.
2. *Topáz királyné és egyéb novellák.* — Légrády Testvérek kiadása.

Pekár Gyula írói egyéniségének három fő vonása: nagy műveltség; gazdag képzelet; eleven humor. Nagy regénye a két előbbi sajátságon épül.

A jelige Plutarchos Theseus-jellemrajzából idézi, hogy az amazonok betörtek Athénbe, ott táboroztak a Pnyx tövében, s kardvégről harczoltak a város népével. Az ily hihetetlennek tetsző történet fölrázón hat a képzeletre; kit nem fogott el hasonló ámulat, ha a Lidón eszébe jutott, hogy ott valaha a honfoglaló magyarok lovainak patája döngött a fövényen? E plutarchosi sor az archimedesi pont, honnan a költő kiemel mai világunkból; a valóságnak az a magva, melyből a mythos új, eleven alakban kél ki; hősök és amazonok levetik az ős mondák arany ködéből szőtt lepleiket, s emberi alakban mutatkoznak. E varázslatot az író említett két sajátsága követi el; egyik tündér a valóságot hozza, az ismereteket, a másik a képzelet elevenítő ajándékát, melytől az adatok életre kelnek, mint a Deukalion kövei. A képzelet itt kettős munkát végez; először a szokotthoz képest fordítottat; nem a földről röpíti fel a képzelet játék-sárkányát a levegőbe, hanem megfordítva: szétbontogatja a kész mythos szálait, hogy ismeretekkel fonja össze, s vaskosabb, erősebb szövetté szője. Itt avatkozik be az író meglepően tág és részletes ismeret-köre, hogy megkeményítse a képzelet lágy nemes-érczét. Itt aztán a részletekben megint szokott játékát űzi a phantasia. Egy szóval: a szerző olyanformán nyúlt a mythoshoz, mint Keller Gottfried a legendákhoz, csakhogy ő nem az erkölcsi tartalom helyébe akart újat, szabadabbat önteni; az élet külsőleges valósága útján kívánta a mythost hozzánk közelebb hozni, emberibbé tenni s világosabb eszmei tartalmat akart belőle kiolvasztani. Pekár Gyula eleven képzelete és nagy műveltsége joggal vállalkozott erre az igen bonyolult feladatra, melyhez vonzhatta régi érdeklődése is a nagy szerelmek iránt.

A regény első része Theseus krétai kalandját s a Minotaurus legyőzését festi. Ariadne palástja szegélyéről fejti le az arany sujtást, s úgy játsza gombolyagban a Labyrinth küszöbén az áldozatra szánt Theseus kezébe; kis huga, Phædra, a magáét toldja hozzá

Az emberáldozatra éhes Minotaurus itt nem eleven szörnyeteg. hanem Moloch-féle befűtött ércz-bálvány. Így visz az író ismerete s lefelé fokozó képzelete mindent közelebb a hihetőséghez, a valósághoz, hogy aztán a részletekben kárpótolja magát ez új elképzelések pazar kiszínezésével. Az emberáldozatra szánt kis csapat bevonulása a Labyrinth katakomba-szerű sötét üregeibe, a befűtött idomtalan bálvány-bika, (Gœthe jut eszünkbe, a ki a farnesei bikát fáklyafénynél szerette volna látni), aztán a megszabadulás után a múlt évi meggyalázott áldozatokkal való találkozás: mind pompás képek, az éj és láng színeiben, ellentéteül Ariadne elrablásának s a szerelmes éjnek, melytől Ariadne szeme «oly tágra, annyi újat látóra nyilik!» Mindez csak előhang, Theseus bemutatása, csömöre a kenőcslött, puha asszonyiságtól, a szerelem tanult művészetétől; innen a hőst csak a koraérett Phædra gyermeki alakja kíséri tovább.

A további rész igazán csodálatraméltó tájékozottsággal — mondhatni: szakismerettel — rajzolja az amazonok országát; látjuk palotáikat s a kézműves ‚férfibarmok' városrészét, istenszobraikat, vetélkedést a trón körül, e szép és szilaj harczosok seregét. egész életöket; a csodálates Adonis-éjet, mikor a Hold leányai a szent berekbe gyülnek, hogy megtermékenyüljenek a szomszéd törzsek előre kiszemelt ifjaitól, nehogy az amazonok népének magva szakadjon. Ez a tárgy Pekárnak termett; őt mindig erősen vonzották a szerelem titka, mámora, szertartásai. Kárminba mártott ecsettel festi annyi vágynak végre a titokzatos éjbe merülő napját; a rejtelmes ösztön szinte párás ködöt von a szent liget fölé, hol a vén törzsek közt az amazonok nászmécsei libegnek. Theseus, mikor az asszonyruhás Heraklest kimentette Omphale kocsija elől, akkor látta meg a harcz párviadalában Antiopét, az amazon-királynőt. A hős kérőül is jelentkezett az Adonis-éjre; de Antiope fél tőle, mert ő is szereti, s Priamost választja, a trójai királyfit, de Theseus ott terem a szent ligetben s elrabolja Antiopét. A királynő boldogan nyugszik meg gyöngeségében; de mikor aztán Athénben a holdas zeke s csillagos amazoni nadrág helyett lenge khitonokban csetlik-botlik, egész lényéből kivetkőzik, nevét is elcseréli Hyppolitára; lassanként elveszti meghódítója szemében érdekességét; midőn boldog reménység karcsuságától is megfosztja, ura elfordul tőle s az oda vetődött kis Phædrára vet szemet. Ez természetes fordulat, s művészi rajzában mély lélektan s gyöngéd elemzés egyesülnek. A további fejlődésben mindez még fokozódik. A lelkében megalázott királynő boszúra szólítja az amazonokat. Seregük el is árasztja Athén környékét. Hyppolita közben megbánta boszuvágyát: anyasága és fia visszahódították Theseust. De most hiába kinál békét e szilaj seregnek; végre (Theseus nem lévén otthon) a fiaikat féltő anyákat szólítja fegyverre az amazonok ellen, a kik kiírtják a fiu gyermekeket, — s neki is fia van! Ez a vonás régtől fogva elő van készítve Antiope lelkében; már az Adonis-éj előtt leendő fia életeért aggódik, gyűlöli a csecsemőírtás gyilkos szokását, s fia születésekor is e rémkép háborgatja. Szép jellemzése ez a harczos amazonban az örök nőiségnek s az anyai

szeretetnek. Az asszonyok, az anyák diadalmaskodnak is, de a vert sereg egy nyila — testvérkéztől — Antiopét éri. Még látja, hogy kis fiát Phædra veszi a karjára, Phædra, a ki «azzal a fegyverrel harczol, melyet a férfi soh'se vehet el a nőtől.» Így bővül s emelkedik folyvást e hosszu mese tanulsága. Utoljára még egyet lendül: Athént betölti az Apollo-fohász: a Hold leányai le vannak győzve, a férfiak a teremtés urai. Ez a végső tanulság a mythos s a regény tárgya szellemében, mert hiszen itt a férfiak és nők küzdelme folyt; de nekünk kedvesebbek a psychologiai mozzanatok, melyeket az író oly finom érzékkel sző közbe.

A szerző lélektani fordulatokat és tanulságot olvaszt ki a mythosból, örök érzéseket és igazságokat, a melyek színe ma is friss. Ebben talán újabb idők lehellete is érzik, de e nélkül a szellő nélkül a mythos nem lobbanna új lángra, hanem holt hamv maradna. Mindez a czím szerinti hősnő sorsából van kiolvasztva. Kevésbbé nyulhatott a szerző Theseus élesebben kivert alakjához; az megmaradt kalandok és kéjek hősének, alig több Antiope szükséges kiegészítőjénél. — E természetes fogyatkozást azonban egészen elfödi a regény alakjainak, jeleneteinek tömege, mozgalma, szinessége. A szerző szerencsés leleménynyel tudja a régi világot ismerőssé varázsolni, ismerős nevek s személyek útján. Látjuk Daedalus és fia menekülését s a lezuhanó Ikarust; előttünk járkel Oenone, később Heraklesre ismerünk asszonyruhában Omphale kocsija előtt; Jason hajója jő, a kis Penthesilea tanul nyilazni, Antiope Priamos fejére rak szarvat. Az egész csupa mozgalom, kéken csillogó fegyverek, ágaskodó páripák tömkelege, karok, lábszárak, kivillanva tüzes színű szövetek közül, csupa szín s duzzadó tömöttség, akár egy Rubens-képen.

Az elbeszélések egészen más oldaláról mutatják az írót. Ezek legnagyobb részt modern, társadalmi tárgyuak. Egy részök humoros, ezekben a humornak igen változatos scálája szólal meg. Egy páron a népies humor csilláma játszik; ilyen *Az utolsó betyár*, a kit a grófné bátorsága lefegyverez, jósága megtérít; az *Egy meszely bor*, melytől feltámad a tetszhalott urasszony, a kinek házában már folyik az osztozás a rokonok közt; mindenikben igen sikerült a népies alakok elmés beszéltetése. *Ferdinanda* egészben élcz, sőt carricatura; a modern életből való *Az erkölcs* és *kisértet*, az esti légyottra osonó vendégek, a kiktől a kastély babonás, beteg úrnője halálra réműl. Történelmi patina ékíti *Az aranjuezi tüzrész* leírását, melynek zavarában egy lovag csókot cserél a királynővel; az öregedő király folyvást hangzó kiáltása «Villalba segíts!», melyet házassági tervénél, esküvőjén sem fojt el, az etiquette furcsaságai s a szerelmes szívek leleményessége ritka elevenné és derűssé teszik az egészet. — Vannak, melyek e rövid lélekzetű formában is lélektani tanulságokká fejlődnek, mint keleti bűvész kezében a mag egy pillanat alatt virághozó törzszsé. Ilyen a *Probléma asszonyság* egy Párisban feltünő, rendkívül tehetséges nő, a ki pompásan fest és zenél, kiváló szobrász, ügyes író; a művészetek barátai s a kritikusok csodájára járnak, faggatják, nem értik; — az estély elszéledő közönsége közt egy lengyel szobrász megmosolyogja és

megfejti a csodát: első szerelme egy olasz festő volt, a második egy német zenész, — a kivel beszél, az most már kitalálja, hogy — a harmadik egy szláv szobrász... Évek mulva újra beszél a hír a szép Marcelléről, akkor már rézkarczoló. — Ebben komoly mag van, a novellisztikus tulzás nélkül is; sok tehetség ébred fel így személyi, baráti hatás melegén, sok nő van, s nem is csak nő — a kinek műveltsége, egyben-másban való jártassága baráti körének kiváló tagjaira mutat vissza. Finoman, könnyedén, franczián van előadva. Franczia tárgyú *Terreur kapitány* is; a nagy forradalom korából, a Vendée történetéből való: Terreur kapitányt, a kit neve jellemez, egy kastély elfoglalásakor tulajdon atyja lövi le; a halott forradalmárt aztán hajporosan, pirossarkas czipőbe öltözötten temetik el, s atyja a holt királynál könyörög neki bocsánatért. Az egész mintha Victor Hugo *1793* regényének egy kiszakadt fejezete volna; kár, hogy a fiatal vicomte forradalmi heve csak egy vonással, mellőzött szerelemmel van indokolva. — Kiemelkedik a kötetből az az elbeszélés, mely az egésznek czímet adott: *Topáz királyné*. Ebben ismét sok ismeret, couleur local, s erős képzelet találkozik. Hőse a vénülő Salamon király, a ‚szerencsés' vagy inkább a fiatal Topáz királyné. A király most építi a jeruzsálemi nagy templomot, de a munka nem akar haladni, Jahve tilalma állja útját: «ne faragd vassal a követ». Salamon az ördögöket hívja segédül, de azoknak sem mesterségük ez. Egy pokolvaros ördögbanya eldicsekszik vele, hogy ezt csak az ő Asmodáj fia érti, övé a Shamir-gyík, melynek nyelve úgy szeli a követ, mint a vajat. Salamon egy *Ezeregy-éjre* s az ó-testamentomra emlékeztető jelenetben lecsapolja a gonosz szellem kútját, s borral tölti meg; aztán bűvös lánczczal elfogja a lerészegült szellemet, a ki denevér-szárnyas szépségében a Lermontov-Zichy-féle démonok fajából váló. Épül aztán a templom, patakzik a szóbeszéd a fekete kőművesről egészen Topáz királyné füléig; ez apród-ruhában meg is lesi Ashmodájt: megszeretik egymást, s mikor Salamon már szabadon bocsátná is a szellemet, — az még tovább kívánja őt szolgálni, ott akar lenni a trónteremben, a templom fölszentelése előtti ünnepen. Ekkor a királyné meglátja lánczát, leveszi nyakáról; erre megrendül a föld, Salamont elkapja a szél, de az aléló Topáz mégis az ő karjában ébred, csakhogy a király mintha fiatalabb volna, hangja csengőbb, csókja tüzes, templomba nem jár. A pusztába kivetett Salamon ráeszmél, hogy Ashmodaj az ő képét viseli, de nem sokáig. Ashmodajt Topáz rajtaéri, a mint Yzebelt öleli; hamar előkeríti a lánczot, nyakába vetné, de az elmenekül. Salamon megbocsát Topáznak, mert Istent csak a férfiak fogják fel; Topáz pedig úgy érzi, hogy az ördögöt az asszonyok értik meg. — A mese korántsem csattan ki e két mondásban; magva a történetben van, s a részletekben is sok a szellemes vonatkozás. Az egészen valódi mese-hangulat ömlik el, átszőve keleti mesék s a biblia elemeivel, csupa ódon szinezet, sőt erkölcs; Salamon párbeszédeiben az *Énekek énekének* foszlányai ragyognak. Jelentős alkotás, s kitünő szerzőjének bő termése közt is legjobb s maradandó művei közé tartozik.

V. Gy.

NEMZETI KATASTROPHÁINK.[1]

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

Midőn két évi kényszerű szünet után Akadémiánk ma ismét a hagyományos ünnepi közülés formájában fordul szózatával a magyar közönséghez, mindnyájunknak át kell éreznünk azt, hogy tudós társaságunk fennállása óta még sohase történt meg e találkozás oly események után, a minőket e két év alatt átéltünk és olyan helyzetben, a minőben hazánkat ma látjuk.

Bár szívünket még görcsösen összeszorítja az átéltek emléke, a rombolás látása, a jövő gyászos bizonytalansága, bár lelkünk háborog a ránk mért igazságtalanságok súlya alatt, bár inkább mint valaha érezzük nagy Széchenyink szavának igazságát, hogy «a magyar... a csillagok alatt mindentől elhagyatva, csak egyedül áll»: itt, a tudomány csarnokában igyekezni akarunk honfiúi fájdalmunk marczangolásai közt is elfogulatlanul és tárgyilagosan vizsgálni távolabbi és közelebbi multunkat, történelmünket, hogy abból lehetőleg megbízható ítéletet meríthessünk mai helyzetünkre és jövő feladatunkra nézve.

Hazánk ezeréves történetében három korszak van, mely a nemzeti szerencsétlenség nagysága szempontjából jelenünkkel összehasonlítható, bár a különbségek is szembeötlők. E három korszak: a tatárdúlás, a mohácsi vész, a reá következett több mint másfél százados török hódítással; és a szabadságharczunk leveretése után ránk nehezedett absolut uralom kora. E három korszakot kell napjainkkal párhuzamba

[1] Elnöki megnyitó beszéd a magy. tud. Akadémia 1920. évi május hó 9-én tartott ünnepélyes közülésén.

vonnunk, hogy azok elviselésének tényéből merítsünk következtetést arra, vajjon nemzetünk legújabb katastrophája után is remélhetjük-e előbbi nagyságában való feléledését?

A tatárjárás olyan volt mint a hirtelen támadt förgeteg, mely rövid ideig tart, de rettentő pusztítást hagy hátra. Nem csak a fiatal férfilakosságot sodorta el, mint veszteséges külső háború, hanem az ország belsejének nagyrészében majdnem az egész lakosságot kiirtotta. Úgyszólván csak néhány várnak s a leghegyesebb, legerdősebb, vagy mocsaraktól védett vidékeknek lakossága maradt meg és azok, a kik Béla királylyal kimenekültek a hazából. Épen az ország legtermékenyebb, középső részében volt legnagyobb a pusztulás; a krónikák szerint tizenöt napi járóföldön széltében, hosszában nem lehetett embert találni.

Nemzetünk szerencséjére a tatárok hamar elvonultak s későbbi betöréseik már nem voltak foglalás jellegűek. Egy évvel a mohácsi csata után már javában megindult a reconstructio munkája, mely akkor — a XIII. század közepén, — a gazdasági viszonyok egyszerűsége s a civilisatio kezdetlegessége következtében aránylag könnyebben haladt. Mégis évtizedek teltek belé, míg a lakosság változott elhelyezkedése: a hegyes szélek sűrűbb, a sík közép ritkább benépesedése végbement s a népveszteséget betelepítések pótolták; a betelepítettek közül a kúnok idővel egészen beolvadtak a magyarságba. Területéből az ország a tatárjárás következtében semmit sem veszített; a nemzet alig egy-két évvel a vész után már képes volt hadat viselni nyugati és délnyugati ellenségei ellen, sőt húsz év mulva már a belső szakadás és testvérharcz fényűzését is megengedhette magának. Egy félszázaddal a tatárdúlás után a népesség számban és erőben kipótoltnak tűnik föl.

Sokkal messzehatóbb és bonyolultabb volt az a válság, a melybe az országot a mohácsi vész utáni török hódítás sodorta, annál inkább, mert az időben összeesett a nemzetnek a királyválasztás miatti meghasonlásával s előidézője lett annak, hogy több mint másfél századig Magyarország tulajdonképen három uralmi területre volt szakadva.

A törökök első betörésétől, vagyis Mohácstól, egészen

végleges kiszoríttatásukig, vagyis Temesvár visszavívásáig teljes 190 esztendő telt le; az az időszak, mely alatt Buda s vele az ország közepe is török kézen volt, 145 évet tesz ki. S hozzá kell vennünk, hogy ez időszak elején az ország még északon és nyugaton is meg volt csonkítva, a szepesi tizenhat város területének elzálogosítása s Moson, Sopron és Vas megyék egy részének Alsó-Ausztriába kebelezése következtében.

A három uralmi terület: az, melyet a magyar királyok bírtak, az, melyet a török szultán basái kormányoztak és az, mely — bár szintén szultáni hűbér czímén — az erdélyi fejedelmek alatt állott, ez időszak folyamában egymáshoz való arányában sokat változott. A királyi Magyarország volt legkisebb; egy ideig csak az ország nyugati és északnyugati széleire szorítkozott. Bocskay és a bécsi béke idejében az arány az volt, hogy 5163 négyszögmérföldből csak 1222 jutott a királynak, 1859 a töröknek s 2082 az erdélyi fejedelemnek, ki akkor s még a linzi béke idejében is északkeleti Magyarországot is bírta. Azonban az ország legértékesebb, legtermékenyebb része állandóan a töröké volt s a félhold egyenes uralma alatt álló részeken kívül nagy volt a kiterjedése azoknak az úgynevezett hódoltságoknak is az uralmi területek határszélein, melyek tulajdonképen két urat szolgáltak, kétfelé adóztak; hisz soká a magyar király is adófizetője volt a szultánnak; viszont tiszta török uralom alatt álló megyék koronkint követeket küldtek a magyar országgyűlésre.

Hogy a gyakran kétszeres adóteher, a majdnem folytonos és mindig az ország belsejében dúló harczok és gyakori uralomváltozások alatt mit szenvedett a lakosság, mennyi élet és vagyon pusztult el, azt könnyű elképzelni, annál inkább, mert az, a ki egy hely vagy terület urává lett, annak népével rendesen a hódító joga szerint bánt el s a törökök lassankinti kiszorittatásának közvetetlen következménye többnyire csak az idegen császári zsoldosok kitartásának majdnem tűrhetetlen terhe volt. Erdély, folytonos belviszályain, gyöngébb fejedelmeinek a török és a császár között ingadozó politikáján kívül egy ideig még Mihály havasalföldi vajda és Basta kegyetlen uralmát is elviselni volt kénytelen.

Ezekhez járultak a vallási villongások, utóbb a nyílt vallásháború, mely egyúttal szabadságharcz jellegével birt az elnyomó királyi — vagy inkább császári — hatalom ellenében. A török nem üldözte oly fanatikusan a keresztyénséget, mint a XVII. század folyamában a császári politika a protestánsokat. Az egyszer lángralobbant vallási türelmetlenség azután — természetesen — a másik oldalon sem ismert mérsékletet.

De e szomorú szakadozottság és dúlás idejében egy dolog csodálatos módon érintetlen maradt, sőt most érte el csak igazi kifejlődését: a nemzet szellemi egysége a magyar nyelvben és irodalomban.

Legmagyarabb jellegű volt a kormányzat kétségkívül az erdélyi részekben; a török uralom nemcsak, hogy nem bántotta nemzeti jellegünket, hanem sokban mintegy behódolt neki; ha a magyar külsőségekben föl is vett bizonyos törökös szokásokat, viszont magyar íródeákok voltak a török basák ügyvivői, a magyar nyelv a töröknek diplomatiai nyelve magyarországi érintkezéseiben. Leginkább idegen jellegű és leginkább magyar-ellenes volt a Bécsből igazgatott királyi kormányzat.

A szellemi érintkezést és szellemi versenyt, mely nemzeti nyelvünknek és irodalmunknak oly hatalmas lendületet adott, az ország szétszakadása nem akadályozhatta. Annak még a vallási viszály is éltető forrásává lett; a hitújítók a nép nyelvét használják tanaik terjesztésére s nyomban ugyanazt cselekszi az ellenreformatio; az erdélyi fejedelmek bőkezűségéből meginduló tanítás és tudományművelés telepeivel szemben a királyi területen, nem ugyan a fejedelmek, hanem egyes nagyurak és főpapok nyomdákat és főiskolákat állítanak, Károlyi Gáspár, Heltai és Szenczi Molnár megtalálják méltó versenytársaikat Pázmányban és Káldiban s Tinódi Sebestyéntől és Balassa Bálinttól átveszi a lantot Zrínyi Miklós. E siralmas korszak lett valósággal nemzeti irodalmunk bölcsője.

Megint egészen másnemű veszedelmet és romlást jelentett ránk nézve a mult század második felében az absolutismus kora.

Az ország — mely ugyan Erdély unióját még igazán végre nem hajthatta — 1849-ben négy részre szakadt, a mennyiben nemcsak Horvátország és Erdély, hanem még a szerb vajdaság és temesi bánság is külön tartományként szerveztetett, a Muraköz és Fiume elszakíttatott. Ennek a négy résznek azonban közös ura volt: az osztrák császár és közös legfőbb kormánya, mely Bécsben székelt. A szabadságharcz megtorlásának kegyetlen tényei után, az ország önállóságának és ősi alkotmányának megtagadásával, beolvasztattunk az osztrák birodalomba, melynek fejedelmi engedményképen kiadott szabadelvű alkotmánya soha érvényre nem jutott. Korlátlan önkényuralom lépett életbe, mely főczéljául tűzte ki a nemzetek egyenjogúsítása czímén Magyarország általános germanizálását.

Az 1859-iki háború tanulságai látszólag enyhítették a kormányrendszert; az 1860-iki októberi diploma legalább visszacsatolta a bánságot és vajdaságot s visszaállította az 1848 előtti kormányhatóságokat: a cancelláriát és a helytartótanácsot. De az összehívott országgyűlés és az uralkodó között a megegyezést meghiúsította az utóbbinak a 1848-iki törvények elismerése előli elzárkózása; az absolutistikus kormányzás folytatódott mindaddig, míg Ausztriát egy újabb, az 1866-iki vereség meg nem törte. Csak ekkor nyertük vissza ismét önrendelkezésünket, egyesülhettünk Erdélylyel, egyezhettünk ki Horvátországgal, kaphattuk vissza Fiumét s a határőrvidéket és kezdhettük pótolni nemzeti s állami fejlődésünk 18 évre terjedő megszakításának mulasztásait.

Ha jelenlegi katastrophánkat a nekünk szánt békeszerződés rendelkezései szerint mérlegeljük, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy az, elmult nagy nemzeti katastrophánknak majdnem összes jellegzetes vonásait egyesíti magában s így a legnagyobb és legsúlyosabb válság, mely életerőnket eddig próbára tette.

Nagy vér- és vagyon-veszteséggel és — valljuk be — nagy erkölcsi romlással is járt már a hosszú és vereséges háború; anyagi és erkölcsi romlásunkat roppant mértékben fokozta azután a belső fölfordulás és lelkiismeretlen kalandorok barbár rémuralma. A háború áldozatai után még legtetterősebb,

legönfeláldozóbb államférfiúnknak is, kinek emlékét ünnepeljük ma, kellett mindeddig büntetlen ádáz gyilkosság áldozatául esnie. Most hazánk területének akkora része, a mekkora soha a nemzeti élet közösségéből kiszakadva nem volt, idegen uralom alatt nyög, mely feladatául látszik tekinteni százezrekre menő magyarokat vagy nemzeti jellegökből kivetkőztetni, vagy vagyonuktól megfosztva kiüldözni; s nyugaton még további elszakítás van tervbe véve. Hogy a monarchia fölbomlásával visszanyertük teljes állami függetlenségünket, ez szomorú vigasz azzal a ténynyel szemben, hogy ugyanakkor megfosztattunk anyagi függetlenségünk minden föltételeitől. A nekünk meghagyandó terület a határvédelem biztonsága, az ipari nyersanyagok és egyes elsőrendű fogyasztási czikkek, valamint a közlekedési vonalak fölötti rendelkezés szempontjából teljesen nélkülözi az életképesség kellékeit s a terhek, melyeket volt ellenségeink ránk akarnak hárítani, a gyámkodás, melynek gazdasági és pénzügyi ténykedésünket alávetni kívánják, nemzetünket nemcsak koldussá, hanem szomszédaink és pártfogóik rabszolgájává is tenné, mindenkorra megfosztaná az anyagi megerősödés és föllendülés lehetőségétől.

Másfél év óta igyekszik Magyarország a művelt világot a rajta elkövetett igazságtalanságról, a reáerőszakolt békefeltételek lehetetlenségéről, az ellene szórt vádak alaptalanságáról, a különösen néprajzi és politikai viszonyainkat elferdítő adatok és állítások tarthatatlanságáról meggyőzni s a maga igazának érvényt szerezni. E mentő munkából Akadémiánk is igyekezett kivenni a maga szerény részét, a mennyiben részt vett a területvédő-liga irodalmi munkájában, mindjárt a háború befejeztekor szózattal fordult területi integritásunk érdekében a társakadémiákhoz s midőn arra a prágai Akadémia a történeti tényeket sok részben elferdítő választ adott, nem maradtunk a viszonválaszszal sem adósok.

Hosszú időn át, sajnos, majdnem mindenütt süket fülekre találtunk; most már-már az európai közvéleményben a magábaszállás, a higgadtabb ítélet némi jeleivel kezdtünk találkozni a mi ügyünket illetőleg is. Magyarország legfényesebb elméjének s legnagyobb politikai tekintélyének, gróf Apponyi

Albertnek felszólalása az Európa sorsa fölött döntő tanácsban, úgy véltük, nem maradhat hatástalan. Fájdalom, tapasztalnunk kellett, hogy Európa mai areopagjában számunkra nincs igazság. A mit a hatalmak annak idejében megakadályozni nem akartak, azt most — úgy látszik — nem tudják megváltoztatni. Akkor ellenségeink elbizakodottsága, elvakultsága s a zsákmányra való féktelen éhsége végzetszerűen találkozott a mi védtelenségünkkel, melyet nem annyira vereségünk, mint inkább a belső bomlasztás évekre visszanyúló alattomos munkája idézett elő.

De bármint legyen, nekünk annyi megpróbáltatást kiállott nemzetünk jövője iránt kétségbeesnünk nem szabad, nem lehet. Törhetetlen reményünket a mi megrontásunkra alapított békemű tarthatatlanságára s nemzetünknek történetével igazolható hivatásába és elpusztíthatatlan életerejébe vetett hitünkre alapítjuk.

A történelem és a természet törvényeit nem lehet békeszerződésekkel megdönteni; az évezredes összetartozás kötelékeit nem lehet mértéktelen hatalmi vágyak érdekében szétszaggatni. A kik ezer év óta fennálló határokat játékszerként tologatnak idestova, legkevésbbé követelhetik, hogy az általuk vont határokat bárki állandóknak tekintse. Európa keletén a békét, a civilisatio uralmát a békeszerződésekben tervezett államalakulatokkal megóvni nem lehet. Nem mi vittük erőszakos túlzásba a nemzeti eszmét, hanem azok, a kiket fölöttünk diadalmaskodni hagynak; mi csak most tanuljuk meg saját sorsunkból, hogy mi az az elnyomása a nemzeteknek, a melylyel bennünket vádoltak ellenségeink.

Néhány hónap előtt a franczia Akadémiának ünnepi ülése volt, melyen Raymond Poncairé, a hivatalától épen akkor megváló köztársasági elnök üdvözölte az új tagtársat, Foch marsallt s köszöntő beszédjében a győzelmes hadvezér utolsó hadi napiparancsának — mint mondá — halhatatlan szavait idézte, melyek szerint az imént befejezett háború, mint a világtörténelem legnagyobb háborúja, a legszentebb ügyet szolgálta: a világ szabadságát mentette meg.

Mi idézzük mindazokat a nagy szellemeket, a kik az elmult századok folyamában a franczia Akadémiának világra

sugárzó fényt kölcsönöztek, hogy tegyenek tanuságot róla, vajjon a világszabadság megmentése-e az, ha a győztes és legyőzött nemzetek ezentúl mint rabszolgatartók és rabszolgák osztályoztatnak? A világszabadság megmentése-e az, ha egy oly nemzet fiai, mely évszázadokon át annyi vért ontott, annyit küzdött és áldozott az emberiség minden nemes eszméjéért és ügyéért, a mely hatalmas elmék munkájával gazdagította a művelt nemzetek közös szellemi kincsét, csupán e nemzethez való hozzátartozásukért a vagyon- és jogfosztás, a megalázás és üldöztetés minden martyriumát kénytelenek még hozzá szellemileg s népszámban is alattuk álló népek részéről elszenvedni?

A győztesektől elhatározott békemű jogi, erkölcsi és természeti lehetetlenségei mellett reményünket s a jövő iránti bizalmunkat nemzetünk erejének tudatára is építjük. Igaz, hogy ez az erő ma csakis a szellemi téren áll majdnem csonkítatlanul rendelkezésünkre. Csonkítatlanul, ha mindnyájan összefogunk, kik a nemzet iránti hűséget soha meg nem tagadtuk, ha nem hagyjuk a területileg elszakadottakat sem szellemileg elszakadni s ha mindegyikünk tudása és lelkesedése legjavát viszi belé a nagy közös munkába.

Bizonyos, hogy csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elvesztett nagysága magaslatára. E téren korszakos feladat vár a tudomány és irodalom művelőire. Az eddiginél sokkal fokozottabb mértékben kell államnak és társadalomnak, a tudomány és irodalom munkásainak és a közönségnek szellemi termelésünk értékét és fontosságát fölismernie, a szellemi munkát megbecsülnie, annak eredményeit a hazában és a külföldön értékesítenie. Bármily szegények legyünk, itt fukarkodnunk nem szabad. Az újabbkori Magyarország soha sem akart fegyverrel hódító háborút viselni; ezentúl kötelességünk hódító hadjáratot indítani a szellem fegyvereivel. Ha valamivel, ezzel a hódító háborúval nyerhetünk vissza mindent, a mit elvesztettünk.

A szellemi téren én legnagyobb erőforrásunkat történelmünkben látom; meggyőződésem szerint történelmünk még sohasem volt olyan nemzeti kincsünk, mint a minő lesz hazánk e nagy szerencsétlensége után, mikor belőle kell

merítenünk önismeretet, önbizalmat, vígasztalást, nemzeti érzést, hitet és reményt. Művelnünk és hirdetnünk kell történelmünket a szenvedésünk tanításából fakadó lelkiismeretességgel és komolysággal, a lesujtott nemzetünk iránti fájdalmas szeretettel, a sötét jelenbe bevilágító nagy példák iránti kifogyhatatlan lelkesedéssel. Résen kell lennünk az erőnk túlbecsülésére csábító, bár jóhiszemű önámítással szemben ép úgy, mint a hogy meg kell akadályoznunk, hogy az elszenvedett csalódás multunk iránt igazságtalanná legyen, hogy történetünk nagy és nemes vonásai a csüggedés borús légkörében elhomályosuljanak.

Történelmünk így megtisztult tanulságai lesznek legbiztosabb, egyedüli útmutatóink a rögös ösvényen, melyre nemzetünket balsorsa vezette.

A legyőzetés, megaláztatás és szétszaggatottság de-profundisából új hitnek, új reménynek kell fölszárnyalnia; és ha mi öregek kénytelenek is volnánk beérni azzal a visszaemlékezéssel, hogy valamikor nagyobb, dicsőbb nemzeti élet részesei voltunk, véglehelletünkig kiveszszük munkarészünket, hogy gyermekeink, unokáink megérjék és lássák az igazságtalanul keresztrefeszített Magyarország föltámadását!

Az Akadémia hetvenkilenczedik ünnepélyes közülését megnyitom.

Berzeviczy Albert.

TISZA ISTVÁN EMLÉKEZETE.

— Emlékbeszéd, a M. T. Akadémia közülésén. —

A nemzetek sorsát a Gondviselés intézi.

Ez küldte azt a legnagyobbat is, a ki felébreszsze a magyart hosszú dermedtségéből.

A Gondviselés rendel időről-időre hivatott vezért, a ki nemzetét a reá váró veszedelmekre figyelmeztesse, kába vagy gonoszlelkű álprófétáktól óvja, az örvény szélén visszatartani megkísérelje és ha a nemzet követi őt, irányítsa, vezesse.

Évszázadoknak annyi vérzivatarja között a magyarnak vigasztalása, bátorító, felemelő, erőt adó tudata, hogy nemzete számára az Ur Istennek gondviselő kegyelme többször rendelt már ilyen férfiakat. Az igaz, hogy a nemzet többsége néha nem követte a hivatott vezért és csak holta után ismerte fel és tisztelte a Nagyot.

Tudom, hogy a legnagyobbat állítom, a mit emberről mondani lehet, a mikor teljes meggyőződéssel vallom: ilyen államférfiú volt az, a kinek emlékezetére ma összegyűltünk.

Tisza István egyéniségének jellemzése méltó feladat lesz a legmélyebb lélekbúvár és a legnagyobb író számára. Nálam hivatottabbak évszázadok mulva is többször foglalkoznak majd vele.

Széchenyi István és Deák Ferencz mellett ő is magyar fajának egyik legkiválóbb «representativ man»-je.

Kemény magyar. Jövőjét, ha kell: életét is feláldozza hazájáért. Hajthatatlan, ha nemzetének életbevágó érdekeiről van szó.

Istenadta nagy tehetségekkel megáldott, rendkívül tanult és okos államférfi.

Nagy ember, jellemszilárd, lelkiismeretes, jószívű, nemes gondolkozású, lovagias. A ki őt megismerte, látta, hogy «az ember nagyobb volt benne» az államférfiúnál is.

A munkának fáradhatatlan fanatikusa.

«Hitben, erkölcsben és cselekedetekben a legtökéletesebb keresztyén.» [1]

A mi nemes és derék, a mi erős és maradandó ennek a mi fajunknak legkiválóbb egyéniségeiben egy ezredéven át kifejlődött, mindabból sok tulajdonság ritka tökéletességben volt benne feltalálható.

Különösen a legnemesebb erkölcsi és a legkiválóbb értelmi tulajdonságok egyesültek benne.

Minden időkben példányképe marad a magyar hazaszeretetnek, értelmiségnek, kötelességérzetnek, akaraterőnek, szorgalomnak és munkabírásnak, lelki nemességnek és lovagiasságnak.

A legszebb szavaknál, a legfényesebb írásműveknél meggyőzőbben cselekedetei, egész élete bizonyítják, hogy minden döntő elhatározásánál, minden fontos tettében kettő vezette. Egyéniségének tehát két fő jellemvonása volt: gondviselésszerű, nagy küldetésének tiszta tudata s ebből folyó kötelességérzete és magyarsága.

Magyar nemzeti érzése olyan tiszta és erős volt, mint bármelyik nagy államférfiunké, az Árpádok kora óta.

Erős fajmagyar érzését bizonyítja: szeretete a magyar nép és a magyar költészet iránt.

Műveltsége, tanultsága, egész felfogása magasabban álltak az átlagos hazai viszonyoknál.

És mégis annyira magyar volt, hogy egyéniségéhez az illett igazán, mikor boldog fiatal korában csendesen pipázgató alföldi magyar munkásokkal és kisgazdákkal nyári estéken elbeszélgetett, (a mit évtizedek mulva is ragyogó szemekkel beszélt el barátainak) vagy mikor lakóhelyétől a harmadik községben a falu népével együtt, egész éjjel oltotta a tüzet, vagy a mikor maga ápolta a kolerásbeteg magyar falusi munkást.

A ki Arany Jánost nemcsak legtöbbre tartotta, hanem igazán kedvelte, annyi költeményét könyv nélkül tudta és

[1] Kozma Andor társunknak helyes megállapítása *A test feltámadása* cz. czikkében. *B. H.* 1920 ápr. 10.

szűkebb körben annyiszor idézte[1] is, az nemzeti érzésében s egész gondolatvilágában tiszta fajmagyar férfi volt.

A magyar fajban rejlő értelmi és erkölcsi erőket, valamint a magyar földnek hatását vígasztalóan bizonyítja, hogy az áldott nagy magyar alföldnek szép nagy rónasága, melyen az ő születése előtt félszázaddal legnemzetibb költőnk született, nevelte fel, látta el emberismerettel, magyar fajának mélységes szeretetével és vértezte fel a haza és a nemzet számára államférfiúi pályájának annyi nagy tulajdonságával Tisza Istvánt.

«A csendes földművesnek pihenő tanyáján» növekedett szegény fiú, a ki hamuban tanulta a betűtevést és csak azért «adta fejét a bölcs tudományokra», mert «mikor a markot hajtani kezdte»[2], a testi munkára gyengének bizonyult: ez a szegény fiú épen úgy a magyar fajnak legremekebb példányai közül való, mint a szomszéd falu kastélyában született államférfi. Az alacsony házban született gyermek és az évszázadokon át virágzott nemesi és főnemesi családoknak sarjadéka származásban s testi erőre nézve ellentétek, de mind a ketten ugyanannak a magyar értelmiségnek és lelki nagyságnak példaképei s mostani nyomorúságos állapotunkban a magyar jövőnek bizonyságai és reménysége.

Csak az Ur Isten tudja: felsőbb sugallat folytán vagy mély értelmének erejéből, teljesen átérezte történelmi nagy küldetését és úgy fogta azt fel, mint a Gondviselés parancsolta kötelességet.

Szó szerint áll róla, a mit Szemere Bertalanról Csengery írt *(Magyar statusférfiak és szónokok könyve)*: «Érezte a hivatás szentségét a haza érdekeit intézni... Nála ez nem szerep, nemcsak a nap dolga, valami szent kötelesség volt.»

Történelmi hivatásának felismerése magyarázza rendkívül élénken kifejlődött lelkiismeretességét, a miről késő nemzedékek is, különösen jövőnk reménye, a magyar ifjúság mindenkor példát vehetnek.

[1] Saját megfigyelésem és Kozma Andornak érdekes visszaemlékezése: *Görgey és Tisza István. Budapesti Hirlap*, 1919 október.

[2] Arany János költeményeiből.

A mit kötelessége gyanánt felismert, azt habozás nélkül teljesítette.

Mellékes volt előtte, mi lesz az eredmény.

A népszerűséget soha sem kereste, sőt (épen úgy, mint Széchenyi) valósággal kerülte. A saját politikai jövőjére semmi súlyt sem helyezett.

Előtte csak az a kérdés lebegett, mit követel kötelessége? Ha ezt tisztán látta, tudta: «nem ismert a kerek világon semmi egyebet, mint lelkiismeretének parancsszavát.» [1]

Ezt a kötelességhű felfogást jellemzően példázza a véderő fejlesztésének sürgetése.

Tisza István előtt 228 esztendővel a másik halhatatlan magyar: Zrinyi Miklós, a költő, nagyszerű politikai művében, [2] mely katonai emlékirat is, nemzete romlásának közeledtekor, hazájához való szereteténél fogva, «hű őrálló gyanánt» kiáltja: «hallj meg engem élő magyar, ihon a veszedelem!» Ha elfajzott is a magyar, szedje össze magát és kössön kardot, csakis így kerülheti el végső romlását.

Egyik ó-testamentomi prófétára [3] hivatkozva, kiemeli Zrinyi, hogy az őrállónak meg kell jelentenie az ellenséges támadásnak fenyegető veszedelmét, mert különben a fegyver által elveszetteknek vérét tőle kéri számon az Úr! «Ím tudománt teszek Előtted nagy Isten, én teljesítettem kötelességemet.»

Tisza István nem ilyen hangos riadóval, mint Zrinyi Miklós, de beszédek és czikkek útján több mint két évtizeden keresztül ismételve intette nemzetét, hogy legfontosabb létérdekeiért majd fegyvert kell fognia, készüljön a védelemre.

Bizonyos, hogy Tisza István is teljesen átérezte, hogy a nemzetéhez intézett ez a felhívás az ő történelmi küldetése.

[1] Saját kijelentése képviselőházi elnöki székfoglalójában 1912 május 22-én tartott 379. országos ülés 8. l.

[2] *Az Török Áfium ellen való orvosságh* (valószínűleg 1660-ban iratott:) *Gróf Zrinyi Miklós hadtudományi munkái.* 80., 81., 87., 89., 91—93., 97. — *Gróf Zrinyi Miklós életrajza,* írta Széchy Károly, IV. köt. (Budapest, 1900.) 106—121.

[3] Ezékiel próféta III. 17. és 20. «Nem intetted őtet, az ő vérét kezedből kívánom meg.»

A ki őt és cselekedeteit, különösen pedig nagy politikai küzdelmeit nem ebből a kötelességét felismerő szempontból méltányolja, az nem értheti meg őt és nem méltányolhatja eléggé.

Akaratereje és cselekvési energiája bámulatos volt. Ezek is hivatottá és rátermetté tették őt a vezéri tisztre és magyarázzák egyéniségének roppant suggestiv hatását.

Akaratereje, energiája, valamint szorgalma s nagyszerű értelmi és testi szervezete teszik csak érthetővé azt az emberfeletti sok munkát is, a mit főleg felelős állásban, de egyébként is, mint képviselő, pártvezér, a közélet annyi más terén, sőt mikor magánember volt is, magára vállalt és pontosan elvégzett. Ezt nehéz lesz bárkinek utánozni.

Úgy élt közöttünk, mint a magyar lovagkornak egyik elkésve született alakja. Nemeslelkűsége és lovagiassága legjellemzőbb tulajdonságaihoz tartoztak.

Ezek magyarázzák sok egyéb érzését és cselekedetét. Gyengéd szívét, főleg az elhagyottak, szenvedők, szűkölködők iránt.

Ezekből érthetők: hűsége, nemes idealismusa; rendkivüli igazságszeretete, az, hogy megvetette a hazugságot, álnokságot, képmutatást; hogy leghevesebb politikai ellenfeleivel szemben sem érzett sem irigységet, sem egyéni ellenszenvet. Sőt mikor a nemzet többsége az ő politikai ellenfelei mellett döntött, Tisza István nemesen, szó nélkül félrevonult, éveken át semmi nehézséget nem okozott az új kormánynak; még a parlamenti bírálat jogával sem élt.

Mint a régi lovagok, úgy ragaszkodott agg királyához, a kinek nagy uralkodói tulajdonságait rendkivül tisztelte és a ki viszont annyi megpróbáltatás útján szerzett nagy emberismeretével teljesen méltányolta Tisza Istvánban a kiváló államférfit.

Hívő, vallásos keresztyén lelke is a lovagok fénykorába illett.

Erős magyarsága mellett egyéniségében igazán élesen domborodott ki rendithetlen vallásossága, biblikus hite és igazi keresztyén világnézete.

Hívő lélek volt, de teljesen ment a felekezetiességtől.

A vallási közönyösség korában, azokban az években, mikor mindenki, a ki positiv hitről beszélt, sokak részéről olcsó élczelődés és gúny tárgya volt: kérkedés nélkül, egyháza körében történt nyilatkozatai mellett úgyszólván mindegyik nagyobb beszédében bizonyságát adta annak, hogy belső lelki életet él s a szó legnemesebb értelmében hívő keresztyén. Nemcsak a lélek halhatatlanságát hitte, hanem a keresztyén vallásnak alapigazságait is vallotta.

Egyik népes gyülekezet előtt mondta: «Számtalan jelenség mutat arra, hogy az emberiség fejlődésének, haladásának sorsát véges emberi elmétől és véges emberi akarattól független magasabb hatalmasság intézi».[1]

«Krisztus urunknak s egyuttal a magyar nemzeti cultura szent ügyének szolgálatában» azt az erős hitet vallja, «a mit magunknak saját lelkünk munkájával kerestünk meg» (u. o. 485 l.).

Hangsúlyozza, hogy szükségünk van «élő hitre, mely nem conventionalis formaságnak tekinti a vallásosságot, hanem bensőnkből fakadó és egész lényünket átható, minden cselekedetünket irányító élő erő, a mely Jézus tanítása nyomán keresi és megtalálja Istent, az örök igazság és örök szeretet, az örök jóság és örök irgalom Istenét, a kivel szemben gyarló, hitvány porszem az ember, a ki nélkül szánalmas vergődés, vanitatum vanitas minden emberi erőlködés. Ő előtte kell magunkat igazán, őszintén megalázni... Ez biztosítja lelkünk egyensúlyát, békéjét az élet küzdelmei és megpróbáltatásai között és ez ad fegyvert kezünkbe legveszedelmesebb ellenségeink: saját vágyaink, indulataink, szenvedélyeink leküzdésére».[2]

De nemcsak hívő, hanem harczos keresztyén is volt.

Hangsúlyozta a hitetlenség és az erkölcsi anarchia vesze-

[1] Elnöki megnyitója a Protestáns Irodalmi Társaságnak 1917 okt. 31-én tartott jubiláris díszgyűlésén. *Protestans Szemle* 29. köt. 481. és köv. l.

[2] A dunántúli ref. egyházkerület főgondnokává történt beiktatása alkalmával. 1907 április 30-án tartott székfoglaló beszéde (Pápa 1907) 25. lap.

delmeit. Nyilt sisakkal küzdött az atheista, valamint a szabadgondolkodó irány ellen.

A vele egy felekezethez tartozókat azonban óvta a felekezeti türelmetlenségtől és a felekezetek közti torzsalkodástól. (U. o. 24. l.)

Születésénél fogva a református egyházhoz tartozott.

Természetes, hogy magyar nemzeti érzésének egész hevével évtizedeken át munkálkodott a ref. egyházi önkormányzat terén, és pedig abban a tudatban, hogy a «magyar protestans egyháznak nemcsak a multban volt politikai nemzeti missiója, hanem ez a magasztos hivatása meg van a jelenben is.» (Főgondnoki székfoglaló 15. l.)

Teljesen értékelte azt a culturmunkát, a melyet a magyar protestantismus a hazai közoktatásügy terén végzett. Iskoláink közül a hűségnek és nagyrabecsülésnek arany szálai fűzték a debreczeni református főiskolához, a melyben nyilvános tanulmányait kezdte és hosszabb időn át folytatta.

Ezek mellett azonban a legnagyobb tisztelettel viseltetett a római katholikus egyház iránt. A keresztyénségnek egyetemes ügyét szentnek tartotta; történelmünknek a római katholikus egyházzal összefüggő fontos fejleményeit teljesen átértette és nagyra becsülte s mind nemzeti, mind állami munkájában a keresztyénségnek nagy, egyetemes érdekeit is hiven szolgálta.

Igazi benső vallási életének nyilvánulásai közül valóban megkapó az a rögtönzés, a melyet az ezredében szolgáló egyik közlegénynek hősi halála alkalmával a harcztéren mondott el. A református pap nem ment el a temetésre. Az ezredes helyettesitette a tábori lelkészt.

Az akkor már világhíres államférfi, a vasember, a ki császároknak és királyoknak keményen megmondja a véleményét, a ki könnyedén otthagyja a ministerelnöki állást, mert más nézeten van, mint a király, ebben a beszédben is épen olyan mély lelki alázattal borul le «Isten, az életnek és halálnak hatalmas Ura» előtt, mint minden igaz, hívő keresztyén lélek.

Lovagias volt nemcsak mint ember, hanem mint államférfi és a közéletnek munkása is.

Többször megesett, hogy joggal vagy jogtalanul támadtak olyan hatóságokat, kormányférfiakat, közös ministereket, vagy magas állásban levő más férfiakat, a kikkel Tisza István együtt dolgozott. Mintha a legtermészetesebb lett volna, nyomban védelmükre kelt és magára véve minden támadást, a távollevő vagy az időközben elhalt munkatárs mellett szállt síkra.

Éveken át nehezedett reá az a rágalom, hogy ő okozta a háborut.

Kezében voltak az összes ellenbizonyítékok. Eloszlathatta volna a rágalmakat és ezzel bizonyára megmenti a hazának oly drága életét is.

Hallgatott, sőt életének utolsó napján elégetett íróasztalában őrzött némely bizonyító iratokat is, mert árthatott volna más olyan kormányférfiaknak, a kik 1914 juliusban csakugyan a háborus megoldást sürgették.

Tudta az óriási megpróbáltatást, mely hazájára várt. Természetes, hogy tekintetén, főleg az utolsó években «a tragikai végzetnek borus árnyéka» ült. [1]

Talán ezt magyarázták a felületesen ítélők zordság jelének. Pedig csak látszólag és a közügyekben volt acél; valójában: gyengéd érzésű, csupa szív.

Ha szenvedőt, nyomorúságot látott, nagy szívének egész melegét árasztotta az ismeretlenekre is. Ha Budapesten volt, naponként nagy kerülővel is felkeresett nehány szegény koldust, hogy személyesen adhasson nekik nagyobb segítséget.

«Szent némasággal» szerette hazáját. Gyengéden ragaszkodott egykor boldog családjának tagjaihoz. Szerette fiatal rokonait, általában az ifjúságot; sok jó barátját és a magyar népnek széles rétegeit.

Követte Széchenyi tanácsát: «Ha a közlelkek tömegéből ki akarsz emelkedni, ... szenteld életedet a milliónak. Csak a gyenge szereti önmagát, az erős egész nemzeteket hordoz szívében.» [2] Ő is nemzetéért aggódott; küzdött, dolgozott.

[1] Beöthy Zsoltnak találó megállapítása: *Tisza István.* (Budapest, 1919) 6. l.

[2] Széchenyi: Önismeret. V. ö. Pap Ferencz: Széchenyi gondolatai a nagy lélekről. *Budapesti Szemle* 95. kötet. (1898) 289. és köv. l.

Egyike a leggaládabb rágalmaknak, hogy népgyűlölő volt. Ő is «megszerette pusztuló fajá̇t» [1] és jobban lelkesült érte mint korában bárki más.

Meggyőződése volt, hogy a magyar falusi lakosság, — kivált az alföldi széles néprétegek, a melyeket legjobban ismert, — a világnak legkülönb népe.

Látszólagos hidegsége lényegtelen külsőség volt. Egy őszinte rögtönzött kijelentése ezt köteteknél meggyőzőbben bizonyítja.

1912 június 7-én a képviselőház ülése alatt egy volt képviselő reá lőtt. A Gondviselés akkor megóvta életét a reá és a nemzetére váró óriási feladatok számára.

A legnagyobb nyugalommal folytatólag tovább elnökölt az ülésen. Ülés végén, a folyosón több barátja, képviselőtársa hozzá tódult, hogy egyik némán, a másik egy-két szóval kezet szorítson vele.

Egyik képviselő nagy izgalmában azt mondta neki: «Igazán, azt sem tudom, mit kívánjak neked?»

Tisza István, a ki rövid idővel azelőtt menekült meg a haláltól, a legtermészetesebb hangon azt felelte: «Hogy mit kívánj nekem? Azt, hogy a barátaim szeressenek!»

Íme, a kit politikai ellenfelei közül oly sokan gyülöltek, egyesek átkoztak és halálra üldöztek volna, nemcsak szeretni tudott, családot, népmilliókat, hazát, — hanem nagy lelke mélyén áhítva vágyódott jó embereknek ragaszkodására is.

Talán nem volt régi értelemben vett született diplomata, sem politikai taktikus, sem cselszövő, de történelmi küldetésű és a vezéri tisztre rátermett magyar államférfi volt.

Őszinte, nyilt, szókimondó, szilárd jellemű és ha kellett, harczra kész. —

Egyik külföldi államférfi,[2] a kivel együtt dolgozott, kiemelte, hogy «hűsége olyan volt, mint az arany». Jellemszilárdsága, becsületessége, lovagiassága kizárt minden két-

[1] Arany: *Széchenyi emlékezete.*

[1] Czernin írta róla: «treu wie Gold». *Im Weltkriege.* Zweite Auflage. (1919) 186. l.

színűséget és képmutatást. Intrikák és politikai ravaszkodások kieszelésében járatlan, a mellett, hogy nemeslelkűsége megvetett volna minden ilyen eszközt, a mely nemzeti politikájának nagy czéljaihoz teljesen méltatlan is lett volna.

Valamelyik Talleyrand-jellemű diplomata és politikus álmélkodott volna, miként lehet az egyenesség és jellem legnemesebb fegyverzetével évtizedeken át az államférfi és pártvezér tennivalóit végezni.

Véleményét tartózkodás nélkül megmondta mindenkinek: királyának,[1] külföldi uralkodónak, külföldi államférfiaknak és hadvezéreknek. Kifejtette meggyőződését akkor is, ha tudta, hogy annak következtében nemzetének többsége elfordul tőle.

Politikai álláspontjának sarktételeihez, világnézetének alapvető elveihez szilárdan ragaszkodott. Ebben nem ismert semmi megalkuvást.

A clericalismusból nem volt benne semmi. De viszont hajthatatlan politikai ellenfele volt minden radicalis iránynak.

És míg a vele szemben állók közül politikai czélból többen kötöttek időleges szövetséget magyarországi (habár persze nem magyar) radicalisokkal és szabadgondolkodókkal: addig Tisza István soha semmiféle okból semmiféle destructiv irány követőinek nem tett semmi engedményt, mert ezt az irányt hazájára és nemzetére minden téren veszedelemnek tekintette.

Élesen fejezte ezt ki a képviselőháznak 1917 június 25-én tartott ülésében: «Kérdés, akarunk-e térdet-fejet hajtani a romboló radicalis irányzat előtt, a mely megtámadta mindazt, a mi legszentebb kincse a magyar nemzetnek; belevágta fejszéjét mindabba az élet-gyökerébe a magyar államnak, a melyből táplálkozik és a mely, ha nem lett volna, bizony kidőlt volna ez a fa a világháború viharában.

Én tehát nem fogok megijedni ettől az áramlattól...

Nekem nem kell ezen radicalis secták Magyarországa, a melyek a maguk nemzetközi, romboló, atheista tanainak szűk látköréből néznek mindent. Nekem nem kell az a romboló irányzat, a mely egyenesen végveszedelmet jelent a magyar állam nemzeti jellegére és a magyar nép nemzeti jellegére

[1] Czernin: id. m. 186. lap.

nézve.» (*Országgyűlési Értesítő*, 729. országos ülés. 38. és 48. lap.)

Az események — fájdalom, az ő halála után, — itt is neki adtak igazat.

A magyar nemzeti állam kiépítésének fáradhatatlan munkása volt. Eszménye: erős Magyarország, mint nemzeti egységes állam, mely «nem az elnyomáson épül fel, hanem a nemzeti állam érdekében helyesen felhasználható összes hivatott erők egységesítésén nyugszik», a mely megóvja állami önállóságát és területi épségét, de semmi más állammal szemben nem táplál sem ellenséges indulatot, sem támadó vagy hódító czélzatot.

Kezdve a legfontosabb kérdésektől, száz és száz csekélyebb horderejű dologban mindig ennek a magyar nemzeti államnak egyetemes nagy érdekei vezetik és irányítják elhatározásában.

Még ott is, a hol állásfoglalását a felületes szemlélő csak valamely intézmény vagy társadalmi csoport érdekében állónak véli, előtte csak magyar fajának fenmaradása és jövője lebeg.

Politikai ellenfeleinek egyik csoportja (a néppárt) azért támadta, mert szabadelvű; a másik csoport (a demokraták és fegyverbarátaik) azért, hogy conservativ politikát követ.

Így, általánosságban mind a két állítás téves.

Helyesen állapítja meg Beöthy Zsolt (id. m. 18. l.), hogy Tisza István politikája egyszerűen «magyar nemzeti politika» volt.

Mindjárt politikai pályájának elején (26 éves korában), egyik tanulmányában [1] így jelölte meg álláspontját:

«A liberalis szónak ötven év óta nagy varázsa van mínálunk... Nemzetünk túlnyomó többsége szabadelvű ma is.

Ha van valaki, ki lelke egész hevével híve a szabadelvű haladásnak, úgy e sorok írója bizonyára az.

De a szabadelvűség nem szolgai dogmatismusból, nem az egyszer kiadott jelszavak vak követéséből, nem a phrasis uralmából áll.

Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon nép-

[1] Az agrarius kérdésről. *Budapesti Szemle*, L. köt. (1887) 223. l.

szerű kathekismusban, mely a franczia szabadelvű iskola sarktételeit foglalja magában s a franczia szabadelvű mozgalmak tépett zászlaja, hanem azt, előmozdítja-e az a nemzet fejlődését a valódi és tartós egyéni és politikai szabadság felé.»

Ezekhez a szavakhoz mindhaláláig, harminczegy éven keresztül hű maradt.

Meggyőződésből kívánta nemzetének haladását, s ez adta meg világnézetének igazi mértékét.

És minden más szempont, minden divatos jelszó, minden politikai siker fölött, egész pályáján ott lebegett a döntő szempont: magyar fajának fenmaradása és jövője.

Tisza István nem volt az elmélet embere, de elméletileg is kitűnően képzett férfi volt, a ki politikai actióját tudománynyal alapozta meg.

Igazi veszteség, hogy fényes tehetségével és nagy tanultságával nem állt módjában szélesebbkörű tudományos munkásságot kifejteni. De azért — tekintetbe véve sok más kötelességének betöltését — aránylag sokat írt.

Számos tanulmánya a legújabb kornak politikai történelme, a közjog, a közgazdasági és pénzügyi tudományok és a socialpolitika körébe esik. Legnagyobb számuak azonban publicistikai dolgozatai, melyek kiterjednek az utolsó három évtizednek nagyon sok jelentős actualis kérdésére. Többnyire a nemzeti politika nagy czéljait szolgálják. Első sorban magyar fajának fenmaradásáért és jövőjéért írta ezeket is.

Természetesen az író háttérbe szorul az államférfi és a politikus mellett.

Sem szónoki művei, sem irodalmi dolgozatai nem tartoznak az ékesszólásnak vagy írásművészetnek hangzatos phrasisok keresésével fogalmazott termékei közé.

Rendkívül gyorsan dolgozott. Az utóbbi években czikkeit és tanulmányait gyorsírónak szokta tollba mondani. Ezért sem volt lehetséges azoknak gondos kicsiszolása.

Irodalmi dolgozatai első sorban azért nagybecsűek, mert tanuságot tesznek tanulmányairól, széleskörű ismereteiről, sokoldalú olvasottságáról és egyuttal feltüntetve álláspontját, több fontos kérdésben kulcsot adnak jellemzéséhez s világnézetének megértéséhez.

De különben is e dolgozatok és beszédek a kiváló írónak s a nagy szónoknak sok tulajdonságát tükrözik.

Mindig teljesen uralkodik a tárgyon, a melyről beszél vagy ír.

Gondolatait rendszerint tömören fejezi ki.

Irálya kristálytiszta, világos. Kitűnő magyar nyelvérzéke van. Kifejezésmódja tömör, szabatos, mindig fegyelmezett. Ítélete biztos és határozott.

Komolyan keresi az igazságot. Higgadtan fejteget. Érvekkel meggyőzni törekszik.

Kerüli a hatásvadászatot és a szellemeskedést. Ritkán használ színes képeket. Csak néha csillan ki metsző gúnyja és iróniája.

Máskor, a mikor lovagiassága és nemes érzése parancsolja (mint például a halála után megtámadott Baross Gábornak nobilis védelmében [1]), teljes erővel kitör meggyőződése vagy megütközése. Nem titkolja felháborodását akkor sem, ha kontár kormányférfiak felületesen és könnyelműen intéznek el nagy kérdéseket. [2]

Viszont szakszerű polemiáiban meglepően higgadt, teljesen a tárgy keretében marad; csaknem hideg.[3]

Egyes dolgozataiból kiváló írói tehetségei teljes mértékben felismerhetők.

Ilyenek különösen *Az agrárius kérdés*ről (*Budapesti Szemle.* 50. kötet (1887), 177. és köv.) és *Barras emlékirata*iról szóló tanulmányai (*Budapesti Szemle.* 89. köt. (1897) 1—29. l.), valamint akadémiai székfoglalója, melyek legjobb dolgozatai közé tartoznak.

Az elsőben a társadalmi kérdések tárgyalása nagyérdekű.

Az utóbbi kettőben a korfestés tömörségében is megkapóan hű.

Irálya sok helyütt színes, változatos.

[1] *Baross Gábor és rendszere. Budapesti Szemle.* 79. köt. (1894. 300—308. l.)

[2] Pl. a *Sadowától Sedánig* cz. m. 60—61., 78—80. l.

[3] *Még egy pár szó Baross vasuti politikájáról. (Budapesti Szemle.* 80. köt. (1894) 130—136. l.)

A *Barras emlékiratairól* szóló tanulmány bizonyítja, mily alaposan ismerte és mily igazságérzettel ítélte meg a nagy franczia forradalom, a rémuralom s a directorium történelmét, valamint irodalmát. Az akadémiai székfoglalóból kitűnik, milyen mélyen tanulmányozta a mult század második felének történelmét is.

Teljes kifejezésre jut e két történelmi tanulmányban emelkedett erkölcsi felfogása és nagy jellemző ereje.

Székfoglalója jellemzi a nagy államférfiút, a ki azt írta. Egyet-mást a hivatásos történetíró talán másként dolgozott volna fel, de az egészet komoly magyar politikusok hosszú idő mulva is rendkívül sok tanulsággal fogják olvashatni.

Szónoki pályáján folytonosan emelkedett, az utolsó években is nőttön-nőtt.

Pedig nem volt megáldva az elragadó ékesszólásnak némely külső adományával. Érczes és erőteljes hangjának nem volt sem különösen színes csengése, sem sok változatossága. Mégis maradandó hatású, nagy szónok volt.

Egyes nagyobb beszédei hallgatóinak lelkében frenetikus hatást keltettek fel. Ez nem mondva csinált lelkesedés volt, hanem az őszinte elragadtatás nyilvánulása.

Hatása alól politikai ellenfelei közül sokan nem vonhatták ki magukat. Némely beszéde alatt a vele szemben ülő pártok egyes híveinek szemében a lelkesedés tüze lobbant fel, másokéban könny csillant meg.

A ki hosszú idő multával olvassa majd a beszédeket, a nagy hatás magyarázatát több körülményben fogja keresni.

Egyéniségének nagy suggestiv ereje bizonyára szintén egyik ok volt. De a fő ok az, hogy sohasem a hatást kereste, hanem csak azt mondta ki, a minek igazságáról teljesen meg volt győződve. Nagy lelkének egész hevével, világos fejének megvilágító erejével, a szavak egyszerűségével, s az államférfiúi tekintélynek súlyával fejtegette tárgyát.

A hallgatóknak át kellett érezniök, hogy a szónok az igazságot keresi, azt átérzi és valóban azt is juttatja kifejezésre.

Az igazság pedig nagy és maradandó hatalom; nyomatékosabb a csengő phrasisoknál. Ennek tudata és a szónok

meggyőződésének a szavakból valósággal kiáradó ereje magával ragadta a hallgatóságot.

Különösen sikerültek rögtönzései és válaszai. Ötletei és eszének járása bámulatosan gyorsak voltak. Igazi debatter volt.

Nemzetünknek sorsdöntő éveiben, az élet-halálharcznak nehéz időszakában elmondott beszédei mintái az államférfiúi megnyilatkozásnak.

Rendszerint csodálatosan eltalálta, mit és mennyit lehetett és kellett mondania azokban a válságos esztendőkben.

Mivel nem fitogtatta, kevesen vették észre, hogy igen fejlett æsthetikai és művészeti érzéke is volt. [1]

Felületes birálók többször kifogásolták irodalmi és művészeti kérdésekben nyilvánított véleményeit, különösen azokat, a melyekben a destructiv irány termékeit ítélte el.

Most már minden magyar nemzeti irányt követő író és művész beláthatja, hogy Tisza Istvánnak magyar faji érzése és nagy áttekintő világnézete az irodalom és művészet terén is a fődolgokban megérezte és helyesen ismerte fel az igazságot. Különösen helyesen utasította vissza a destructiv irodalmat és művészetet, melyek a radicalis iránynak csak nyilvánulási alakjai, illetőleg a melyek a radicalismus eszméinek érvényre jutását kívánják szolgálni.

A nagy ember, a gondviselésszerű államférfi látnoki szemekkel észrevette a hazájára váró veszedelmeket és teljes erővel, néha éveken át küzdött, hogy azok ellen védje magyar faját.

Nemzetéhez intézett figyelmeztetéseit, melyeket az események azután igazoltak, évszázadok múlva is úgy fogják tárgyalni, mint Széchényinek méltán híressé vált hasonló megnyilatkozásait.[2]

Tisza István jóslatait ép úgy, mint Széchényiéit,[3] csak kettő magyarázhatja: «felső sugallat», illetőleg a jövőt biz-

[1] Már egyik első tanulmányában vallotta: «A vagyonszerzésnek semmi értelme sem volna, ha nem vezetne életünknek szebbé-tételére». *Budapesti Szemle.* 50. köt. 181. l.

[2] *Kemény Zsigmond tanulmányai.* Kiadja Gyulai Pál, I. kötet. (Pest 1870.) 158., 194., 268., 309., 377., 387., 400—402.; 408—409. l.

[3] V. ö. Kemény: *Tanulmányai. Széchényiről.* I. 162.

tosan előre látó sejtelem, vagy olyan mély ész, a mely az összes számbajöhető okokat szigoruan elemzi és az azokból vonható következményeket biztosan vezeti le.

Kora fiatalságától fogva gondosan készült reá, hogy történelmi küldetését betölthesse. Mindent megtanult és mindent tudott is, a mire az ő korában magyar államférfiunak szüksége volt.

Ez lehetővé tette, hogy kimagaslott az újabbkori Magyarország fényes tehetségei közül is.

Intellectuális ereje az ismereteknek rendkívül széles körére terjedt ki és egyúttal meglepően mély volt.

Rendelkezett az értelemnek teljes műveltségével. Itélő tehetsége gyors és találó.

Memóriája mind a nagy dolgokban, mind a kis részletekben meglepően hű.

Bámulatos összhangban egyesült benne a legtisztább fajmagyarság a nyugat-európai látkörrel, műveltséggel és tanultsággal, melyet több nyugat-európai nyelvben való tökéletes jártasság és külföldi helyszini tanulmányok és tapasztalatok is mélyítettek.

Hogy korán szolgálhassa nemzetét, szokatlanul fiatalon végezte iskolai tanulmányait.

Már tizennégy éves korában érettségi vizsgát tett. Éveken át az ősi debreczeni református collegium tanulója, majd a budapesti, a berlini és heidelbergi egyetemek jogi karának hallgatója volt; azután főleg Németország és Anglia közviszonyainak helyszíni tanulmányozásával készült a közpályára.

Elméleti sokféle tanulmányai között előtérben álltak az államtudományok, a közgazdaságtan és a politikai történelem.

Közéleti és irodalmi első szereplésében is e tanulmányok alapján aratta első, meglepő nagy sikereit.

Rövid törvényhatósági közszolgálat után ifjan, de mélyreható hazai és külföldi tanulmányok alapján, valamint az apai házban is teljesen felkészülve fogott Tisza István történelmi küldetésének igazi munkájához: a politikai pályára lépett.

A magyar törvényhozás már két évtizeddel az előtt megalkotta a kiegyezési törvényt.

A középeurópai szövetséget szintén évtizedek előtt megkötötték a felelős magyar tényezők és mindig helyeselte a magyar országgyűlésnek túlnyomó nagy többsége.

Bölcs magyar államférfiak már akkor régóta féltették nemzetüket külföldi államoknak imperialistikus terveitől és a hazánk szomszédságában is jelentkezett törekvésektől.

Különösen a panszláv veszedelem, egy nagy délszláv állam alakítását tervező többféle törekvések, továbbá a «dákóromán» propaganda, valamint a keleti bonyodalmaknak hazánkra is kiható, esetleg végzetessé válható következményei már rég ismeretesek voltak a komoly készültségű magyar államférfiak előtt.

Midőn ifj. báró Wesselényi Miklós figyelmezteti e tervekre Deák Ferenczet, a haza bölcse 1841 márczius 25-én kelt levelében így felel: «Ezen adatok magukban elég hangosan kiáltják, mi lehet egykor veszedelme hazánknak.»

Szózat című művében (1843) Wesselényi több mint hetven évvel a világháború előtt előre látja a veszélyt, «mely már csaknem elkövetkezett;» kifejti, hogy «az összeütközés az orosz hatalommal kikerülhetetlen;» ismerteti a törekvést, mely szerint Nagy-Románia határait «Bessarabia szélétől terjesztené felénk, kiterjedne Erdélyre és ha lehet a Tiszáig vinné foglalásait.»

Közel félszázad mulva, Tisza politikai pályájának kezdetén, az akkor egységes orosz czári birodalom évszázados imperialistikus törekvésekkel állt velünk szemben. Hódító czéljainak a Balkánon első akadálya volt: Magyarország és Ausztria.

Oroszország és hazánk között a Balkánon elháríthatatlan érdekellentétek állottak fenn és ezek fennmaradtak mindaddig, míg Oroszország le nem mond balkáni hódító terveiről. E miatt állandó szövetség az orosz czári birodalommal lehetetlen.

A nagy román törekvéseket némely külpolitikai befolyások egyelőre háttérbe szorították ugyan, de megszüntetni nem tudták.

A Balkán-félszigeten orosz protectorátus alatt nagy ambitiójú új államok alakultak. Nemsokára jelentkeztek a nagy-szerb törekvések is.

Akademiánk halhatatlan megalapítója életének főczéljául vallotta: «az emberiségnek egy nemzetet megtartani.»

Ő utána a legkiválóbb magyar államférfiak mind a magyar nemzeti államért imádkoztak, fáradtak, erre fordították agyuk legnemesebb munkáját. Ugyane czélért dolgozott és Széchenyi óta senki sem bízott annyira Magyarország erejében és jobb jövőjében, mint Tisza István.

De mivel látta a világháború veszedelmét, aggódó hazaszeretetének egész hevével évtizedeken át arra törekedett, hogy szeretett magyar faja — a «terebélyes nagy fa, mely társak nélkül áll magában,» «testvértelen ága nemének,» — minél jobban felkészülve állhasson szembe ellenségeinek készülő támadásával. Tudta: ez a háboru más államokra csak győzelmet vagy vereséget jelentett. Hazánkra a lét vagy nem lét kérdése volt.

Ennek a nemzeti létünkért megvivandó szent védelmi háborunak előre látása irányozza elhatározását, mikor elfogadja mind a már készen talált államjogi alapot, mind a külpolitikai irányt, a melyek mellett az akkori viszonyok között a magyar nemzeti állam érdekeit védetteknek hiszi.

Mindjárt első parlamenti szereplésének idejében szenvedélyes pártküzdelmek tüzébe került.

Mikor először jelent meg az országgyűlésen, ott heves és elkeseredett viták folytak a később, 1889-ben szentesített véderőtörvény javaslata felett.

Az akkori ellenzék, szemben Deák Ferencz alkotásával, katonai és gazdasági téren a kiegyezés fejlesztését követelte.

Az ifjú képviselőnek államférfiui készségét bizonyítja, hogy Tisza István közpályája kezdetétől fogva a magyar nemzet létkérdésének tekintette «a magyar nemzet katonai biztonságának megalapozását.»

Ezért sok népszerűbb, a nemzet többsége előtt kedvesebb s magában véve helyes és jogosult törekvés előtt Tisza István egy nagy feladatot lát: az ellenség tulerejével szemben megvédeni a hazát. Az erről való gondoskodásnak első teendője: fejleszteni a véderőt.

Ebben a tekintetben sorsa és tettei megint Zrinyi Miklósra emlékeztetnek. Zrinyi is jól tudta: könnyebb és száz-

szor népszerűbb volna hangzatos szólamokkal kedveskedni nemzetének, de a nemzet jövőjére sokkal fontosabb: gondoskodni a haza védelméről.

Tisza István soha, semmi más állammal vagy nemzettel szemben nem gondolt támadó háborura.

De hazája védelme érdekében nem törődve gunynyal és támadásokkal, mikor már évtizedeken át hasztalanul sürgette a katonai reformokat, mint házelnök, a házszabályoknak tudatos megsértésével, tető alá is hozta az 1912. évi véderőtörvényt.

A világháboru négy első évében az egész nemzet átérezhette, mint mentette meg ez az előrelátás éveken át a hazának szent földjét, mindnyájunk családját az ellenség betörésétől, különösen az orosz hadseregek pusztításaitól.

Tisza István «lelkének minden gondolatával csüggött a magyar képviselőházon, szerette és megbecsülte azt, mint a magyar nemzeti élet palladiumát». Tudta, hogy nemzetünk «ebben a szervében fejezheti ki akaratát s épen azért annak minél nagyobb hatalomban és tekintélyben részesítését minden magyar ember szent kötelességének» tartotta.[1]

Rövid első ministerelnöksége idején nagy csatákat vívott a magyar alkotmányosságért, a képviselőház «rendjének, méltóságának és becsületének» megmentéséért.

Akkor még kevesen tudták, de Tisza István ismerte Ferencz Ferdinánd trónörökösnek a magyar alkotmány ellen irányuló terveit, melyeket bizalmas tanácsadója[2] azóta nyiltan leleplezett.

Tisza István tudta, hogy e tervek megkisérlésére ürügyül használták volna a képviselőház akkori viszonyait, a technikai obstructiót, a névszerinti szavazásokat.

Ebben a helyzetben Tisza Istvánnak lelkét kínzó aggodalmak gyötörték nemzetének jövője felől.

«A végveszedelem csiráit látja egész nemzeti létünkre»;

[1] Képviselőházi elnöki székfoglalója az 1912 május 22-én tartott 379. országos ülésben, 8—9. l.

[2] Czernin: *Im Weltkriege.* 1919. több helyen, főleg 34., 62., 64.

hiszi, hogy «koczkán van nemzetünknek minden legdrágább kincse».[1]

Nagy nemzeti érdekektől vezetve, teljes nyíltsággal szükségesnek tartja a házszabályok megsértését.

Az első kisérlet alkalmával nem tudtuk őt megérteni.

A nemzet többsége az ellenzék mellett döntött.

Tisza István nemesen tudott lemondani. Panasz nélkül vonult a magánéletbe.

Visszavonultságban eltöltött több esztendő után 1910-ben több társával együtt új pártot alakít és mint képviselő folytatja küzdelmeit azon házszabályok ellen, a melyek az ő meggyőződése szerint a magyar nemzeti államnak azt a szervét, a melyben él és cselekszik, a képviselőházat munkaképességében megbénították.

Tisztán látja, hogy közeledik a világháborúnak szörnyű megpróbáltatása és bölcsen akarta azt, hogy ez a vihar a magyar országgyűlést olyan állapotban találja, hogy a sorsdöntő napokban a magyar államhoz méltóan cselekedni is tudjon és igazi akaratát kellő időben kifejezésre birja juttatni.

1912 május 22-én a magyar képviselőház elnökévé választja Tisza Istvánt.

Az őt támogató nemzeti munkapárt segítségével rövid idő múlva megalkotta az új házszabályokat.

1913 juniusban, ministerelnökké kineveztetésekor, a nemzetközi viszonyokban Tisza István befejezett tényeket talált.

Szemben a védelmi célokat szolgáló és tartós érdekegységen alapuló középeurópai szövetséggel, nyilván aggressiv és hódító célokra megalakult a hármas entente.

A franczia kormányok a revanche-vágy megvalósítása végett éveken át szövetségeseket kerestek. Ennek folytán Franczia- és Oroszország közt 1889-ben előzetes szerződés, 1891-ben katonai conventio, 1894-ben formális szövetség jött létre.

Sikert aratott VII. Eduárd angol királynak a német biro-

[1] *Küzdelem a parlamentarizmusért.* 17., 19., 31., 72. stb. ll. — Képviselőházi elnöki székfoglalója, id. h. 8. l.

dalommal szemben megkezdett «elszigetelési és bekerítési» politikája is. Nagy-Britannia szövetséget kötött 1902-ben Japánnal, 1904-ben Franciaországgal és 1907 (aug. 31-én) az orosz birodalommal. Ezenfelül lekötötte Portugáliát és Spanyolországot.

Belgium — látszólag fentartva semlegességét — teljesen a hármas entente mellé állt.

A franczia kormányok mindent elkövettek, hogy Olaszországot elszakítsák a hármas szövetségtől. Ez lényegben sikerült is.

Franciaország és Anglia 1912 novemberben tengerészeti megegyezést kötöttek és titkos megállapodásra léptek Belgiummal a szárazföldi háborúra nézve.

A revanche-t sürgető Poincaré-nak elnökké választása után a franczia kamara és senatus 1913-ban megszavazták a három éves szolgálati idő visszaállításáról szóló törvényt.

Elkészült Magyarország felosztásának galád terve is.

A pánszláv és a hangosan nyilvánuló nagy-szerb és nagy-román törekvésekkel szemben kiegyenlítésről szó sem lehetett. A csehek szőtték az összeköttetést a pánszlávokkal és az entente-hatalmakkal.

Bizonyossá vált, hogy Magyarország ezeréves határait előbb-utóbb fegyverrel lesz kénytelen megvédeni.

A nemzetközi viszonyokat ismerő és a diplomatia titkaiba beavatott államférfiak [1] tudták, hogy a külföldön már a világháború előtt nyiltan tárgyalták a kérdést: vajjon Magyarországot és Ausztriát szét kell-e darabolni, vagy fenn kell-e tartani?

Ilyen nemzetközi helyzetben a szövetség a német birodalommal nemcsak az adott viszonyok mellett a legjobb, hanem az egyedül lehetséges volt.

Megalkuvás a nagy-román és a nagy-szerb törekvésekkel képtelenség volt, hisz egész nagy országrészeket kellett volna a szomszéd államoknak átengedni.

Ilyen nemzetközi viszonyok közt Tisza István a külpolitikára gyakorolt befolyásával minél hosszabb békére töreke-

[1] Bethman Hollweg: *Betrachtungen zum Weltkriege.* 1919. I. 115.

dett és pedig a végből, hogy a Balkán-félszigeten olyan diplomatiai constellatiót teremtsen, a melynek folytán — elsősorban Bulgáriának Magyarországhoz csatlakozásával, és azután új Balkan-szövetség létrehozásával, — az erőviszonyok javunkra változzanak meg.[1]

A történelem feladata lesz megbírálni ezt a külpolitikát.

Bizonyos, hogy Tisza István nem viseltetett ellenszenvvel vagy ellenséges indulattal semmi más nemzettel szemben. Különösen nagyrabecsülte a nagy angol és franczia nemzeteket is, a melyeknek alkotmányát, gazdasági viszonyait és művelődését behatóan ismerte.

De olyan külpolitika, a mely hirtelen változással franczia-orosz-angol szövetséget keres, csak nyílt árulással lett volna lehetséges. Ezt teljesen kizárta Tisza István egyénisége, melynek egyik főjellemvonása a hűség volt.

A középeurópai szövetség pedig a már 70 év előtt jelentkezett pánszláv és nagy-román törekvésekkel szemben évtizedeken át megóvta hazánknak területi épségét és biztosította művelődési és gazdasági fejlődését.

Szemben azzal a demagóg népámítók és politikai kalandorok által terjesztett galád rágalommal, hogy Tisza István okozta a háborút, ma már történelmileg megállapított tények a következők:

1. Szerbia meglepetésszerű megtámadását, melyet Berchthold akkori külügyminister tervezett és erőszakolt, Tisza István mint magyar ministerelnök a külügyekre gyakorolt törvényes hatáskörében megakadályozta.

2. Tisza István heteken át mindenkép arra törekedett, hogy megóvja a békét és elhárítsa hazájáról és az emberiségről ezt a pokoli megpróbáltatást.

3. Mikor ez, a szerb kormánynak magatartása folytán, lehetetlenné vált, Tisza István mindent elkövetett arra, hogy a háború localisáltassék, másrészt pedig határozottan kikötötte, hogy Szerbiával szemben minden hóditási vagy annectálási terv kizáratott.

[1] Világosan bizonyítja ezt a törekvését 1914 márcz. 15-éről I. Ferencz József királyhoz tett előterjesztése is. Közli Fraknói: *Die ungarische Regierung.* 7—13.

Tisza István nagy emléke iránti kegyelet parancsolja külön munkában, a történelmi anyag alapján annak okirati kimutatását, hogy a háborút ránk kényszerítették.

A világháború kitörésével Tisza Istvánnak új, nagy történelmi hivatást kellett betöltenie. Fokozni magyar fajának energiáját, munkájával és példaadásával növelni a kitartást hosszú éveknek minden megpróbáltatása között.

Egyéniségének hatását csak külön könyvben lehetne igazán méltatni.

A külpolitikára gyakorolt befolyásának köszönhetjük Bulgária csatlakozását.

Tisza István nagy suggestiv erejének, vasakaratának minden téren kifejtett munkásságának pedig nagy része volt abban, hogy nemzetünk ezt az önvédelmi háborút ellenséges túlerővel szemben, több mint négy esztendőn keresztül dicsőségesen állta meg.

Az első évek reánk magyarokra aggodalommal, gyászszal teljes szörnyű esztendők voltak, de egyúttal a legendás hősiességnek, az erőfeszítésnek és kitartásnak olyan évei, melyekben ez az eltiprásra ítélt nemzet csodálatos ifjú erőt mutatott fel és minden ellenségének mindenkorra, a jövőre is bebizonyította, hogy kiirthatatlan és nagy történelmi hivatását ezentúl is ebben az országban fogja betölteni.

Míg hős katonáinknak hadi erényei a harctereken letűnt századok után újból tiszta fényben ragyogtak fel, itthon a nemzetnek nagy többsége megtette kötelességét. Öregek és hadbavonultak feleségei, özvegyek és árvák végezték a nehéz mezei munkát. A legtöbb magyar honos dolgozott s ha kellett, tűrt és nélkülözött a hazáért. Ezek az évek álmatlan éjjelekkel teljes, kínos esztendők voltak, de akkor igazán dicsőség és «nagy becsület volt — magyarnak lenni».[1]

Ezekben a zord, de magasztos időkben a magyar miniszterelnök páratlan munkabírása és soha nem lankadó energiája itthon; később a huszárezredesnek nagyszerű kötelességteljesítése a harctéren, mindig ott állt a magyar bakáknak vitézsége mellett.

[1] Kozma Andor egyik költeményéből.

Ez években Tisza István korábban mint miniszterelnök, később mint őt híven követő pártjának vezére minden külföldi tényezővel szemben is minden téren egyforma erővel védte a hazának szent földjét és minden igazi nagy érdekét.

Mikor Czernin Erdélyt önként át akarta engedni Romániának, Tisza István azt írta neki: «bárki megkísérelné, hogy elvegyen csak egy négyzetméter magyar földet, arra lövetünk». Mikor hazánk hátrányára akartak békét kötni, megmondta: akkor «elválunk Ausztriától és önállóan fogunk eljárni».[1]

És így viselkedett minden fontos kérdésben. Egyébként pedig reggeltől éjfélig dolgozott. A világháborúval járó tömérdek tennivalón felül nagy befolyást kívánt a külügyek vitelére.

Magának tartotta fenn a háború által sujtottak támogatása végett alakított Országos Hadsegélyző Bizottság és Hadigondozó Hivatal vezetését. E tennivalókat is a legmesszebbmenő kötelességtudással végezte. Személyesen járt a rokkantak gyüjtőtelepein, valamint az utókezelő intézetekben. A rokkantak kezelésének minden részletét úgy megtanulta, mintha orvos lett volna.

A háború folytán sújtott mindegyik társadalmi csoport, különösen a hadiözvegyek, árvák és rokkantak ügyeivel a legnagyobb odaadással foglalkozott.

Utolsó nagy parlamenti küzdelmeit Tisza István a radikális választójog ellen vívta.

Jól tudta, hogy az ezeréves Magyarország lakosságának csaknem fele idegen ajkú s ezért fajunknak minden ellensége évtizedek óta arra számított, hogy a szélső általános választójog végét veti a magyar nemzeti állam magyar képviselőházának.[2]

[1] *Czernin* id. m. 140. l. és más helyeken.

[2] Már Schäffle, a volt osztrák minister megírta, hogy a kiegyezés alapján alakult magyar nemzeti államnak büszke épületét fenyegeti az előretörő általános választójognak minden fuvalma és az első keleti bonyodalom.

Benes, a későbbi cseh külügyminiszter 1916-ban, mint a Párisban működött cseh nemzeti tanács főtitkára *Détruisez l'Autriche-Hongrie* (43 l.) című művében kiemelte, hogy «a szlávok és románok követelték az általános választójogot, mely a magyarokat teljesen megfosztotta volna hegemoniájuktól».

Tisza István elsősorban a nemzeti állam egységét, ezenfelül országgyűlésünk színvonalát és a kis pártfractiók mellett annak munkaképességét féltette a demagogiának az értelmetlen, részben teljesen műveletlen nagy tömegekre gyakorolt félrevezető hatásától.

Ebben a küzdelmében is erős magyar nemzeti érzése és a fajának jövőjéért teljesen átérzett aggodalom irányították.

Mikor e kérdésben a király megváltoztatta álláspontját, Tisza István nyomban lemondott miniszterelnöki állásáról. Pedig tudnia kellett, hogy a világháború vége felé felelős állásban nagy szolgálatokat tehet hazájának, de perczig se habozott s nem volt hajlandó képviselni olyan választójogi elveket, a melyeket veszedelmeseknek tartott a magyar államnak nemzeti jellegére nézve.

Ismerem a miniszterelnöki állásról való lemondásának előzményeit és okait.

Ma szándékosan nem foglalkozom velük.

Olyan magától értetődő volt, hogy a kik igazán ismerték őt, előre megmondták: Tisza István, mihelyt tehette, — ment a lövészárokba.

Harcztéri szolgálata ismét akaraterejének és cselekvési energiájának jellemző példája.

Mikor a miniszterelnökségről lemondott, 56 éves volt. A védkötelezettség korát rég meghaladta.

Éveken át a végsőig túlfeszített munka az ő vas-egészségét is megviselte.

Tudta, hogy hazájának élet-halálharczáról van szó és kezdettől fogva nem tartozott a könnyelműek közé. Könnyű megérteni: idegéletében is mennyi izgalomnak volt kitéve.

Orvosa és barátai tudták, mennyit szenvedett kínzó főfájásokban. Szervezete egyébként is pihenést kivánt volna.

Itthon még nagyobb szükség lett volna reá, mint a harcztéren.

Próbálták előtte mindezt kifejteni. Hasztalanul.

Őt, a ki mindegyik államférfi között legtöbbet tett arra, hogy a világháború ki ne törjön, éveken át borzasztóan kínozta az a tudat, hogy hős katonáink a hazáért és mindnyájunkért mennyit szenvednek és nélkülöznek, ő, akkor

53—55 éves férfi, pedig nem osztozik ezekben. Hosszú, álmatlan éjjeleken át gyötrődött ezen; titokban folytonosan vágyódott a harctérre, honnan a hivatali kötelesség tartotta vissza.

Mikor a harctérre ért, megkönnyebbülve írta egyik barátjának: «Végre itt vagyok!»

Mindennap bejárta az arczvonalat, a melyet ezrede — a mint mondani szokta: az ő «pompás huszárjai» — védtek. Személyesen győződött meg, rendben van-e minden az egész arczélen. Ezekben a menetekben kitette magát az ellenséges golyóknak és az ellenséges repülők bombáinak.

Ellenséges támadás hírére éjjel is megjelent a lövészárokban, hogy szembeszálljon a támadókkal.

A harctéren, a katonai szolgálat mellett, a bajtárs- és emberbarát kötelességeinek egész sorozatát vette magára.

Az ezredében szolgáló bármelyik közlegénynek családi és magánügyeiben sajátkezű leveleket írt itthoni hatóságoknak, vagy sajátkezű levélben barátait kérte fel, hogy járjanak el a hatóságnál.

Harctéren létének első hónapjában hegyek között, zord időben, egészségtelen víz mellett erős láz támadta meg. Nem ment kórházba, sem magasabb parancsnoksághoz, hogy ápoltassa magát. Ott maradt a lövészárokban és betegsége alatt sem fogadott el más ellátást, mint a mit ezredének bármely közlegénye kapott.

Lelki gyötrődése, hogy korábban nem mehetett a harctérre, — azután egészen magától értetődő elhatározása, hogy mihelyt teheti, bevonul, — végre puritán kötelességérzettel teljesített harctéri szolgálata, ezek külön-külön és együtt hívebben jellemzik őt, mint akármely terjedelmes könyv tehetné. Ez egészen ő! Ilyen volt Tisza István!

1918 tavaszán és nyarának első hónapjaiban a választójogi javaslat tárgyalásai a fővároshoz kötötték Tisza Istvánt. Mint képviselő s mint őt lemondása után is hűségesen követő nagy pártjának vezére, folytatta a parlamenti harczot.

A választójogi bizottságban, a nemzeti munkapárt értekezletein és a képviselőháznak plenáris ülésein szokott lelkiismeretességével dolgozik. Adatokat gyűjt; főleg a nemzeti-

ségi vidékekre nézve számításokat végez; minden inditványt és módositványt tüzetesen megvizsgál; annyira sorsdöntőnek tartja mindezt nemzetének jövőjére nézve.

Gyötrő aggodalmait mi sem bizonyította jobban, mint azok a jelenetek, mikor a választójogi bizottság ülésén és a képviselőházban összetett kezekkel kérte az ellentétes nézeten levőket: az Istenért, gondolják meg az utolsó órában, hová viszik a nemzetet.

Ezek a felszólalásai a legmélyebb hatást tették a vele szemben ülőkre is.

1918 augusztus elején, mikor a harctérre visszaindul, jöttek az első hiteles hírek, az ellenségeink által a nyugati harctéren tömegesen alkalmazott tank-ek hatásáról.

Hazájáért gyötrő aggodalmakkal eltelve, tér vissza a harctérre, a hol pompás huszárjait a régi lelkes hangulatban találja. De rövid időn belül megdöbbenéssel vesz hírt arról, hogy nemzetét minden eddiginél nagyobb veszély fenyegeti: itthon széles néprétegekben kezd elterjedni a téves hit, hogy a veszedelem már elmúlt.

E mellett magyarországi, de persze nem magyar, még inkább külföldi defaitistáknak izgatása, propagandája teljes erővel folyik.

Tisza István nagy elkeseredéssel több czikket ir.

Figyelmeztet rá, hogy «ellenségeink Magyarország feldarabolásáért folytatják akkor is a harczot»; «mindenünk koczkán forog; ha akkor letesszük a fegyvert, több mint négy éven át hiába folyt a drága magyar vér, hasztalan volt minden óriási erőfeszítés és nélkülözés» . . . «a ki ilyen pillanatban zsibbasztja meg a nemzet karját, az ellenség, a kivel mint ilyennel kell szembeszállani minden becsületes magyar embernek».[1]

Utoljára inti nemzetét: «A veszélyben forgó haza megmentése csak úgy lehetséges, ha a végsőre kész elszántsággal küzdjük végig a nemzeti létünkért vívott szent védelmi háborút.»

[1] Az olasz harctéren 1918 augusztus 25-éről irt levelében. Közölve *Igazmondó* 1918 szeptember 7-iki szám 2. l.

Hasztalan! A nemzet többsége nem érti meg.

Mikor egy, a királytól kapott politikai jellegű megbízatás végzése után hazaérkezik, itt kapja a hírt a maczedoniai front összeomlásáról.

Ettől fogva csak egy gondolata van: mit tehet még nemzete megmentésére?

Álmatlan éjjeleken gyötrődik a haza jövője felől. Barátainak elmondja: ugyanazt érzi, mint mikor a legnagyobb családi csapások sujtották. Hisz' csakugyan e kettőért élt: nemzetéért és egykor boldog családjáért.

Önmaga kezdeményezi, hogy legélesebb politikai ellenfeleit a király nevezze ki felelős állásokba.

Nehány nap múlva felismeri, hogy «király és nemzet rohannak az örvény felé».

A görög végzet-tragédiák írójának tolla tudná csak jellemzően megírni az utolsó heteknek s annak a szörnyű napnak lefolyását.

Látni, hogy mindaz, a miért kora fiatalságától fogva küzdött és fáradott, miként megy az összeomlás felé!

A nemzetnek hálátlan része szívesebben hallgat kalandorokra és álprófétákra, mint ő reá. A pompás ezer huszár, a kikkel hazáját a budapesti ellenségekkel szemben is megtudná védelmezni, messze van innét. Semmit sem tehet, hisz' az intézkedés jogát rég kivették a kezéből!

S e közben sok törtető, több kalandor és nehány politikai gonosztevő hónapok óta tartó titkos összeesküvés után «cselekedni» kezdtek. A legtöbbet apró egyéni czélok, egyeseket, a kiknek nincs veszteni valójuk, az életfentartás ösztöne és a hatalomvágy teszik elszántakká és erélyesekké.

Mit törődnek ezek a hazával?

Tisza István nem hagyja el Budapestet!

Már hónapokkal előbb komoly férfi figyelmeztette: a forradalmi összeesküvésre előkészületeket tesznek; az ő halála elhatározott dolog. Nem hallgat reá. Október vége felé elszánt nyugalommal hallgatja végig egy akkor bemutatkozott tisztelőjének, megbízható férfinak hiteles közlését is: a forradalom nehány napon belül ki fog törni; őt még az nap meg fogják gyilkolni. Erről nem szól senkinek egy szót sem.

Hiába kérlelik: csak néhány napra utazzék bárhová.

Tisza István nem tér ki semmi veszély elől.

Bizton hiszem: ha életben marad, nemzetünknek ez a szörnyű romlása nem következett volna be.

Ha életben marad, ezer pompás huszárjával, a kik akkor is tűzbe mentek volna vele, az ezeréves Magyarország határánál, mindhalálig megvédte volna ezt a szent földet és népes városok, bevehetetlen várak kardcsapás nélkül nem estek volna maroknyi ellenséges csapatok kezébe.

Persze akkor radicális kalandorok, defaitista degeneráltak és nehány politikai gonosztevő hónapokra nem lettek volna úrrá ebben a szegény országban!

Felbérelt orgyilkosok gaz kezétől kortársai között a Legerősebbnek ezért kellett meghalnia.

Pedig évtizedek munkája várt volna rá akkor, a midőn hazáját ujra fel kellett volna építeni.

És mi első pillanatra megdöbbenten állunk a rejtély előtt, miért kellett őt épen akkor elvesztenünk, mikor egész életében a legnagyobb feladatokat kellett volna betöltenie?

De ez csak a felületes szemlélőnek első tűnődése.

Hisz Tisza István tragédiája újabb megerősítése a nagy magyarok sorsának.

Zrinyi Miklóstól, a költőtől kezdve Széchényi Istvánig évszázadok óta legjobbjaink hosszú sorára, éltük útja végén ott leselkedik a tragikus halál, vagy a hosszú, gyötrelmes lelki szenvedés. Sokaknál — Tisza Istvánnál is — mind a kettő együttesen!

Pedig ő államférfiui és emberi nagysága alapján elérte a legmagasabb mértéket.

Hívei, tisztelői számára annál fájdalmasabb, hogy ő sem volt megkimélve nagyjaink végzetétől.

Hibáján kívül élete tragikumának két oka volt.

Az első, hogy a gondviselésszerű államférfit közpályájának több jelentős korszakában nem értettük meg.

Most már bizonyára a nemzet nagy többsége is elmondja róla legkedvesebb költőjével:

«El kelle buknunk, — haj minő tanulmány!
Meg kelle törnöd, — oh, mily áldozat!
Hogy romjaidra s romjainkra hullván,
Adjunk, Igaz! tenéked igazat.»[1]

Élete tragikumának másik oka volt, hogy a világháború vége felé erősebben bízott magyar fajának jövőjében és kitartásában, mint többsége annak a nemzetnek, a melynek egész életét szentelte.

A Gondviselés meg akarja tartani ezt a nemzetet a «magasztos rendeltetés» számára, a melyet ebben az országban kell betöltenie. Ezért küldte Zrinyi Miklóst, Széchenyit, Deák Ferenczet és a többit.

Széchényi jóslata lesz igaz: «Nemzetünk még nagy szerepet fog játszani.[2]

De csak az Úr Isten tudja: talán «bűneink miatt», talán azért, hogy azután megtisztulva felemelkedjünk, időről-időre valami súlyos csapás porba sujtja nemzetünket.

Ime Sajó, Mohács, Világos után most az 1918. évi összeomlás és az ezt követő borzalmas, megátkozott évek!

Halhatatlan társunk, Tisza István, egyik legszebb tanulmányában[3] a Gondviselésbe vetett biblikus hitével adja meg ilyen sorscsapások idején is a vigasztaló magyarázatot.

«Nem vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját ide és tova. Egy bölcs kéz vezeti azt szenvedések, vérontások sziklái és zátonyai között mindig tovább, magasztos rendeltetése felé.»

A Gondviselés akaratát munkálta Tisza István, midőn buzdította nemzetét védelmének biztosítása végett katonai erejének fejlesztésére, a reákényszerített háború alatt pedig a kitartásra.

Ezek nélkül tíz millió magyar, akkora ellenséges túlerővel szemben több mint négy éven keresztül miként tudott volna megállani?!

[1] Arany János: *Széchényi emlékezete.* 22. versszak.

[2] Széchényi beszéde az 1840-iki országgyűlésen a sérelmek ügyében. Kemény *Tanulmányai.* I. 309. l.

[3] *Barras emlékiratairól. Budapesti Szemle* 89. köt. 29. l.

És ha a nemzetnek jelentékeny része hallgatott volna Tisza István intésére, ez a szörnyű összeomlásunk nem következett volna be.

Tudom, hogy Tisza István szeretett volna tovább élni és küzdeni nemzetéért, de mikor ennek hálátlan többsége nem hallgatott többé reá: neki, — hogy hazáját holta után is szolgálhassa, — a vértanuság lelki gyötrelmei között kellett átmenni a halhatatlanságba, hogy akkor azután egész nemzete felismerje az ő igazi nagyságát, sőt a jövő nemzedék követhesse is az ő példaadását.

Hiszen régi tapasztalat: mi magyarok néha felismerjük és tiszteljük, sőt néha követjük is igazi nagyjainkat, de — rendszerint csak haláluk után.

Ha életben marad, a nemzetnek egy része talán ma sem ismerné el az ő nagyságát és igazát.

Kicsoda hallgatott az élő Széchenyire 1840-től haláláig?! Még döblingi szenvedése, a hazáért átérzett kínzó lelki fájdalma sem volt elég.

Tisza Istvánt már emberi és államférfiúi nagysága legjobbjaink közé emelte, vértanusága óta pedig egyénisége «egy éltető eszmévé finomult».

Tisza István a geszti sírboltból inti faját: a magyar nemzeti államért küzdjetek, dolgozzatok mindhalálig.

A nagy ember holta után még nagyobb hatással emeli és irányítja nemzetét.

T. közönség! Az apostol szavai állnak ránk is. Mi magyarok «megaláztatunk, de el nem veszünk.»[1] Én bizton hiszem, hogy nemzetünknek mai romlását követi a holnap feltámadása és a jövő felvirágzása.

A jövő nemzedéktől függ, hogy ez mielőbb bekövetkezzék!

Ha évtizedek és évszázadok múlva igaz magyarok Tisza Istvánról emlékezni fognak, vegyenek az ő bizalmából hitet és az ő életéből példát.

Vegyenek hitet az isteni Gondviselésben, nemzetünknek őserejében, és hitet a jobb jövőben!

[1] Pál apostol második levele a korinthusbeliekhez. 4. rész 9. vers.

Ennek a jobb jövőnek göröngyös, nehéz útja van: a hazaszeretet, a kötelességérzet, a lankadatlan munka, az aczélos akaraterővel, kitartással, energiával végzett újraépítés útja.

Tisza Istvánnak egész élete ezen az úton is fénylő mintakép késő nemzedékek számára.

«Olyan nemzet, a melyet nem elveszésre itélt a Gondviselés, meg fogja érteni, meg fogja becsülni és követni fogja nagy és igaz embereit.»[1]

Halhatatlan vezérem irta egyik tanulmányában: «Késő nemzedékeknek hálás szeretete övezi a boldogok emlékét, kiket a sors kegye egy-egy pillanat szerencsés hősévé vagy martyrjává avatott».[2]

Ő hős volt és egyuttal vértanu.

Szegény, letiport hazám javára kívánom: vajha egy új ezredéven át Tisza István osztályrészeül jutna utódainknak el nem muló kegyelete!

Mert abban a magyar nemzetben, melynek jobbjai Tisza István nagyságát meg fogják érteni, példaadását pedig híven követik: — lesz élni, haladni, művelődni, felvirágozni «hit, jog és erő!»

Balogh Jenő.

[1] Tisza István beszédéből Deák Ferencznek egyik emlékünnepén.
[2] *Barras emlékiratairól* id. m.

A LATIN NYELV ÉS AZ EURÓPAI MŰVELTSÉG.*

Méltóztassanak megengedni, hadd kezdhessem mindjárt a végén: én, midőn a nagy világfelfordulás előtt a Magyar Humanistikus Gymnasium Híveinek Egyesületébe beléptem, voltakép már végérvényesen szint vallottam s egész itteni szereplésem lényegében oda csúcsosodik ki, hogy én ezt a vallott szint — mindenek után és mindenek ellenére — vallom ma is. Törhetetlenül vallom a latin és görög nyelvnek s egyáltalán a classikus tanulmányoknak középiskolai szükségességét és fenntartását, s vallom ezt a világfelfordulásból kibontakozó új szellem, új lelki és főként gazdasági követelődzések ellenére, vagy tán ép ezek következtében. Nézetem szerint e classikus tanulmányokra, vagyis a multtal való lelki-összefüggésre szükség volt a multban, de ép oly szükség lesz a jövőben is. Az új középiskolai tanterv az új világ új és fokozottabb gazdasági követelményei folytán kétségkívül sokkal practikusabb irányzatú lesz az eddiginél, de ebből a pædagogiai mosaikból azért semmi esetre se szabad hiányozni a classikus latin és hellén hagyományoknak. És ez nem lesz luxus, a latinitással s hellenismussal való foglalkozás nem csak a tanulni-tanulás szellemi tornagyakorlata, hanem más egyéb is a nemzeti mult megszerettetésének, beidegzésének a legbiztosabb módja. Mint egykor Berzsenyiéket, a classicismus a mi jövendő, sajnos, annyira tépettlelkű új nemzedékünket is, a legfőbbre, a nagy hazaszeretetre tanítsa, és ez, a mint méltóztatnak látni, nagyon is gyakorlati, sőt a legpractikusabb követelménye a jövendő, annyi vészszel küzdő új Magyarországnak.

* Előadás a Magyar Humanistikus Gymnasium Híveinek Egyesületében, 1920 április 23-án.

Cada persona es un mundo... «minden ember egy külön világ», vallja a spanyol példaszó s én úgy vélem, az én kötelességem itt az, hogy a magam saját külön lelki tükrében mutassam be a problemát. E lelki tükörre legyen szabad megjegyeznem, hogy az én humanismusom nem tegnapi keletü, hanem tán ép logikus következménye, eredője annak, hogy mindent összevéve, életemből mégis körülbelül tizenegy évet külföldön, a müvelt európai és amerikai nyugaton töltöttem, azon a nyugaton, hol a statistika szerint a nemzetek — németek, francziák, angolok, amerikaiak — nem hogy elejtenék a classikus tanulmányokat, hanem ellenkezőleg egyre nagyobb pædagogiai hatáskörrel értékelik e studiumokat. Én Istenem, csak mi magyarok ejtsük el a mi nemzeti multunkkal annyira összefüggő latinitást, a classikus nevelési hagyományokat? Nem volt elég a bolsevismusból...? Megint a kisérleti nyúljává váljunk, ha más irányú is, de ép oly destructiv jellegü és irányzatú elméleteknek és kisérletezéseknek? Mert kijelentem, én destructiv irányzatnak tartanám a classikus tanulmányoknak ilyetén elejtését; destructiónak kellene bélyegeznem a classicismussal s vele együtt a nemzeti multtal való ilyetén szakitást. Tudom, minden korok egyik legnagyobb államférfia, maga Bismarck mondotta volt pár évtizeddel ezelőtt (ha jól emlékszem, a német birodalmi gyülés egy vitája alkalmából): «Eh, a német ifjúság is tanuljon latin helyett inkább oroszul az iskolában!...» tudom azt is, hogy elleneseink sok bátorságot meritettek ebből a mondásból, de hát ez csak azt bizonyitja, hogy tévedhetnek olykor a nagy emberek is, et dormitat nonnunquam bonus Bismarckus is... Azonban térjünk vissza, egy igen nagy ugrással, szerény magamra, az én latinitásom gyökereire. A magyaron kivül sok földbe nyúlnak bele e gyökerek s én csak azért emlitem mindezt, mert a magam tapasztalatával akarom igazolni, hogy mindenütt másutt mennyire megbecsülik a classikus mult pædagógiai értékét. Külföldön ez a classikus mult, a latinitás és hellenismus testvérgyökere a nemzeti hagyományok gyökerének: együtt nő vele, egyik a másikat erősiti. Németországban. angol, franczia és amerikai földön a hazaszeretet még mindig a római és görög hazafiság halhatatlan példáiból merit;

külföldön az első nemzeti haza után az athéni és római classicismus a második szellemi hazája a fejlődő gyermekléleknek.

Az én diákidőmben így volt ez még minálunk is. Mint Debreczen szülöttje a híres neves debreczeni collegiumban kezdtem, hol is magyarnadrágos, keményrostájú Félegyházy professor urunk «alá jártam» s hortobágyi gatyásfiúk közt ülve, tőle hallottam először a nekem új igét, a latin szót. Folytattam a pesti református gymnasiumban . . . s mily különös, mennyire tanügyi véletlenektől függ a kis diákok egész jövendő fejlődése: latin tanárom a genialis, híres Csiky Kálmán volt, a görög professorom, sajnos, egy erélytelen, gyönge pædagogus, ki nem tudott szárnyakat adni nekünk . . . íme, ezért lettem én erős latinistává s gyöngébb hellenistává, ezért tudok verselni latinul s ezért tudom csak fáradsággal, szótárral élvezni a görög textusokat. Hej, ha Csiky Kálmánom lett volna a görögre is! Ép úgy megtanultam volna én azt is, mint a hogy általános nyelvhajlamaimnál fogva megtanultam mindazt a tizenegy nyelvet, a melylyel foglalkoztam. Ám a rossz alapon bajos tovább építeni s az én magyar földön elrontott görög alapomra az amerikai Boston Latin School se tudott többé jót építeni. Mert ki kell emelnem, a hatodik gymnasiumot én nem itthon, hanem messze künn, az Atlantin túl, Bostonban végeztem. Itt nyílt meg előttem igazában az antik szellem. A szegényes magyar iskolák ütött-vert kathedrái, bicskával összefaragott padjai után itt fényes palotagymnasiumba kerültem, hol minden diák külön mahagoniíróasztalka előtt ült s a tantermek, a folyosók megannyi salon-múzeumai voltak a római és athéni antik nagyság megszerettetésének. Mindenfelé a Forum és Pantheon, az Akropolis s a Parthenon modelljei, fényképei, a Cæsarok, Pompejusok, a Periklesek és Achillesek szobrai... s miként a hithű musulman zarándokok Mekkával, a Boston Latin School professorai mind Athénnel dicsekedtek előttem, arra voltak a legbüszkébbek, hogy mind jártak a «szent classikus földön», in the holy classical land, és csodálkoztak: «hogyan, dear Julius, önök oly közel vannak Athénhez s ön még se volt ott? Lássa, mi Amerikából elzarándokoltunk az Akropolisra...» Mondom, új világ nyílt meg előttem, hellén

ephebusnak, Róma ifjának kezdtem érezni magamat s napról-napra jobban ámultam: íme, Boston mily messzire esik s mégis mennyivel közelebb van Athénhez, mint Budapest... A heti class-day-kon, iskolai ünnepeken, melyeken mindig a School Regiment, az «iskolai ezred» katonai egyenruhájának teljes díszében jelentünk meg, rendesen a classikusokat, Virgilt, a Cicero beszédeit szavaltuk latinul; persze eleinte furcsán hangzott nekem az ottani kiejtés, párszor el is nevettem magamat, midőn cœlum helyett kœlum-ot hallottam, Cicero helyett Kikero-t, Cæsar helyett pedig Kæsar-t. Emlékszem, a jó öreg Mr. Chadwick, a latin tanárunk, e kaczajomnál megállította a Class-day szigorú ceremoniákhoz kötött ünnepi folyását: «Nos, mi az, mért nevet a Hungarian boy? Édes fiam, ön jobban tud németül, mint mi s így tudja azt is, hogy a németek bizonyára az ősrégi római phonetika alapján csináltak a császárt jelentő Cæsarból Kaisert, a mi pedig Cicerót illeti (itt Mr. Chadwick egy pillanatra kiment s az éremgyűjteményből egy római pénzt hozott be), nézze, ez a Cicero bythiniai proconsulságának az idejéből való s ennek görögbetűs körírata ΚΙΚΕΡΩΝ-t mond, vagyis nem sigmával, hanem kappabetűvel, k-val ejti, úgy mint mi, a nagy római szónok nevét...» Én belepirultam egy kicsit a jelenetbe, de csak annál jobban megszerettem Mr. Chadwick-ot. Drága jó ember, ő nem afféle tiszteletromboló, «modern» és internationalista pædagogus volt, hanem minden ízében nationalista, ki ép az antik példák előtt való leborulással tanította az amerikai hazafiságot s plutarchi példára Scipióval, Augustus-szal mindig Grantot, Washingtont vonta párhuzamba s előszeretettel adta nekünk gyakorlatul az efféle párhuzamos jellemzéseket. A Bunker-Hill-i csata a «Hannibal ante portas!»-szal került összehasonlításba, a julius 4-iki amerikai nemzeti ünnep pedig az Örök Róma augustusi ünnepével... Ez volt Boston: igazi második szellemi Róma, mellette pedig a külvárosában Harvard, a Harvard College, igazi második Athén. Harvard, mely a Yale-i egyetemmel ugyanoly nemes versenyzési viszonyban van, mint Cambridge Oxforddal, Harvard volt már akkor is az amerikai hellén-cultura szentélye. Bájos hely, gyönyörű nagy park, melynek lombja alatt tuczatszám piroslottak a

fejedelmien berendezett diák-palotácskák háztetői. Az ifjak itt valóban az olympiádok s a platói akadémiák testben, lélekben szép görög ifjai voltak, olyannyira, hogy külön antik színpaduk volt a College-kert szabad ege alatt s én e színpadon a harvardi ifjaktól láttam először *Elektrát* és *Oidipos tyrannost*. Felségesen hangzott az ógörög szó az amerikai ég alatt... Persze a nőszerepeket is a college-diákok játszották. Azt hiszem, az 1875-iki berlini kísérletet nem tekintve, ez volt akkor a mult század nyolczvanas éveinek az elején az első hellénnyelvű reconstruált antik színpad. De tovább! A hatalmas, haladó és ultramodern Amerika tehát a mi classikus tanulmányainknak a híve, hát itt Európában hogy mint állunk? Én jogi pályám első két évét szigorlatostól együtt a bécsi egyetemen töltöttem s itt is a legintransigensebb latinítást tapasztaltam a Demeliusok és Exner professzorok részéről; mire hazajöttem, hogy huszárönkéntesi évem után jogtudományi doctoratust tegyek, már meglepett a honi közvélemény fordulata: a classikus szellem detronisálására törő, mindent fitymáló «modern» irányzat térfoglalása. De nem nagyon értem rá a dologgal foglalkozni, joggyakornokká lettem a pestvidéki törvényszéknél s telekkönyvi actáim alatt ekkor írtam suttyomban első regényeimet, majd egy szép napon hátat fordítva Themisnek, Spanyolországba, Párisba menekültem a poros acták elől. Itt Párisban aztán horgonyt vetettem s a humanista szakra nyergelve át, négy szorgalmas évet töltöttem a Collège de France, a Sorbonne, az Ecole des Beaux Arts s az Ecole du Louvre padjain. Hát itt nyílt meg másodszor előttem az antik és különösebben a latin szellem, persze már magasabb, a legmagasabb dimensiókban. Gaston Paris, Paul Meyer, Morel-Fatio, Gebhart voltak a professoraim romanista (középkori latin, provencei és catalan) tanulmányaimban s büszkén mondhatom el, hogy negyedik évemben már igen megtisztelő megbízást kaptam a Collège de Francetól: menjek el Mallorca szigetére s tanulmányozzam ott a baleári troubadourok emlékeit és nyelvjárását... Nos itt e nagy rajongással eltöltött szorgalmi évek alatt láttam bele az egész nyugateurópai latinításnak a titkába, itt értettem meg, hogy mért tud az a tetszhalott latin

nyelv tizenöt század multán is még tovább élni. Él ez a latin nyelv, ez a hatalmas nyelv-anya, mert vannak jó leányai, mert e leányok: az olasz, a franczia, a provencei és a spanyol szívósan tartják benne a lelket. Soha szebb családi életet, dícséretesebb anyatiszteletet, odaadóbb gyermekragaszkodást, mint ebben a latin nyelvcsaládban! Hisz e nyugati latinok annyira mennek, hogy rendületlen testvéri szeretettel ragaszkodnak még ahhoz a nagyon is távoli, nagyon is bal, vagy Isten tudja micsoda kézről való húgukhoz, az oláhhoz is... A germán nyelveknél például távolról sincs ily szép családi élet: a svéd és norvég veszekedő testvérek, az angol és német pláne halálosan gyűlölködő unokatestvérek, a szlávokat nem is említem: horvát és szerb a cyrill és latin betűk sánczai mögül őszintén utálják egymást, lengyel, nagyorosz, kisorosz s a többi színezésű vörös-, fehér- és feketeoroszok alig férnek meg egy planétán együtt... A latinok, mondom, minta család s csak is ez az erős családi élet biztosíthatta az antik római nyelv számára a II. Frigyes Siciliájától a Sigurdok Skandináviájáig s a Magna Charta honától az arany-bulla magyar honáig azt az egyházi, közjogi és diplomatiai praecedentiát, melynek az egész világtörténet a tanúja minden országokban mind egész a legújabb korig. Tudjuk, a XVIII. században végre lemond a latin nyelv, de ekkor is kegyelt második leánya, a franczia számára mond le s ez a franczia nyelv többé-kevésbbé uralkodik még ma is, a legutóbbi világfelfordulás után is a Neuilly-kben és San-Remokban. Nos, a latin hát abdicál a nyugaton, de ekkor Kelet-Európában csuda történik: a nem-rokon, az egészen idegen turáni magyar minden detronisatiója ellenére továbbra is fenntartja a Cicero nyelvét, sőt országgyűlésein továbbra is hivatalosan használja mind egész a XIX. század második harmadáig! Micsoda erő, micsoda hatalom és vitalitás! Csak futólagosan említem itt a legeslegújabban kísértő világnyelv-problemát, a volapüköt és esperantot. Álmélkodtató őrültség... Minek e nagyon is mesterkélt kísérletezések, mikor ott a latin? A volapük germán compilatio, az esperanto latin compilatio s a maguk culinarisan egyszerűsítő, szándékos

tökéletlenségében egyik sem oldja meg a világnyelv problemáját. Legfeljebb az ép érzékű nyelvészeket bosszantgatják mondvacsinált grammatikájukkal...

De nézzük tovább a latin vitalitás csudáját. Hol ennek a titka? Ott, hogy az a hatalmas nyelv-anya, a latin, a hosszú századokon át azért mindig rövid pórázon tartotta a leányait. Olaszok, francziák, spanyolok, kik ezek voltakép? Az én érzésem szerint még ma is azok a régi barbárok és germán keveredésű barbárok, kik még mindig latinul szeretnének megtanulni és nem tudnak. Sehogyse! Góthok, longobárdok Itáliában, gallok, frankok, burgundok Francziaországban, góth-alánok, vagyis catalánok Hispániában, vandálok Vandalusiában, vagyis Andalusiában... én Istenem, biz'ezek ezer év multán ma is a régi rossz diákok, mindmáig nem tudták a latin öt declinatiót megtanulni! Az olasz például csak az első és második declinatiót tudta megtanulni (amico — gli amici, tavola — le tavole), a spanyol csak a harmadikat... A spanyol a többesében ezt a harmadik declinatiót általánosítja (amigo — los amigos, hermana — las hermanas)... Vizsgáztassam tán a római büszke nyelv-anya e leányait az anyjuk nyelvéből, a latinból? Vigyázzunk, furcsa eredményre jutunk. Kinek adjuk az «eminens» osztályzatot? Egyiknek se. Jelest adok... oh nem az olasznak, a legkevésbbé sem, «jelest» adok: a spanyolnak, mert ennek komor ereje felel meg leginkább az antik római latinnak; «jót» adok a franczián s legfeljebb «elégségest» az olasznak, mint a melynek csicsergő, nőies lágysága tán a legmesszebb esik a tacitusi nyelv férfias erejétől. Azt a római férfiasságot csak a spanyol örökölte, egyáltalán: az, a minek a hímneme a spanyol, ugyanannak nőneme az olasz... A spanyol hatalmas prózanyelv, annyira az, hogy a spanyol verselésnél a sorok kezdőbetűit mindmáig előszeretettel írják kisbetűvel, nyilván annak jeléül, hogy a hispán poëma csak verssé vagdalt próza, az olasz ép az ellenkezője ennek: vers, sőt dal még a prózájában is, született versnyelv... De elég e nyelvészeti kalandozásból; a fontosat rögzítsük s ez a fontos az, hogy én az én tizenegyéves külföldi tartózkodásom alatt mindenütt latin és hellén, szóval classicitási cultust láttam.

Innen van tán, hogy zsenge ifjú koromtól fogva az volt az álmom, s ma is az, hogy humanista legyek, humanista a szó petrarcai értelmében. Jól emlékszem: szívesen elképzeltem magamat, mint diákot, a Poggio iskolájában, ott voltam én a Lorenzo Valla s Georgios Trapezuntios vitái alatt, ott a Poliziano s a Pomponius Lætus pulpitusa mögött... És lélekben mennyit utaztam együtt Boccaccióval a Cicero kéziratai utáni útjain s mily renaissance-örömmel vettem részt e felfedezések humanista örömeiben! Mint amaz estei Borso herczeg, én is képes lettem volna egy-egy falut vagy palotát adni egy-egy újonnan felfedezett antik szövegért... És lássák, e lelki galoppok, e magam számára rendezett szellemi Stanley-utak alatt én már akkor, ifjúkoromban rájöttem arra, hogy az antik világ, a classikus cultura, igazában olyan, mint a Renan-féle Deus absconditus, az a bennünk rejlő rejtett isten, a kit mindenkinek külön-külön kell felfedeznie a maga számára. Nem elég a Petrarcáék általános felfedezése... S ebből fejlődött ki az én humanismusom második tétele, az, hogy e földön mindenki, a ki a homo sapiens czímére igényt tart, tartozik tíztől húsz éves koráig (nagy vonásaiban) átélni, átérezni az emberi gondolkodás ama harmadfél ezeréves nagy multját, mely a világ egész mai jelenjének a szerves alapja, tartozik főként vérébe felszívni azt a legemberibb nemes latin és hellén antik szellemet, azt a classikus ihletet, melyen előttünk annyi század táplálkozott s melyet Athén és Róma ma is az emberiség első igazi tavaszának az illatával lehel felénk. A nemzeti haza mellett ez a classikus szellem legyen minden ifjúnak a második szellemi, intellectualis hazája: a nemzeti érzés gyökerének ez a latinitás és hellenismus legyen a testvérgyökere... (Persze nem térhetek itt ki most egyes részletkérdésekre, például a jelenlegi latin-tanításnak esetleges hiányos voltára. Ellenfeleink Ollendorfra és Berlitzre hivatkozva, hangoztatják: «nyolcz évig nyaggatják a latint s a végén még se tud a diák semmit!» Hát ez igaz, itt hiba van a rendszerben. Ez a rendszer ugyanis még mindig a réges-régi száz év előtti, midőn az óraközi valóságos latin beszélgetés egészítette ki az órák alatti studiumot. Ez az óraközi élő-eleven latin beszédgyakorlat elmaradt s csak a régi taní-

tás másik fele maradt meg, ezért oly suta a mai latintanítás !)

Nos, az elmondottakból magától következik az én humanismusom harmadik tétele, az, hogy a jelenben élő ember helyesen csak a multból vehet iramot arra, hogy a jövőnek neki ugorjék, a jövőt előkészítse. Hozzáteszem: a nemzeti multból s annak mindenkori testvéréből, a classikus antik multból kell ezt az iramot venni. Jelen, mult, jövő, idők rejtelmes háromsága... a múló korok jellemét, hullámzását voltakép nagyon is e háromság egyes egységeinek a folyton változó értékelése befolyásolja. Hol a jelen teng túl a mult rovására, hol a mult bénítja a jelent, hol meg a jövő utopistikus hypertrophiája nő a jelen és a mult fölé. Pedig a három egység értékelésének igazában harmonikusnak kellene lennie, de hát van-e, volt-e, vagy lesz-e kor, mely ezt a harmoniát teljesen megvalósíthassa? A világ szekere nagyon döczögős: öreg fajok, mint hajdan a késő római s napjainkban a spanyol, a multban tetszelegnek, a multtal vígasztalódnak, a spanyol, ki egykor Cid volt, Cervantes óta már csak a Cid carricaturája: Don Quijote... szomorú példája a laudator temporis acti typusának. De ép ily hypertrophiákat látunk a másik végletben is a multat feledő, a multat tipró túlzó præsentistáknál és futuristáknál. Minden ily esetben megbillen az egyensúly nemcsak az idők rejtelmes hármasságának egyes egységei közt, hanem az illető nemzetek lelkében is. Egy szó mint száz: hibás az, a ki csak a jelenben s csak a jelennek él, ez a hedonista, a percz lovagja, a múló pillanatnak élő kéjencz, ez a Trimalchion vendége, a Juvenál hőse, de ép úgy a rococo viveur, s a hit és meggyőződés nélküli modern élvhajhász is: a montecarlista és panamista, kinek az a fitymáló jelszava, hogy «après moi le déluge»... Hibás kétségkívül az, a ki csak a multban, csak a multnak él: ez a malcontens, a minden jelennel peturkodó maradi, a ceremoniákba rögzött ultraconservativ, akár egyes, akár osztály, akár nemzet... S végül hibás és tán legveszedelmesebb az, a ki csak a jövőben, és pedig a minden multat és jelent tagadó és eltaposó utopista jövőnek él, ezek az irodalom, művészet s társadalom hírhedt futuristái; ezek a rom-

boló, rémes délibábokra építő phalansteristák, communisták, anarchisták, kik Morus Tamástól a legmodernebbig mind megegyeznek abban, hogy nemcsak a multtal, hanem a jelennel is teljesen és gyökeresen szakítni akarnak... Kell-e külön kiemelnem, hogy a latinitás és hellenismus értékelése is együtt hullámzik, együtt viharzik ezekkel a történeti hullámokkal? A jelen és jövő túlzó értékelésének koraiban a classicitas, az egész antik szellem a feledés hullámvölgyébe kerül és elmerül, a jelen habzsolói, de főként a jövő törtető örjöngői, a bolsevisták persze gyűlölik a multat: gyűlölik a nemzeti multtal együtt ennek testvérét, a classikus multat is, mert hisz ők ép ezt a multat akarják kivágni, gyökerestől kioperálni az emberiség, vagy legalább is a maguk próbanyúlnemzetének az agyából! Ők a mult ballastja nélkül akarnak a maguk őrjöngő és őrjítő jövőjébe beleugrani. Ám, úgy látszik, az idők rejtelmes háromságának mégis bizonyos egyensúlyban kell maradnia az emberek és nemzetek értékelésében s így a szükséges ballast híján a kísérletnek rendesen kudarcz, felfordulás a vége. Kell is, hogy az legyen; a világ nem bírja ki soká az efféle egyensúlyvesztést, a lelki egyensúlynak vissza kell térnie. Denique mi is most ily nagy billenést éltünk át, Istennek hála tán már túl vagyunk rajta s én azt hiszem, a classikus szellem értékelése az elmult hullámvölgy után ismét hullámhegynek lendül most. A mult értékelésének szükséges egyensúlya már is kezd újból érvényesülni a jelennel és jövővel szemben, érvényesül a követelődző, idealista lendülettel fellépő nationalismusban s ez a lelki egyensúly visszatérésének a kezdete. Nekem erős a meggyőződésem, hogy a nationalista mult felébredésével együtt az a testvér másik mult, a classikus mult, illetőleg ennek értékelése is elkövetkezik nálunk.

Kell-e ezt külön bizonyítani? A vihar rombolása után termő és teremtő tavaszról, renaissance-ról beszél ma mindenki. Hány irodalmi, művészeti és társadalmi egyesület viseli már ezt az újjászületést jelző «renaissance» elnevezést! Érdekesnek tartom itt felemlíteni, hogy az emberiségnek minden ily ébredési, magához térési, észbekapási pillanatában, midőn a lelki egyensúly helyreállításáról van szó, a világ elő-

ször is a multba tekint vissza, a félreismert, elhanyagolt, megtagadott multtal keresi a kapcsolatot, a jelen és jövő túltengő, romboló szereplése után először is a multtal akar kibékülni, kiengesztelődni. Az ily nagy világébredések voltaképp mindig nagy kapcsolások; nézzék a Petrarcáék korát, a Michelangelo századát, vagy egy más gondolatkörben a franczia forradalmat: mind e korok először is a multat és főként a classikus multat keresik, azt rehabilitálják. Petrarcáék újjongva fedezik fel a latin és hellén szellemet, Michelangelóék a latin és hellén művészi formákat, a franczia forradalom Robespierre-Brutusai pedig a római jogot, az antik forumot újítják fel s tógában járatják az ötszázak tanácsát, neo-antik viseletet kényszerítenek rá az egész ébredő korra...

De térjünk végre magunkra, nézzük, hogy áll ez a fejlődés minálunk. Mi messze keleti, túráni faj vagyunk, kik úgy jöttünk be ide az áriák: latinok, germánok, szlávok közé, mint teljes idegenek; mi nem voltunk kötve semmi tudatos, vagy öntudatlan faji parancs által, vagyis egészen szabadok voltunk európai sympathiáink kiválasztásában. Bölcs Szent Istvánunk a politikai geographiát tartotta szem előtt s politikailag természetesen a germánok mellett döntött, de tartozunk kijelenteni, hogy a turáni magyart a benső, lelki rokonszenv mindenha inkább a latin genius, a latin népek felé vonzotta. A germán és különösen az osztrák behatás sok-sok századunk siralmas emléke, e küszködő századok folyamán igazában csak a véletlen latin befolyások korai a fényes és dicsőséges kivételek. Nézzék: ezerévünk folyamán mi magyarok kétszer kerültünk erős latin befolyás alá, az Anjouk- és Mátyás korában, s látják-e, nemzetünk mintegy felszabadultan hogy szárnyal a magasba, ad astra, a lelki, politikai és területi teljes expansio felé? A kérdés eléggé összetett, de én azt hiszem, a turáni idegennek, a magyarnak mégis a latin genius az igazibb lelki kiegészítője s én ebben az önkénytelen, velünk született rokonszenvben látom a mi vérünkbement sok százados latinitásunknak az okát, eredetét, magyarázatát. Jött a latin hozzánk már a szent koronával, a hittérítőkkel Rómából s berendezkedett itt az antik Róma utódának, a pápai Rómának a nyelvével, szellemével, itt élt ez

a latinitás krónikásaink, aranybullás törvényíróinknak a tolla hegyén s él tovább, szinte sértő kizárólagossággal, legnagyobb királyunk, Hollós Mátyás, emlékében, kitől tudvalevőleg, sajnos, egyetlen egy sor magyar irásunk se maradt fenn, de annál több persze a latin okmánya... Folytassam? Él a latinitás, élően él Verbőczynktől kezdve a XIX. század táblabiráiig s él, a mi a legfőbb, a nemzeti ékesszólás forumán, a rendi országgyűlésen mind egész a mult század harminczas éveinek az elejéig. És ezt a latint, a melylyel éltünk, a mely éltette százados gravamen-jeinket (még ezt is latinul mondtuk!) ezt akarhatnánk mi most kivetni nemzeti életünkből, lelkünkből, nevelésünkből? Mikor ez a latin annyira összeforrott a nemzeti lélekkel, annak százados összes történeti megnyilatkozásaival, nem őrület, nem hálátlanság, nem destructio lenne-e ennek a megtagadása? Ott az irodalmunk... mikor a feltörő magyar szellem mellett a latinitás kezd elavulni, elhomályosodni, Berzsenyink magyarul ír, de — a goethei képpel élve — a classikus Walpurgis-éj Helenájának fátyolába: antik formába csavarja halhatatlan poëmáit, alkáji és sapphoi versezetekben házasítja össze a legmagyarabb szittya szellemet az antikkal. Mind e szent emlékeket, hagyományokat most parancsszóra kivessük magunkból? Hisz nagyapáink még latinul discuráltak, élczeltek, humorizáltak... én, mint Debreczen szülötte, jól emlékszem még e hagyományok echóira s ezek közt egy-más tréfás esetre. Beszélték akkor gyerekkoromban: valamikor, tán az ötvenes években, midőn tudós Könyves Tóth Mihály urunk volt a nemes város esze, egy ánglius tudós jött a Hortobágyra a szittyákat tanulmányozni s persze mint a legokosabb embert, őt, a debreczeni Senecát kérdezték meg: tud-e ángliusul? Az öreg nagy auctoritással, mérgesen fujta a pipája füstjét és felelt:

— Mán hogyne tudnék, persze hogy tudok!

— No hisz azért. Akkor csak beszéljen a tek. úr azzal a fene kűfődivel!

És hát dictum-factum csakugyan meglett a híres szembenlétel a nemes tanács jelenlétében a collegium nagytermében. Kezdte Könyves Tóth uram, remekbe concipiált angol dictióba fogott, de biz' nem volt köszönet benne. Az angol

nagy szemeket meresztett s oly érdeklődéssel figyelt, mint a kinek patagónul dictióznak... persze! Könyves Tóth uram, a hogy' otthon magától tanulta, magyar kiejtéssel ejtette az angol szavakat. Sehogyse tudtak zöld ágra vergődni. Az angol végre is mosolyogva ütött a homlokára s a zsebbeli Horatiusára mutatott. Helyes, beszéljenek tán latinul! Könyves Tóth uram szívesen ráállt s fluenter kezdett szavalni a Cicero nyelvén. Hát ebbe se volt köszönet. A magyar kiejtésű latinból se értett a britt egy árva szót se. Könyves Tóth Mihály végre is dühösen tört ki a Virgil szavaival:

— Tityre tu patulæ recubans sub tegmine fagi...!

No erre már fülelni kezdett az angol. Ismerősnek tetszett előtte a dolog s menten mosolyogva javította ki:

— Aha I see: Teitire tju patulæ rekjubansz szub tedsmine fédsej...

Rendben volt, a britt tudós felkapta a pennát a calamáris mellől s úgy magyarázta, hogy beszéd helyett írnának tán latinul. Hát írni kezdtek s itt már teljes lett a megértés, a latin harmonia Könyves Tóth Mihály s az angol tudós között. Egy ezerötszáz éve halott nyelv lett az irott kapocs kelet és nyugat: egy turáni s egy angolszász tudós közt...

Hát nagy kapocs a latinitás, nagy harmóniaszerző a culturák és nemzetek közt, és mi, ha a latint megtagadjuk, erős szálakat vágunk el nyugat felé. Ne tegyük! Vissza alma materi trónjára a classikus culturát, a latin nevelést, azt a deák nyelvet, mely a magyar évezreden át oly organikusan nőtt egybe a magyar nemzeti szellemmel. Ne üljünk fel destruáló új elméleteknek, ne legyünk újra próbanyúlává romboló kísérleteknek. Elég volt! A latinitás, a classikus nevelés testvérgyökere a nemzeti hagyományok nationalista gyökerének, együtt nő vele, egyik a másikat erősíti, az első nemzeti haza után csak maradjon továbbra is az antik szellem a második lelki hazája a fejlődő gyermekléleknek. Én erősen hiszem: a nagy világvihar után az egyensúlyát kereső magyar nemzet a maga nemzeti multjával együtt e mult édes testvérét, a classikus szellemet is in integrum restituálni fogja s a latinitást, hellenismust őket megillető en helyezi vissza a magyar közoktatás kathedrai székébe.

Pekár Gyula.

CZERNIN EMLÉKIRATAI.

Egy ragyogó tollal megírt könyv fekszik előttünk, a mely a megjelenése óta eltelt rövid idő alatt is már nagy népszerűségre tett szert: Czernin *Im Weltkriege*[1] czímmel megjelent emlékirata. Az emlékiratoknak abban az áradatában, a melyet a háborús korszak előkelő vezérei és kormányférfiai a közönségre zúdítottak, hogy cselekedeteiket és politikájukat igazolják, egyik sem annyira alkalmas, hogy a lelkeket megragadja, mint éppen Czernin könyve.

A közönség, a melynek nem volt módjában, hogy a kulisszák mögé betekintsen, mohón keresi az emlékiratokban azt, a mi a tömeg szemei elől elfedett hibákra és bajokra, a katastrophát felidéző tényezőkre rávilágítana. Az emlékiratok legnagyobb része azonban ezt az érdeklődését nem elégíti ki. Iróik minden subiectiv megitélés mellett is arra törekszenek, hogy a politika szövevényeibe avassák be olvasóikat és végigvezessék őket bizonyos gondolatsorokon, a melyek köré az illető kérdésről folyt tárgyalásokat csoportosítják. A ható erők ilyképen a közönségre nézve túlságosan abstrahált formában jelennek meg. Az előadásból többnyire hiányzik az, a mi a laikust leginkább lenyűgözi: az egyéniségek élesen beállított rajza és a jellemzésre alkalmas intimitások. Czernin ezeket a tényezőket is felsorakoztatta és franczia iró tollára méltó könnyedséggel olyan eleven helyzet- es jellemrajzokat adott, olyan párhuzamokat vont és olyan ügyességgel szórta el elbeszélésében a rikító apróságokat, hogy azok akárhány drámairó hatáshajhászó elrendezéseivel is felvehetnék a versenyt. Ez a jellemző erő és az

[1] Ullstein und Co. Berlin und Wien. 1919.

egyéniségek kiléptetése a nyílt színre, — sőt sokszor pőrére vetkőztetésük — adja meg ennek a munkának csábító varázsát, ezek avatják élvezetes olvasmánnyá. Az olvasó mintegy megbabonázva egészen az író gondolkodásának varázskörébe jut és különösen nálunk — a kik nem voltunk önálló külpolitikai gondolkodásra nevelve — hajlandó készpenznek venni mindazt, a mivel egy ügyes jongleur el tudja kápráztatni.

* *

Czernin a világháború forgatagába mint a monarchia bukaresti követe került bele, a román beavatkozás idejéig tehát nem tartozott azok közé az államférfiak közé, a kik az első sorban állottak. Csak mint külügyministernek 1916 legvégén került az ő kezébe Ausztria és Magyarország sorsának intézése. Ezt a méltóságot azonban Czernin másfél évig sem viselte s a bársonyszékből még a katastropha bekövetkezése előtt távozott. Hivataloskodásából kifolyólag tehát a román kérdés mellett csak azokkal volt módjában érdemileg foglalkoznia, a melyek ez alatt a másfél év alatt előtérben állottak: a békeajánlatokkal, a szigorított buvárhajó-harczczal, a brestlitowski és bukaresti béketárgyalásokkal és a lengyel kérdéssel. Ez az anyag bizonyára nem adott volna neki módot arra, hogy tollát ragyogtassa, a miért is a külügyminisztersége időszakát tárgyaló rész elé még négy fejezetet függesztett, a mely terjedelemben munkájának majdnem felét alkotja.[1]

[1] Ez az első rész Czernin könyvének tulajdonképeni vonzó része s ebben is az író tollát főkép a Ferencz Ferdinánd és II. Vilmos császár közt vont párhuzam dicséri. A három első fejezetről szinte azt lehetne mondani, hogy úgy hatnak, mint egy operának a nyitánya: az író bennük szólaltatja meg mindazokat a vezérlő motivumokat, a melyek később műve egyéb részeinek kidolgozásában őt irányítják, a melyekre ujra és ujra visszatér. Van ugyan itt szó másokról is: Ferencz Józsefről, Károly királyról, a német trónörökösről,

[1] 148 lap 373-ból.

sőt Conradról és Ludendorffról is, de a mit róluk mond, azt is csak Ferencz Ferdinánd és II. Vilmos egyéniségének és politikájának megvilágítására mondja el, néha szintén ügyes párhuzamokban.

II. Vilmos császár beállítása igen kedvezőtlen. Jóakaratú uralkodónak festi, a kinek lelkét azonban — az ő jellemzése szerint — emberi gyarlóságai egészen megmérgezték. Ezeket a gyarlóságokat a császár egyéniségében az uralkodó fejlődéséből magyarázza és a német nép széles rétegeinek rovására írja. II. Vilmos ifjan került a trónra s azóta népe állandóan szertelen byzantinismussal vette körül. Czernin maga is nagyon jól tudja, hogy a servilismus mennyire összefügg általában az udvari élet légkörével. E kérdés tárgyalása kapcsán bécsi párhuzamokra is kitér, de csak azért, hogy azután annál határozottabban kiemelje, hogy Berlinben a byzantinismus sokkal visszataszítóbb formában jelentkezett, mint Bécsben.[1] Fő argumentuma erre, hogy a birodalmi német urak között akadtak előkelő méltóságok, a kik, ha a császár kegye kitüntette őket, II. Vilmosnak kezet is csókoltak. Kieli ünnepélyek alkalmával látta, hogy a császár két úrnak nyakkendőtüket ajándékozott, a kik ezért köszönetüket kézcsókkal fejezték ki. Szerinte ez mindennapi szokás volt Berlinben. A császár tehetett és mondhatott, a mit akart, mindennel csak lelkes csodálatot és dicséretet aratott. «Ifjuságától fogva a dicsőítés mérgének kitéve, egy olyan korszakban és olyan országban, a hol a kézcsók bevett szokás volt, hozzá szinte korlátlan hatalommal a világ egyik legnagyobb és leghatalmasabb államának élén, áldozatává lett a balsorsnak, a melynek az emberek szükségkép áldozatul esnek, ha lábuk alól elvesztik a realis talajt és hinni kezdenek isteni voltukban.»[2] Ezt a hitet a császár lelkében környezete vetette el, nem is annyira a közvetlen udvari környezet, a melyet Czernin

[1] Der Byzantinismus hat aber zweifellos in Berlin viel abstossendere Formen angenommen, als dies jemals in Wien der Fall war. Das Faktum allein, dass hohe Würdenträger dem Kaiser Wilhelm die Hand küssten, wäre ein in Wien ganz unmögliches Vorgehen gewesen. 81. l.

[2] 87. l.

mégis megvádol azzal, hogy nem volt meg benne a bátorság, hogy a császárnak az igazat megmondja, hanem az udvartól távolabb állók, a nép egész széles rétege.[1]

A német népnek ez a byzantinismusa volna — Czernin szerint — Vilmos császár romlásának oka.[2] Ez gyökereztette meg benne hatalmának «Isten kegyelméből» való hitét és azt a meggyőződést, hogy a német népben kiirthatatlan dynastikus érzés honol.[3] Szükségesnek tartja azonban még azt is kiemelni, hogy Vilmos császár egész egyénisége különösen hajlamos volt a népszerűség mérge iránt. Elismeri az átlagon felüli tehetségeit, a melyek azonban nem fejlődhettek ki a kritika hiánya miatt, elismeri jóakaratát, szenvedélyes szeretetét Németország iránt és mélységes felelősségérzetét. Kiemeli békeszeretetét, a megbocsájtás erős érzését az ellenséggel szemben, de szemére veti, hogy a háború szerencsés fordulataiban nem tudott ellenállani tábornokai hódítási vágyának. Elismeri Czernin azt is, hogy a császár egész politikáját és minden gondolatát Németország iránti szeretete sugalta; még azt is kiemeli, hogy az a kívánsága, hogy a Themse partján kedvezően ítéljék őt meg, nem egyéni hiúságból, hanem politikai érdekből fakadt, de ép ebben a mindent német szempontból való megítélésben[4] keresi a bajt, a mely évről-évre jobban megnehezítette Vilmos császárnak, hogy más eszmékhez és gondolatmenetekhez alkalmazkodjék.[5]

Ezzel a népszerűség mérgétől megrontott, alapjában véve az «átlagos emberi tehetségen felül álló»[6] uralkodóval, a ki

[1] Ich hatte ... den Eindruck, dass viele Herren aus der Suite Kaiser Wilhelms mit dieser Richtung gar nicht einverstanden waren. Aber das deutsche Volk in seiner Gesamtheit erschwerte es ihnen, dagegen aufzutreten. Der Hof war in diesem Strom von Servilität nicht der Führer, sondern der Geschobene. 84. l.

[2] Kaiser Wilhelms Verderben war der Byzantinismus Deutschlands. 87. l.

[3] 69. l.

[4] ... sein ganzes Denken und Trachten kreiste um den deutschen Pol. 71. l.

[5] 83. l.

[6] Kaiser W., der zweifellos, was Begabung und Talent anbelangt, über dem Durchschnitt der Menschen steht, wäre gewiss, wenn er als

a háborúban valósággal tábornokainak foglya lett, a szerencsétlen Ferencz Ferdinánd trónörököst állítja szembe: a legyőzhetetlen energia emberét, a kit nem tévesztett meg a hizelgők csúszása, a ki megvetette a népszerűséget és az embereket, a ki minden akadálylyal szembeszállva dolgozott tervei megvalósításán és mindent, a mit tett, emberfeletti dimensiokban cselekedett.

Bármily kevéssé volt is módjában Ferencz Ferdinándnak Ferencz József mellett a közéletben szerepelnie, egyénisége leplezetlenül állott a köztudat előtt. A vele való tárgyalás nehézségeit, impetuosus, türelmetlen és rideg természetét, makacsságát, bizalmatlanságát úgyszólva mindenkivel szemben, a ki nem tartozott legszükebb környezetéhez, és palástolatlanul nyilvánított gyűlöletét egyesekkel és egész népekkel szemben a monarchia határain túl is jól ismerték. Ezeket a tulajdonságokat Czernin sem tagadja, kiemeli azonban, «hogy azoknak szemében, a kik közelebbről ismerték, nagy és szép tulajdonságai százszorosan fölülmulták a rosszakat».[1]

A jellemrajz teljessége kedvéért meg kell említenünk, hogy emberfeletti méretekben űzött passiói közt említi Czernin a műgyűjtést, a vadászatot és a kertészetet, e tekintetben nemcsak a nagy arányokra mutatva rá, hanem arra a szakértelemre is, a melyekkel ezeket űzte.[2] Szép tulajdonságai közül bizonyára gyengéd és meleg családias érzése a legmeghatóbb. Ezek mellett azonban Czernin jellemzésének legalaposabb áttanulmányozása után sem találunk semmi olyat, a mi a szerencsétlen véget ért trónörököst vonzó oldaláról mutatná be. Maga Czernin is nyíltan szól «erősen kifejlett önzéséről» és «jellemének érdességéről».[3] Tehetségeit pedig rossz színben tűnteti föl a zenei érzék és az idegen nyelvek iránti készség teljes hiánya, — hogy a német nyelven kívül úgyszólva csak francziául tudott, azt is igen közepesen.[4]

gewöhnlicher Sterblicher zur Welt gekommen wäre, ein sehr brauchbarer Offizier, Architekt, Ingenieur, Parlamentarier oder was immer geworden . . . 85. l.

[1] 60. l. — [2] 45—46. l. — [3] 59. l. — [4] 46. l.

Maga az a sarkpont, a mely a Vilmos császárral való szembeállításra alapul szolgál: a népszerűséggel való szembehelyezkedése, már mint szertelenség jelentkezik és szertelenek egyéb tulajdonságai is: erélye, a mely makacssággá torzult és egyenessége, a mely nyilvánulásának vehemens formája miatt valósággal lehetetlenné tette vele a tárgyalást. Hiszen magának Czerninnek is voltak a trónörökössel heves összekoczczanásai, a melyekről azonban siet kijelenteni, hogy azok a kettejök közt fönnállott jó viszonyt «maradandóbban» soha sem bontották meg.[1]

A párhuzam tehát — bármennyire megkapó a két fejedelmi személyiség rajza — aligha fogja az olvasót arról meggyőzni, a mit az író el akar hitetni: hogy Ferencz Ferdinánd egyéniségének nagysága mellett Vilmos császár szánalmas gyöngeségeivel valósággal eltörpül.

A két jellemrajz szembeállításában az író különben is olyan ellenmondásokba keveredik, a melyek csak a felületes olvasó szeme előtt maradhatnak rejtve.

Czernin Vilmos császárnál kifogásolja egyoldalú német gondolkodását, a mely nagyon megnehezítette, hogy idegen eszmékhez alkalmazkodjék. Ferencz Ferdinándról adott jellemrajzából azonban kitűnik, hogy ez a tulajdonság a volt trónörökösben még erősebben ki volt fejlődve, hogy ő mindent a nagy-osztrák eszme szempontjából itélt meg és más gondolatmenethez egyáltalán nem tudott alkalmazkodni. Sőt az alkalmazkodásnak ez a képessége annyira hiányzott benne, hogy a más véleményűeket még meghallgatni sem tudta. Az az egy kitétel, hogy «az emberekkel való bánásmód adományával» nem rendelkezett,[2] nagyon enyhe kifejezés olyan trónörökössel szemben, «a kinek előszobájában a ministerek nem fordultak meg szívszorongás nélkül»,[3] s a kinek «impetuositását és makacsságát az agg uralkodó a monarchia érdekeiért aggodalmaskodva szemlélte.[4] Ha Vilmos császárral nehéz volt kellemetlen dolgokat közölni, Ferencz Ferdinánddal valósággal lehetetlen volt szembehelyezkedni. Bármennyire megvetette tehát a főherczeg a népszerűséget, ez

[1] 51. l. — [2] 54. l. — [3] 50. l. — [4] 60. l.

politikájának útjait sem egyenesebbé, sem simábbá nem tette, mint a Vilmos császárét. Sőt a főherczegnek kis okokból támadt impressiói benne akárhányszor oly mély és kiirthatatlan gyűlöletet keltettek, hogy el sem tudjuk hinni Czerninnek azt a beállítását, hogy a közvéleménynyel egyáltalán nem törődött. A népszerűséget bizonyára nem hajhászta, de — a mint Czernin is elismeri, — hiúságának hízelgett, ha foglalkoztak vele,[1] vérig sértette, ha nem kedvezően emlékeztek meg róla.[2] Ő benne tehát minden byzantinismus nélkül is fejlődtek ki azokhoz hasonló tulajdonságok, a melyeket Czernin Vilmos császár jellemzésében olyan élesen világít meg.

Nem folytatom. Ezek a jellemzések világosan torzak. Hol keressük azonban az okot, a mely az író tollát ilyen irányban vezette. Ő maga azt mondja az előszóban: «Úgy jellemzem az embereket és a dolgokat, a milyeneknek őket láttam, a hol a jellemzés tévesnek tetszenék, ennek oka nem az előre megalkotott ítélet, hanem talán az ítélőképesség hiánya» (sondern in vielleicht vorhandenem Mangel an Beurteilungsfähigkeit). A megítélésben itt mindenesetre hiba esett. Nem értekezhetem ez alkalommal arról, hogy «vorgefasste Meinung» és «Mangel an Beurteilungsfähigkeit» közt mi a különbség, vagy mennyiben kapcsolatosak egymással, de mint a történetbúvár, a ki a munka forrásértékének megállapítására törekszik, kényszerűen az író egyéniségében, politikusnál első sorban politikai egyéniségében keresem a magyarázatot.

*

Ferencz Ferdinánd csak halálával hatott a világháború eseményeire; az ő méltatása e munka kapcsán annál kevésbbé volt szükséges, mert hiszen a szerző Ferencz József avagy Károly király hasonló méltatását sem tartotta szükségesnek. Az ő jellemzésének bevonására a mű kereteibe tehát nyilvánvalóan politikai okok indították Czernint. Az emlékiratok tényleg elég részletesen foglalkoznak a főherczeg politikai meggyőződésével és programmjával.[3]

[1] 57. l. — [2] 48. l. — [3] 49—50., 54. és 63—66. l.

E politika egyik sarkpontját: a monarchiának viszonyát Németországhoz csak futólagosan érinti. E szerint a főherczeg a három-császár-szövetségének híve volt. A forradalmi mozgalmak leküzdésére Bécs, Berlin és Pétervár szoros kapcsolatát akarta megteremteni s e terv érdekében a monarchia és Oroszország balkáni versengését is szerette volna az útból elhárítani. E szövetségben azonban nem akarta a monarchiát Németországhoz jobban hozzálánczolni, mint Oroszországhoz, általában ellensége volt Németországgal való minden szorosabb kapcsolatnak.[1]

Ez a gondolat, a mely helyenként alig leplezett németgyűlöletben tör ki, olyan erős szálakkal hatja át az egész munkát, hogy mintegy egyik alapgondolatának és a Czerninféle politika vezető motivumának kell tekintenünk. Az első bevezető fejezet egészen erre a gondolatra van felépítve és azzal a megállapítással végződik, hogy «a háború kitörésével öntudatlanul elvesztettük önállóságunkat. (Wir wurden aus einem Subjekt ein Objekt»).[2] Nagyon jól tudja, hogy ebbe a helyzetbe a monarchiát katonai inferioritása sodorta bele s ezzel az inferioritással magyarázza azt is, hogy külön békekötéssel Németországtól elszakadni nem tudtunk, mert az entente-tal kötött béke a háborút jelentette volna a német birodalommal és amúgy is csak a monarchia földarabolásával lett volna elérhető.[3]

A háború kitörése körülményeinek mérlegelésében is elfogulttá teszi őt ez a gondolat. A legvégzetesebb lépést e részben Németország bevonulásában látja Belgiumba, a mely Angliát beavatkozásra késztette. Azt, hogy a német-angol ellentét mily mély és régi volt, e mérlegelésnél egészen el látszik felejteni. Pedig a Vilmos császárról szóló fejezetben Edvárd király bekerítő politikáját inkább angol-ellenes éllel tárgyalja és idézi Kinderlen-Wächter mondását: «A walesi herczeg nem tudja megbocsájtani tizennyolcz évvel fiatalabb unokaöcscsének, hogy az nálánál jobb carriéret csinált».

Mig Belgium megtámadását a legélesebb világításba helyezi,[4] a Szerbiához intézett ultimátum és hadüzenet ügyében

[1] 66. l. — [2] 42. l. — [3] 28., 29—35. l. — [4] 20—21. l.

menteni igyekszik a bécsi hivatalos köröket. Az ódiumot e részben a német birodalom bécsi követére, Tschirschkyre iparkodik tolni.[1] Annyi igaza e tekintetben van is, a mint azt a publikált osztrák iratokból tudjuk, hogy Tschirschky mindig harcziasabb hangot ütött meg, mint a milyenre Berlinből utasításokat kapott. Ebben azonban nem Tschirschky volt az egyetlen hibás, mert hiszen ugyanúgy viselkedett a monarchia berlini követe is. De a kérdés lényege nem ezen fordul meg. Az ultimatum Bécsben készült, éles hangjáért Berchtold gróf a felelős.[2] Ő volt az, a ki a formák kiélesítésén dolgozott és a szerzőnek azt a megjegyzését, hogy «Berchtold azt reménylette, hogy tollával aratja le a diadalt» egészen lerontja Czerninnek nehány sorral alább közölt azon adata, hogy a pétervári jelentésekből tudnia kellett, hogy a szerb háború az oroszt is maga után fogja vonni.[3]

Németgyűlöletét Czernin valahogy még csak fékezte, magyargyűlöletének azonban szabad folyást engedett. Ez is Ferencz-Ferdinándi örökség. A trónörökösről írt fejezetben valóságos kéjjel tér vissza ismételten a főherczeg ellenszenvére minden ellen, a mi magyar. Már fogyatékos nyelvismereteinél felemlíti, hogy nehézségei a magyar nyelv megtanulása körül milyen gyűlöletet keltettek benne, hogy ismételten hallotta tőle azt a kijelentést: «Schon wegen ihrer Sprache sind sie mir antipathisch.»[4] Másutt magyargyűlöletét egy újságczikkel hozza kapcsolatba, a mely tüdőbaja idején betegségét kárörvendő hangon tárgyalta. Akkor mondta volna: «Jetzt muss ich gesund verden. Jetzt werde ich nur meiner Gesundheit leben, denn ich will gesund werden, um ihnen zu zeigen, dass ihre Freude verfrüht ist».[5] Majd egy harmadik okot is hoz föl, hogy ifjabb éveiben Rudolf trónörökös társaságában magyar urak a trónörökös mulattatására gúnyt üztek volna belőle.[6]

Ferencz Ferdinánd magyargyűlöletének azonban mélyebb

[1] 16—17. l.

[2] V. ö. Gooss: Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges. 1919. 91—101. l.

[3] 12. l. — [4] 46. l. — [5] 48. l. [6] 49. l.

oka is volt. Czernin diczéri a főherczeg «rendkívül finom politikai szimatját» és azután így folytatja: «s e szimattal felismerte, hogy a magyar politika az egész Habsburg-birodalom (des gesamten Habsburger Reiches) fönnmaradására eminens veszedelem. Sohasem ejtette el azt az óhaját, hogy a magyarság uralmát megtörje és a nemzetiségeket jogaikhoz segítse és minden politikai elhatározásnál és cselekvésnél a kérdést ebből a szempontból itélte meg».[1] Ezért nem engedett semmi változtatást a hadsereg központosított szervezetén, a vezényleti nyelv ügyében s a czímer- és zászlókérdésben sem. A szerbeknek is egyrészt ép azért volt barátjuk, mert meg volt győződve, hogy elkedvetlenedésük főoka a magyar agrárius politika.[2] Mint a nagy-osztrák politika föltétlen híve, a Habsburg-birodalmat számos, többé-kevésbbé önálló nemzeti államra akarta szétbontani, a melyek kormányzata Bécsben lett volna centralisálva. E terve megvalósítására türelmetlenül várta trónrakerülését és hangosan elégedetlenkedett Ferencz József politikájával szemben, a mely nem engedte meg a dualismus épületének megbolygatását, felhánytorgatva, hogy e hibáért majdan neki kell bűnhődnie.[3] A monarchiának ezt az új «jobb» szervezetét csak a magyar befolyás gyengítésével vélte elérhetni és ezért főkép a magyarországi nemzetiségeknek akart jelentékeny kedvezményeket adni, különösen a románoknak.[4]

A trónörökös programmjának főkép ez utóbbi pontja fűzte össze a főherczeget és Czernint, a ki e részben egy specialis tervvel járult hozzá ura programmjának kiépítéséhez. Az akadály, a melyen e terv meghiusult, első sorban Ferencz József alkotmányos érzése volt, a ki azt, midőn néki előadták, mint a magyar belpolitikába tartozó kérdést, határozottan elutasította. Ennél is nagyobb akadály volt azonban a magyarság ellenállása, a mely főkép Tisza István visszautasító magatartásában jutott kifejezésre.[5]

Ferencz Ferdinánd mellett nincs politikai egyéniség, a ki ebben a sajátságos könyvben oly élesen kidomborodnék, mint Tisza István. Alig van fejezet, nincs egyetlen politikai

[1] 49—50. l. — [2] 65. l. — [3] 54—55. l. — [4] 50. l. — [5] 61. l.

kérdés, a melynél Czernin ne foglalkoznék Tisza álláspontjával, még akkor is, a midőn a kormány gyeplői már nem az ő kezében voltak. Csak az államférfiút látja benne, a kinek hatalmas akarata előtt ismételten meg kellett hajolnia, a ki azonban, ha nézeteik nem ellenkeztek, lovagias egyenességével nagy nehézségeken segítette át. Nagy egyénisége előtt tisztelettel hajlik meg, a mi nemcsak néhány közvetlen méltányló szavából tűnik ki, hanem abból is, a mit tulajdonképeni hősének, Ferencz Ferdinándnak dicséretére mond: hogy nem tért volna ki a forradalom elől, hanem «maga köré gyűjtötte volna hiveit és karddal a kezében elesett volna; elesett volna, mint legnagyobb és legveszedelmesebb ellenfele, gróf Tisza István».[1]

Azonban e tisztelet mögött mélységes gyűlölet is lappang, a mely a mű más helyein tör magának utat. Tisza bukása alkalmából jellemzi a magyar ministerelnököt, a ki hódítások kedvéért nem akarta a háborút húzni, a status quo alapján mindig hajlandó lett volna békét kötni, a ki «hű volt mint az arany», «a kinek szavára házakat lehetett építeni» s a ki azon kevesek közé tartozott, a kik köntörfalazás nélkül megmondták az uralkodónak is az igazat. «Tisza az a férfi volt — írja tovább — a kit bátor, férfias jelleme, kemény, elhatározott gondolkodása . . . messze a mindennapi méret fölé emeltek. Egész férfi volt fényes tulajdonságokkal és nagy hibákkal, a milyen — hibái ellenére is — kevés van Európában. Nagy alakok hosszú árnyékot vetnek, de ő nagy volt és abból a fából faragva, a melyből valók voltak az antik világ hősei, azok a hősök, a kik tudtak küzdeni és meghalni. Hányszor vetettem szemére, hogy szerencsétlen pusztai hazafiságával magának és valamennyiünknek sírját ássa».[2]

Még jobban kiri ez az engesztelhetetlen ellenszenv valamivel alább. «Tisza egy alkalommal — írja — nevetve beszélte el nekem, hogy valaki azt mondta volna neki: sein grösster Fehler sei, als Ungar auf die Welt gekommen zu sein. Én — így folytatja Czernin — ezt a jellemzést talá-

[1] 63. l. — [2] 186—187. l.

lónak tartom. Mint ember és mint férfi kiváló volt. Magyar gondolkodásának eredendő bűne, a magyarocentrikus gondolkodás előítéletei és hibái megrontották. Magyarország és alkotmánya, a dualismus, a háborúban egyik szerencsétlenségünkké lett. Ha Ferencz Ferdinánd főherczegnek nem lett volna más terve, mint az, hogy a dualismussal leszámoljon, már azért is megérdemelte volna, hogy szeressék és csodálják».[1]

Teljes leplezetlenségében ez az érzelem akkor tör ki, a mikor egy magyar úr dicsekvését említi meg, hogy a magyar katona vitézségének és hűségének mit köszönhet a monarchia. Ennek az úrnak azt feleli: «Igen, Magyarország erősen hozzá van fűzve Ausztriához, de úgy, mint az a koloncz, a mely a vízbefulladónak a nyakára van kötve». E helyen még a jövőre vonatkozó gondolatait is elárulja: «Ha a háborút nem vesztettük volna el, akkor utólag elkerülhetetlen lett volna a magyar néppel a harcz életre-halálra, mert egyáltalán nem képzelhető semmiféle okos európai constellatio, a melyet a magyar törekvésekkel és uralmi tervekkel egy kalap alá lehetett volna fogni».[2]

Ime a nagy-osztrák politika eszmevilágából kisarjadt gondolatok! Vilmos császár bűnt követett el, mert politikáját a német nép gondolkodásával harmonikus nemzeti irányban vezette, Tisza István meg azért, mert mint magyar miniszterelnök, irányadónak mindig a magyar érdeket tekintette. Szegények! szűkkörű rövidlátásukban nem tudtak a nagy-osztrák eszme alapjára helyezkedni, a mely Magyarországtól nem kevesebbet kivánt, mint öncsonkítást, a németeknek meg azt vette rossz néven, hogy hadseregünk inferioris szervezete miatt a vezetést magukhoz ragadták. Ebbe a viszonyba — Czernin szerint — Ferencz Ferdinánd soha sem egyezett volna bele.[3] Az adott helyzetben különben ő is belátja, hogy Németországtól elszakadni öngyilkosság lett volna, öngyilkosság csak azért, hogy az entente földarabolási terveinek a monarchiát odavessék. De Czernin hő vágya mégis ez volt. Még a bécsi socialisták egyik vezére, Adler Viktor is, mikor a külügyminister külön béketerveit előtte kifejtette, így kiál-

[1] 187. l. — [2] 186—188. l. — [3] 62—63. l.

tott föl: «Um Gottes willen, stürzen Sie uns nicht in einen Krieg mit Deutschland»,[1] és Tiszával is heves jelenetei voltak e kérdésben. És ez az ember, a ki mint a kétszer kettőt, olyan világosan kimutatja, hogy a különbéke lehetetlen volt, de mégis mindig a Németországtól való elválás gondolatával foglalkozott, veti mások szemére, hogy egyoldalú gondolatviláguktól eltérni nem tudtak! Pedig a magyar és a német politika egy-egy nemzet egyéni érdekeit fejezték ki, a nagyosztrák eszme csak egy már több ízben elbukott, a valóságban tényleg nem létező, a törvényes állapottal ellenkező utopiát.

*

Lássuk közelebbről ezt a politikát! Czernin munkájának ez a második része, a melyben külügyminisztériumáról számol be, korántsem olyan érdekfeszítő, mint az első. Ebben a részben ő is az egyes kérdések szövevényeibe való bevilágításra törekszik. Előadása itt sokkal nehézkesebb, néha a korábbi fejezetekkel szemben szinte vontatott, tarkázva és elnyujtva diplomatiai levelezések és naplófeljegyzések töredékeinek közlésével. A megvilágítás itt nem olyan éles; az előadás menete nyugodtabb, a színek tompábbak. Érdekes, hogy Czernin, a ki jellemzéseiben épen nem mutatkozott tapintatosnak, működésének a közérdeklődés kíváncsiságának leginkább kitett két pontjáról, Sixtus herczeg leveléről és bukásának körülményeiről nem lebbenti föl a fátylat.

A külügyministeri szék elfoglalásakor a monarchia már belefáradt a háborúba. Az új uralkodó nyiltan hangoztatta béketerveit és Czernin előde, Burián, már kisérletet is tett a béke fölajánlására, a mely azonban a legridegebb visszautasításra talált. Czernin constatálja is, hogy a béke nem egyedül a német katonai körök vonakodásán, hanem mindenekfölött az entente azon elhatározásán akadt meg, hogy csak a megalázott, megtört Németországgal volt hajlandó békére lépni. A monarchia különbékéjét tehát az 1915-iki londoni egyezmény s a németektől való teljes katonai függés lehe-

[1] 35. l.

tetlenné tették.[1] Ily körülmények közt a kedvező fordulatokba vetett remény tartotta fönn a szövetségeseket. E remények azonban nálunk az amerikai hadüzenet után, a melyre a szigorított búvárhajóharcz proclamálása adott alkalmat, jelentékenyen rosszabbodtak. Czernin nem bízott a búvárhajóharcz sikereiben, és mint a német politikusok egy része is, a katonai körök reményeit indokolatlanul optimistikusoknak tartotta. Ebben a kérdésben azonban irányítólag nem igen folyhatott be, hiszen még a német államférfiak is ebben az időpontban már kénytelenek voltak meghajlani a katonai körök állandó nyomása előtt. Ellenállása becsületére válik, megítélése is helytállónak bizonyult, kezdeményezőleg azonban csak a békekérdésben léphetett föl.

Kinevezésében bizonyára nagy része volt törhetetlen békeakaratának, a mely megegyezett az uralkodó fölfogásával. A helyzet viszont a Burián-féle ajánlat visszautasítása után e terv megvalósítása elé leküzdhetetlen akadályokat gördített. Röviddel utóbb azonban kedvező jelek mutatkoztak. 1917 elején Olaszország részéről érdeklődtek, hogy milyen áldozatokat hozna a monarchia az olasz különbéke érdekében. Február végén Oroszország kezdett komoly tárgyalást, a melyet azonban elsodort a forradalom. De egyebünnen is jó hírek érkeztek az entente-országok csüggedéséről. Ezt az alkalmat Czernin új békeközvetítésre használta föl. 1917 ápr. 12-ikén az uralkodó elé emlékiratot terjesztett, a melyben a forradalom rémére is rámutatott, ha a fáradt lakosság türelmét a végletekig igénybe vennék, és azt ajánlotta, hogy az alkalmat felhasználva, áldozatok árán is kössék meg a békét. Ezt az ajánlatot Németország visszautasította, hiszen ott akkor erősen bíztak a búvárhajóharcz mutatkozó sikereiben. Czernin tehát német parlamenti körökkel keresett érintkezést, a mely a híres békeresolutióra vezetett, majd az Armand-Reverteraféle bizalmas tájékozódást indította meg. Ezek a kisérletek is meghiusultak, Czernin szerint azért, mert a búvárhajóharcz időközben kudarczot vallott, és mert a hivatalos körök háta mögött felelőtlen elemek ellenkező irányzatokat juttat-

[1] 25—27. l.

tak érvényre. 1917 október 2-án Budapesten tartott beszéde, melyben egy új világrend szükségét hangoztatta, mégis új béketapogatódzás akart lenni.[1]

Ezek a kisérletek azonban árnyat vetnek Czernin külpolitikájára. Annyira kétségbeejtőnek senki sem láthatta akkor a helyzetet, hogy áldozatok, súlyos területveszteségek révén is szükséges a béke megkötése. E tekintetben Czernin pessimistikusabb volt, mint a milyennek lennie szabad lett volna. Ő maga is hangoztatja, hogy gyengeséget és csüggedést nem volt szabad elárulni.[2] Az 1917 februári olasz tapogatózásról egyenesen azt írja, hogy az csak azért történt, hogy csüggedésünket kikémleljék, mert Itáliának eszeágában sem volt különbékét kötni.[3] És mindennek ellenére épen ő keltette szakadatlan békeactióival az ententeban azt a hitet, hogy a négyesszövetség alapjai megingottak.[4] Pedig, hogy ez milyen veszedelem, azt maga is tudta és legalább befelé iparkodott is a törökökkel és bolgárokkal szemben némi gerinczet is mutatni. Schweizba pl. 1917 nyarán azért nem utazott maga, mert félt, hogy személyes utazása «vészjel lehetne az általános sauve qui peut-re. Pedig a puszta hit, hogy a két Balkán-állam meg akarja tenni azt, a mit rólunk sejtettek, Párisban és Londonban elég lett volna arra, hogy minden békekisérletet összezúzzon».[5] A baj azonban mégis bekövetkezett, s ha Czernin azt részben indiscretionak tulajdonítja is,[6] ez a lényegen keveset változtat. Az indiscretio lehetőségét is meg kellett volna akadályozni. Tisza e tekintetben elég határozottan figyelmeztette is a külügyminister, s hogy gondolkodását milyen jól ismerte, bizonyítja az a levél, melyet a kinevezése utáni negyedik napon intézett hozzá.[7]

Az áldozat, a melyet Czernin a békéért követelt, az lett volna, hogy Németország mondjon le Elsass-Lotharingiáról és a monarchia is bizonyos területekről. Hogy Németországot erre rá lehessen venni, Lengyelországgal akarták kárpótolni. A lengyel kérdés időnként más és más formát öltött. Ausz-

[1] 181—252. l. — [2] 211. l. — [3] 191. l. — [4] 220. l. — [5] 223. l. — [6] 245. l. — [7] 188—190. l.

tria Lengyelországot magának óhajtotta, de Németország jelentékeny lengyel területekről nem akart lemondani és hatalmas részt kivánt magának az ország gazdasági vezetésében. Czernin tehát akkor azt a formulát találta ki, hogy az egész lengyel terület Galicziával együtt Németország kárpótlására fordíttassék, minthogy magyar részről Tisza és Burián a lengyel területeknek a monarchiához csatolását úgyis ellenezték, és a monarchia viszont Romániát kapja kárpótlásúl. Később azonban ismét visszatértek az osztrák-lengyel megoldás gondolatára és csak a brest-litowski békekötés után, a mikor a cholmi kérdés a lengyeleket elkeserítette, vetették fel ujra a Galicziáról való lemondás tervét, melynek ellenértékeként Románia bekebelezése szerepelt volna.[1] Csakhogy a brest-litowski és a bukaresti békék itt is új nehézségeket támasztottak. Brest-Litowskban Czernin a cholmi kerületet az ukránoknak engedte át, a mivel a lengyeleket valósággal elvadította; tette ezt Ukránia élelmiszerszállítmányai kedvéért, a melyek azonban saját kimutatása szerint is messze elmaradtak a remélt mennyiségek mögött.[2] Bukarestben pedig a legitimitás kedvéért elismerte Ferdinánd királyt és vele kötötte meg a békét, a mivel viszont a román csatlakozást hiusította meg.[3] E részben tehát legkedvesebb terveit is föláldozta idegesen békét kereső vágyainak.

Mert a román csatlakozás tervét élete legkedvesebb proiectumának kell tekintenünk. A monarchia hanyatló erejét ennek az országnak Habsburg-jogar alá való kerülésével akarta felfrissíteni. A nagy-osztrák programmba e bekebelezési terv nagyon jól beleillett és Ferencz Ferdinánd tetszését is megnyerte, úgy hogy még az ő életében komolyan szóba is került megvalósításának lehetősége. Czernint 1913 őszén Ferencz Ferdinánd kívánságára küldték Bukarestbe követnek. Kinevezése akkor nagy consternatiót keltett Magyarországon 1908-ban Politische Betrachtungen czímen megjelent könyve miatt, a mely a nagy-osztrák eszme szolgálatában oly módon tárgyalta a magyar nemzetiségi kérdést is, hogy méltán lehetett attól tartani, hogy az új követ Bukarestben eltér attól

[1] 271—287. l. — [2] 338—347. l. — [3] 356. l.

az irányától, a melyet a külpolitika addig követett s ott egyenesen magyarellenes érdekeket fog szolgálni. Ez a félelem annál jogosultabb volt, mert nemcsak Ferencz Ferdinand magyargyűlöletétől kellett tartani, hanem román sympathiáitól is, a melyek Czernin szerint igen subiectiv okból származtak, abból, hogy romániai utazása alkalmával a királyi pár nagy gyengédséggel volt felesége, Zsófia herczegnő iránt, a kit mindenben mint a trónörökös egyenrangú élete párját fogadott.[1] A magyar parlamentben szóvá tették Czernin kinevezését, Tisza pedig azt kívánta tőle, hogy becsületszavára fogadja meg, hogy a hivatalos politika útjáról nem fog letérni és nem iparkodik egy ezzel ellenkező új irányt diadalra juttatni. Czernin be is látta, hogy bele kell illeszkednie a hivatalos gépezetbe, könyvét is kivonta a forgalomból,[2] szavának lekötését azonban a trónörököstől tette függővé. Csak, a mikor ez is megnyugtatta, hogy mint trónörökös a császáréval ellenkező politikát nem inaugurálhat, trónrakerülésével pedig a helyzet úgyis teljesen meg fog változni, volt hajlandó kötelező igéretet tenni.[3]

Ezt az igéretet azonban nem egészen tartotta meg. Orientálódása, hogy a román szövetséget nem lehetne-e a parlamenttel elfogadtatni, kedvezőtlen eredménynyel járt. Károly király rémülve vett tudomást erről a gondolatról és Czernin csakhamar meggyőződött, hogy a román szerződés értéktelen papirrongy, a melynek egyelőre még a király személye ad tartalmat. Nagy meglepetésére azonban ép arról az oldalról, a honnan legkevésbbé várta, fölvetették azt a tervet, hogy Erdély átengedése fejében Románia csatlakoznék a Habsburg birodalomhoz s vele körülbelül úgy gondolná viszonyát megállapítani, mint a milyen Bajorországé a német birodalomban. Ezt az ajánlatot Filippescu tette és Czernin e pillanattól többé nem tudott megszabadulni tőle.[4] Az ajánlattevő körök természetesen Ferencz Ferdinánd román sympathiáira épített-

[1] 105. l.

[2] Az erre vonatkozó informatiót a könyv bécsi bizományosától kaptam. A könyv a budapesti közkönyvtárakban sincs meg.

[3] 104. l. — [4] 106—107. l.

tek. Czernin úgy festi a helyzetet, hogy a románok nemzeti aspiratióik fegyveres erővel való megvalósításában a világháború kitörése előtt soha sem bíztak.[1] A trónörökös nagyosztrák politikája, a mely ugyan végeredményben centralisatióra törekedett, de a meglevő keretek fölbomlasztásával és kisebb egységekben való új csoportosításával, és különösen erős magyargyűlölete olyan perspectivát nyitott előttük, a melytől azt remélték, hogy vér nélkül és hamarosan érik el czéljaikat. Ferencz Ferdinánd nagy örömmel is fogadta a tervet, a melyet Czernin sietett előtte kifejteni. Érthető tehát Czernin bosszúsága Tisza makacs ellenállása miatt, hogy Erdélyt szűklátkörű magyar szempontból nem akarta föláldozni és Ferencz József nehézkes conservatismusán, a miért szépen kifestett légvárait széjjelrombolták.[2] Érthető e reményekből az az őszinte részvét, a melyet Romániában a főherczeg tragikus halála keltett.

Csodálatos azonban, hogy Czernin, a ki különben olyan világosan belelátott a román politika rejtett törekvéseibe és olyan ridegen ítélte meg a helyzetet, mennyire hitt ennek az ajánlatnak az őszinteségében és realitásában. Maga mondja, hogy a háború folyamán ismételten tettek neki ajánlatokat, hogy különböző területi compensatiókért beigérik a semlegességet, de ő azt mindig visszautasította, mert jól tudta, hogy a compensatio liquidálása után meggondolás nélkül elárulták volna a monarchiát.[3] Arról is híven beszámol, hogy a háború kitörésével milyen hirtelen hangulatváltozás állott be, hogy aspiratióik megvalósítására egy új út, az ententehoz való csatlakozás lehetősége nyilt meg a románok előtt, s hogy ennek hatása alatt régi jó barátai is mily ádáz gyűlölettel fordultak feléje.[4] Sőt arról is nagyon jól volt tájékozva, hogy Oroszország részéről milyen agitatiót fejtettek ki már az ő kiküldetése előtt Romániában, és hogy a szövetség pragmatizálását épen a monarchiaellenes közhangulat tette lehetetlenné.[5] Mégis egy perczig sem gondolt arra, hogy ravasz politikusok csapdát állítottak neki.

[1] 114. l. — [2] 60—61. és 107—8. l. — [3] 142. l. — [4] 115—116. l. [5] 145. l.

Még azt sem igen tudjuk elképzelni, hogy a románok ne bíztak volna már korábban is erdélyi terveik fegyveres megvalósításában. Ellene mond ennek egész előző maguktartása és Matscheko báró 1914 junius 24-én kelt emlékirata, a melyben kétségtelenül Czernin jelentései alapján megállapította, hogy az ententenak sikerült a román sereg és az intelligentia széles köreit egy új orientatiónak megnyerni, «a mely czéljául a Kárpátokon túli testvérek felszabadítását tűzte ki».[1] Mert kétségtelen, hogy az az actio, a melyet a Ballplatzon Flotow bárónak még 1914 májusában a balkáni helyzetről készített elaboratuma vezetett be, Czernin informatióira támaszkodott, ha végeredményben más utakon kereste is a megoldást. A külügyministerium a bolgár orientatio mellett volt, a melynek kezdeményezése előtt azonban a kérdést Németországgal is tisztázni kellett, a mely határozottan románbarát volt. A követendő eljárásban tehát első lépésül a román helyzetet óhajtotta tisztázni. A szövetség megszilárdítása esetén, a monarchia hajlandó lętt volna a románok Bulgáriával szemben támasztott igényeit elismerni. Flotow és Matscheko azt remélték, hogy Románia közvetítésével még Szerbiára is hathatnának, hogy monarchiaellenes magatartását változtassa meg.[2] Berchtold gróf e tekintetben tisztábban látott; ő Románia hűségét is annyira kétségesnek tartotta, hogy a románok belgrádi közvetitésének gondolatát egészen elejtette.[3]

A Romániához való viszonyunkról kiadott vörös-könyv[4] azt bizonyítja, hogy Czernin igen jó megfigyelő volt. Pontosan előre megjósolta a bekövetkezendőket, még azt is, hogy körülbelül mely időre várható fegyveres beavatkozásuk. Csak a krisist közvetlenül megelőző időben vezette őt félre nehány napra Bratianunak vakmerő cynismusa.

Annál csodálatosabb és megdöbbentőbb azonban, hogy

[1] Gooss: *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges.* 10. l.

[2] U. o. 5. és 14. l.

[3] U. o. 18—23. l.

[4] Diplomatiai ügyiratok Ausztria-Magyarországnak Romániához való viszonyáról az 1914. évi jul. 22-től, 1916. évi aug. 27-éig terjedő időben.

megfigyelései és a tett tapasztalatok alapján a Filippescu-féle gondolattal ismételten újra előlépett. Előadása szerint Lengyelország elfoglalása és Szerbia megszállása idején meg lett volna az alkalom arra, hogy Romániát a mi oldalunkon beavatkozásra birjuk. Akkor Románia ezért Erdélyben és Bukovinában követelt kárpótlást. Stürgkh hajlandó is lett volna Bukovináról lemondani. Berlinből is nyomást gyakoroltak a hivatalos körökre a megegyezés érdekében, «a mi még csak hozzájárult ahhoz, hogy Tisza annál határozottabban és erélyesebben ellentálljon». A mikor Czernin ez alkalommal Tiszát külön követtel kérlelte, hogy engedjen, Tisza válaszában azt írta neki: «Bárki is kísérelné meg, hogy akár egy négyzetkilométernyi magyar területet is elvegyen, arra tüzelni fognak.» [1]

Sajnos, ez alkalommal Czernin a német köröket is megnyerte gondolatának. Szükségesnek tartjuk azonban itt megjegyezni, hogy ez alatt nem azt kell érteni, hogy az összes német hivatalos tényezőket. Az Erdélyről való lemondást Bécsben — tudtunkkal — Jagow támogatta. A balkáni helyzet ezzel kétségtelenül tisztázódott volna. De ez nem lett volna az egyetlen mód, a melylyel a Balkán gordiusi csomóját meg lehetett volna oldani. Politikailag és strategiailag sokkal egyszerűbb és egyenesebb lett volna az a megoldás, a melyet Helfferich sürgetett, a ki a nyugati előnyomulás megállása után a Balkánon látta a helyzet kulcsát s ott végleges döntést óhajtott provocálni épen Románia megbízhatatlan magatartása miatt. Helfferich 1914 ősze óta állandóan sürgette a bevonulást Szerbiába, de ezt a törökkel való szükséges összeköttetés megteremtése kedvéért ott szerette volna végrehajtatni, a hol 1915-ben tényleg végrehajtották, Orsova és Szendrő vidékén, a mivel Bulgáriát mindjárt csatlakozásra lehetett volna bírni s a szövetségesekkel az összeköttetést is meg lehetett volna teremteni. 1915 tavaszán ismét sürgette a balkáni actiót, de Falkenhayn csak őszre hajolt meg kívánságai előtt. A mi akkor történt, Helfferichet ismét nem elé-

[1] 138—140. l.

gítette ki. «A háború folyamán részünkről elkövetett egyik legsúlyosabb hibának tartom, — írja emlékirataiban, — hogy mielőtt a Balkánon munkánkat bevégeztük volna, főerőnkkel ismét a nyugati harctérre fordultunk.» Verdun czéltalan ostroma és a lucki kudarcz az ententenak alkalmat adott végre Románia kiugratására is. Sajnos, akkor sem hallgattak Helfferichre és meghagyták a Balkánon az entente csapatok saloniki basisát, a mely azután a bolgár-front áttörését elérte. Szükségesnek tartottuk itt ezeket a tényeket fölsorolni, mert rá kellett mutatni, mennyire tarthatatlan Czerninnek az az állítása, hogy a gorliczei áttörés eredményeit csak Románia csatlakozásával lehetett volna learatni, hogy a magyar veto miatt «Gorlicze stratégiai erőműtét maradt, tartós hatás nélkül». Helfferich tőlünk távolabb állott, kevésbbé volt a mi érdekeinkhez kötve, a kérdést azonban sokkal jobban ítélte meg. Sajnos, őt meg ellentéte Falkenhaynnal akadályozta meg politikájának megvalósításában.[1]

Czernin akkor Maiorescuval szeretett volna egyezkedni, a ki azonban szintén területi compensatiót követelt. És gyűlölete a magyarság ellen, hogy ez a közvetítése nem sikerült, e helyen a következő kifakadásra ragadja: «Borzasztó igazságos büntetés az, hogy ez a szegény Magyarország, a mely olyan sokkal járult hozzá végleges leveretésünkhöz, annak csapásai alatt a legsúlyosabban szenvedett, és hogy épen az általa annyit üldözött és annyira megvetett románok voltak, a kik a magyar mezőkön a legnagyobb diadalokat (?!) arattak.»[2] Pedig máskor ő is hangoztatta, hogy «vannak áldozatok, a melyeket élve nem lehet meghozni, semmi körülmények közt». Ezzel a kijelentéssel utasította el az olaszok követelését Tirol német területeire.[3]

Erdélyt illetőleg Czernin azonban külügyminisztersége idején is visszatért régi kedvencz vesszőparipájára. Az áldozatok árán kötendő béke gondolata s a lengyel megoldás kérdése még

[1] V. ö. Helfferich emlékiratainak II. kötetét.
[2] 127—128. l.
[3] 237. l.

több izben fölszínre vetették e szörnyű tervet. Ez indította Tiszát arra, hogy a békeactiókat illető megállapodásukba bevette azt a pontot is, hogy «magyar terület rovására a magyar ministerelnök tudta nélkül concessiók nem tehetők».[1] E részben Czernin nemcsak Tiszánál, hanem minden magyar államférfinál a leghevesebb ellenállásra talált. A gondolat azonban, mint lehetőség, állandóan a felszínen maradt és hídként vezetett át ahhoz a nagyzási hóbortból született román tervhez, hogy Magyarország Erdély átengedésével personalis unióban egyesüljön Romániával. És Czernin elhitte, hogy ez a nép erdélyi testvéreinek kedvéért hajlandó függetlenségéről lemondani és beolvadni a nagy-osztrák birodalomba. Ez mutatja legvilágosabban, hogy mennyire nem volt semmi érzéke a nemzeti eszme iránt és mennyire nem tudta értékelni azt az erőt, a melyet a történeti mult ad a nemzeteknek. Hogy Románia a Habsburg-birodalomhoz önként csatlakozzék, ép olyan lehetetlenség volt, mint az a kívánság, hogy Magyarország mondjon le Erdélyről. Magyarország rettenetes szenvedéseinek felidézésében bizonyára nem a Czernin fölhánytorgatta merev magyar álláspont volt a főok, hanem az, hogy az ország földarabolásának gondolatát épen a nagy-osztrák alapon álló hivatalos tényezők ezirányú tárgyalásai avatták politikai realitássá.

Czernin politikája különben még ezen a ponton is a legnagyobb kilengéseket tünteti föl. Röviddel a háború kitörése előtt konstantinápolyi követünknek, az öreg Pallavicini őrgrófnak aggodalmaskodása, hogy az orosz háborút csak az esetben tartja elkerülhetőnek, ha a monarchia lemond minden befolyásáról a Balkánon, arra indították, hogy Ferencz Ferdinándnak e gondolat elfogadását ajánlja.[2] A bukaresti békekötésnél pedig a német álláspont ellenére Ferdinánd királylyal bocsátkozott tárgyalásokba a legitimitás megőrzése kedvéért, holott Magyarországgal szemben, sőt a román dynastiával szemben is e legitimitási érzékének a Filippescu-féle tervek megbeszélése alkalmával kevés jelét adta.

*

[1] 37. l. — [2] 10. l.

De már túlságosan sokat foglalkoztunk a részletekkel Czernin politikájának s a benne mutatkozó ellenmondásoknak megvilágítása kedvéért. Végezzünk! Magyarországra nézve végtelenül elszomorító és megdöbbentő, hogy a dualistikus forma idején olyan ember kerülhetett a külügyi hivatal élére, a ki ennek a formának fölborítására törekedett, törekedett arra Magyarország területének megcsonkításával s a magyar ellentállást még fegyveres erővel is hajlandó lett volna megtörni, a mit azonban a háború idején — szerencsére — nem tehetett meg.[1]

Ez a külügyminister, a kire a nemzeti eszme ismeretlen valami volt, területi áldozatot követelt tőlünk a monarchia jövője érdekében, a melyet a dynastikus eszme alapján óhajtott kiépíteni. Csodálatos, hogy ezt épen az a Czernin kívánta, a ki munkájában azt vallja, hogy dynastikus érzés nincs[2] és hogy a monarchia menthetetlenül pusztulása felé közeledett és széthullott volna a világháború kitörése nélkül is.[3] Ezek a kijelentések Czernin politikáját még súlyosabb megítélésnek teszik ki. Kizárólag a dynastikus elvre alapította tevékenységét, ámbár nem hitt a dynastikus eszmében; a monarchia kiterjesztésére törekedett, ámbár meg volt győződve életképtelenségéről; és Romániát be akarta kapcsolni a monarchiába, ámbár tisztán látta, hogy Románia mindenkép ellenünk van. Ennek az embernek czéljaiban és cselekedeteiben minden csupa ellenmondás volt!

A legrettenetesebb világháború krisisében olyan ember vezette az ország szekerét, a ki nem bízott abban az ügyben, a melyet képviselnie kellett. Pedig az a belső erő, a melyet a monarchia a szerencsétlen hadvezetés felidézte demoralisáló csapások között is oly hosszú időn át fenn tudott tartani,

[1] Ohne Anwendung von Waffengewalt wäre Ungarn nie dazu zu haben gewesen, Teile des eigenen Staates herzugeben. Es liegt aber auf der Hand, dass es unmöglich gewesen wäre, in der Zeit des Weltkrieges auch noch einen bewaffneten Konflickt zwischen Wien und Pest zu provozieren. 139. l.

[2] 69—71. l.

[3] Trotzdem glaube ich heute, dass der Zerfall der Monarchie auch ohne diesen Krieg eingetreten wäre. 40. l.

egyáltalán nem igazolja ezt a kishitűséget. Az embernek önkéntelenül is Széchenyi most megtalált utolsó munkájának címe: «Disharmonie und Blindheit» jut eszébe és az a megjegyzés, a mit a legnagyobb magyar ehhez a címhez fűzött: «Ha az ember osztrák állapotokkal foglalkozik, lehetetlen illőbb címlapot adnia munkájának, mint Összhangtalanság és Vakság. Mert ez a két szó jellemzi az osztrák politikát és politikusokat.»

De mindezt a disharmoniát Czernin fényes dialektikájával annyira ellensúlyozza, hogy rendszerének nagy hibáit egészen elleplezi. A legnagyobb hiba bizonyára az volt, hogy Czerninnek nem volt politikai meggyőződése, csak politikai balvéleményei voltak. Kiváló tehetségei: pompás megfigyelő képessége, a mely a külképviseletben megbecsülhetetlen — de nem az egyetlen szükséges — tulajdonság és megvesztegető, szellemes előadásmódja — úgy látszik — az életben is megtévesztették az embereket. Hiszen voltak idők, a mikor nálunk is a monarchia nagy alkotásokra képes, kimagasló államférfiát látták benne. Sajnos, a szellemes fordulatok gyakran a leghamisabb érvelést színigazság képében tűntetik föl s a dolgok mély és minden vonatkozásukban való megfontolása helyett olyan gondolatokat kapcsolnak össze, a melyek csak látszatra valók együvé. A határozottan kikristályosodott nézetek és leszűrődött elvek hiánya a legszellemesebb embert is kapkodóvá teszik. Ez a hiba Czernin legfényesebb írói qualitásai mögül is kiütközik.

Emlékiratai a fontos szerepkör következtében, a melyet betöltött, kora eseményeinek és embereinek megítéléséhez igen sok érdekes anyagot szolgáltatnak, ezt a jelentőségüket még fokozzák szerzőjük jó megfigyelései; a gondolatok összefűzése, az aláfestés éles színei azonban a legszigorúbb kritikát kívánják. Ha ő maga az előszóban ezt «Mangel an Beurteilungskraft»-nak tulajdonítja és tiltakozik az ellen, hogy valamely «vorgefasste Meinung» vezetné, ez csak játék a szavakkal, mert a hamis megítélés rendesen az előre megalkotott vélemény következménye. Czernint a nagy-osztrák eszme vezette félre, a melyhez görcsösen ragaszkodott, ha

nem hitt is benne azzal a szilárd meggyőződéssel, a melyet államférfiútól méltán elvárhatunk. A hol ez a szempont belejátszik jellemzésébe, ott előadásába rendesen hamis hangok keverednek, a melyek megbontják a mű harmoniáját és nagyon sokat levonnak értékéből.

Mint historikus vettem kezembe Czernin emlékiratait, úgy bonczoltam őket, a hogy azt a történetbuvár teszi, mielőtt forrásának anyagát fölhasználja, s e vizsgálat alapján a fentieket el kellett mondanom.

Domanovszky Sándor.

A RELATIVITÁS ELVE.

Abból az alkalomból, hogy az angol «Royal Society», — mely társaság a mi tudományos akadémiánknak felel meg, — magát tisztelve meg, nagy arany érmével Einstein Albert német tudóst tüntette ki: a kiváló mathematikus és physikus buvárlatai az egész művelt közönség érdeklődését keltették fel.

Az Einstein munkái által diadalra juttatott relativitás elve méltán jutott a nagyközönség érdeklődésének körébe, mert ismeretvilágunkat új szempontból világítva meg, észleleteink elméletét új alapokra fekteti.

A tudomány egyik főfeladata, hogy egységes szempontból foglalja össze a jelenségek változatos sokaságát; Einstein új felfogásának nagyszerűsége épen a relativitás elvének általánosságában rejlik.

Mindenek előtt legyen szabad az olvasóközönség figyelmét észleletekre felhívnom, melyeket bizonyára mindnyájan megfigyelhettünk.

Beülünk egy lefüggönyzött automobilba. Az automobil elindul. Ezt az elindulást mi megérezzük. — Az automobilvezető sebességet vált. Akár nagyobb lesz a jármű sebessége, akár kisebb, ezt az automobilban ülve megérezzük. — Az automobil egy útszegleten bekanyarodik. Az automobilnak ezt az útirány-változtatását szintén megérezzük.

De vízszintes, síma pályán, egyenes irányban, egyenletesen haladó, lefüggönyzött automobilban, — midőn tehát a külvilágot nem látjuk — a gépezet zakatolását nem tekintve, teljesen az az érzésünk, mintha a szobában, egy székben ülnénk nyugodtan.

A nyugvás subjectiv érzése tehát nemcsak a nyugvás, hanem az egyenletes, egyenes irányú mozgás esetében is fennáll (Nem áll fenn ellenben akár a sebesség értékének, akár a haladás irányának megváltoztatásánál.)

Már Newton szellemében kiépített classikus mechanikában is alapelvként szerepel egy principium, melyet a relativitás elvének nevezünk. Ez az alapja a modern mechanikának is, bár változtatott és fokozatosan kibővített alakban.

Mi a lényege a relativitás elvének?

Felismerése annak a ténynek, hogy akár egy nyugvó pontból vizsgáljuk a folyamatokat, melyek megfigyelő helyünkkel egy rendszerben történnek, akár egy egyenletesen egyenesen haladó mozgást végző rendszerben vizsgáljuk az — e második rendszerre vonatkoztatott — ugyanoly jelenségeket, subjectiv észleletünk mindkét esetben meg fog egyezni. Ebből következik, hogy különböző körülmények közti megfigyeléseink egyező — tehát a tényeknek meg nem felelő — eredményt adhatnak. Például egy öt méter másodperczenkinti (m/sec) egyenletes sebességgel tovahaladó hajón a hajón lévő tárgyakat absolut nyugalomban lévőknek fogjuk észlelni és magunknak is az az érzésünk, hogy teljes nyugalomban vagyunk.

Megváltozik azonban az észlelet, ha egy, a rendszeren kívül fekvő absolut nyugvó pontból itéljük meg a fent említett mozgást. Maradjunk a hajó példájánál, és ne is egy absolut nyugvó pontra, hanem csupán a földdel együtt mozgó, például egy, a part mellett álló fának a helyzetére vonatkoztassuk a kérdést.

Ha hajónkról e fára nézünk, mozgást észlelünk, melyet úgy is foghatunk fel, hogy a teljesen nyugvó hajóhoz képest a part melletti fa öt méter másodperczenkénti sebességgel halad, míg a fa alatt álló szemlélő ugyane sebességi nagyságot — de ellenkező értelemben — fogja megállapitani, abból indulva ki, hogy az ő helyzete a nyugvó pont és a hajó a mozgó tárgy. Ezek, az irányukban eltérő értékek tehát a viszonyosság, vagyis vonatkoztatás folytán lelik magyarázatukat.

A szemlélet lényege tehát az, hogy megfigyelő rendsze-

rünkön belül nem tudunk bizonyságot szerezni arról, hogy absolut nyugvó vagy egyenletes egyenesen haladó mozgásban vagyunk-e. Vagyis utóbbi mozgásnak megállapítására nem rendelkezünk hasonló kísérlettel, mint például a rotálás esetében, mely esetben Foucault ingakísérlete révén, — rendszerünkön belül, tehát a nélkül, hogy más rendszereket, például a csillagokat látnánk — a rotálást (például földünk tengelye körüli forgását) kísérletileg megállapítani módunkban van.

Ez alapszemléletből kiindulva, ha megfontoljuk, hogy földünk nem absolut nyugvó, hanem, mint csillagászaink megállapítják, a világűrben mozgó létezőség, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a földi észleletek mindegyikében feltalálható lesz bizonyos olyan subjectivitás, melynek eredete a relativitás elvére vezethető vissza.

A physika classikus egységeiről tehát nem beszélhetünk mint absolut értékekről.

Ily értelemben első sorban illusorikus hosszmértékünk absolut volta, mert egy mozgó rendszernél a különböző mérési irányok nem egyenlő értékűek. Ha például hajónkban annak haladási irányában mozog egy test és a hajón észlelve e test egy méter útat tesz meg másodperczenként, a fa alatt észlelő e tárgy sebességét önmagához (a szemlélőhöz) viszonyítva 6 m sec sebességűnek fogja látni, mert hiszen a vizsgált 1 mp. alatt a hajó mozgott 5 m.-t, és a tárgy a hajón ugyanoly értelemben 1 métert. — Ha a tárgy a hajón annak menet-irányával ellenkező értelemben mozgott ugyanannyit (1 m sec), úgy a fa alatti megfigyelő 4 m/sec-os mozgást observál, ugyanoly irányban, mint az előzőleg megállapított 6 m/sec-os érték, — de, természetesen a hajón utazó által megfigyelt 1 m sec érték értelmével épp ellenkezően, — mert jóllehet a hajó maga az egyik irányban 5 m.-t haladt 1 másodpercz alatt, de a hajó tárgya ez alatt az idő alatt 1 métert haladt, még pedig, feltevésünk értelmében: az ellenkező irányban.

De ha a hosszmérések absolutsága megtámadtatik, megtámadtatik a két hossz-dimensiójú sík terület, valamint a három hossz-dimensiójú térfogat képzetének absolutsága is.

A három dimensiójú tér szemlélete után rátérhetünk a négy dimensiójú képzet szemléletére, például a «tér és idő» rendszerre, mely szemlélődésbe természetesen szintén új momentumok kerülnek. De más megfontolások útján is szerezhetünk az időről bővebb ismereteket.

Lorentz — a hollandi Nobel-díj nyertes physikus — szemlélődései az időről megállapítják, hogy tudományosan csak az ú. n. «helyi idő»-ről beszélhetünk. Nincs értelme annak a törekvésnek, hogy absolut pontossággal összehasonlítsuk például a párisi és a berlini időt, épen úgy, mint a hogy absolut feleletet sohasem fogunk adhatni arra a kérdésre, hogy ha a földön és a Vénus bolygón történik egy-egy esemény: egy időben történt-e ez a két esemény, vagy melyik folyt le előbb és melyik később?

Szenteljünk egy pár szót Lorentz gondolatmenetének.

Ha Páris és Berlin idejét össze akarjuk hasonlítani, a drótnélküli táviróhoz fogunk folyamodni, melynek alapját a Herz-sugarak teszik, melyek sebessége a fénysebességgel azonos, hiszen a láthatatlan Herz-féle hullámok a látható fényhullámokkal lényegileg azonosak.

Párisban tehát megállapított időben jelzést adunk le, és Berlin e jelzést fölveszi és óráját e szerint állítja be. — A két idő még nem lesz egyenlő, (tegyük fel, hogy a két óra tökéletes mű), mert a berlini óra késni fog azzal az idővel, melyre a sugaraknak szükségük volt, hogy Párisból Berlinig vigyék a jelzést. Ezen úgy segítünk, hogy a jelzést most visszafelé Berlinből Párisig fogjuk ismételni, és az óra összehasonlítások középértékét fogjuk venni: az így meghatározott időt nevezi Lorentz «helyi időnek».

Ez az időmérés azonban nem absolut. Csak akkor volna az, ha földünk egy teljesen nyugvó rendszert jelentene, mert a mérés azon a feltevésen alapszik, hogy a fénynek egyforma időre van szüksége, akár Páristól Berlinig, akár Berlintől Párisig halad.

De földünk kering bolygó pályáján és forog tengelye körül is, végez a naprendszerrel is együtt mozgást és ezeken kívül talán még oly mozgásokat, melyeket soha megtudni nem fogunk. E mozgásoknak megfelelően egyszer a párisi

óra fog késni, egyszer a berlini, de hogy melyik, mikor és mennyivel, azt csak akkor tudnók meg, ha a föld absolut mozgásának összes adatai birtokunkban lennének.

Ez adatok megszerzése pedig kilátástalan.

Lorentz munkáiban találkozunk először a «relativ idő» fogalmával. Azonban Einstein volt az, a ki e szemléletből gyökeres következtetéseket vont le és a ki az összes időmeghatározások relativitását általános követelményként mondta ki.

Fentiekből kiviláglik, hogy hossz- és időméréseink nem lehetnek absolutak, tehát nem lehet absolut a sebességmérés eredménye sem, melynek értékét a hossz- és időérték hányadosa adja meg.

De így a tömeg értéke sem lehet absolut, mint azt Abraham tudós számításai kifejtik, mely számítások kísérleti bizonyítását Kaufmann radioactiv kísérletei szolgáltatták.

E számítások és kísérletek megértése magasfokú mathematikai műveletek, a radioactivitás és az elektron-theoria tüzetesebb ismeretét kívánják, miért is itt csak annyit említhetek meg, hogy Abrahamnak a relativitás elvében gyökerező meggondolásai követelik, hogy például különböző nagy sebességgel mozgó egyenlő parányok észlelhető, azaz valami módon megmérhető tömege nem egyenlő értékű, hanem a sebességérték növelésével a tömeg értéke is nő, a mi lényegében arra az első pillanatra meglepő következtetésre vezet, hogy a tömeg a sebesség függvénye, azaz hogy — legalább részben — az általunk bármi mód észlelt tömeg valamilyen látszólagos hatás.

E feltevés kísérleti bizonyítását Kaufmann szolgáltatta, ki különböző betta- és katód-sugarakkal kísérletezett. Mindkét említett sugárzás lényege a nagy sebességgel kilövelt egyenlő parányok: a szabad negativ elektronok, melyeket az elektron-theoria atomistikusoknak, tehát anyagi minőségűeknek ismer el. Vagyis ép úgy, mint a vegyi elem-atómokról, beszélhetünk negativ villanyossági atómokról: szabad negativ elektronokról is.

A különböző sugaraknál csupán ez anyagi parányoknak a sebessége más és más. Nyilvánvaló tehát, hogy alkalmazható reájuk Abraham számítása. Kaufmann kísérletei még

ennél is többet bizonyítottak be. Kimutatták, hogy például háromszor akkora sebességnél a kísérletileg (indirect) megállapított negativ elektron-tömeg mérőszáma nemcsak nagyobb — mint a hogy azt Abraham megfontolásai követelik, — hanem pontosan háromszoros lesz, mit úgy fejezünk ki, hogy a betta részecskék, vagyis a szabad negativ elektronok tisztán csak látszólagos tömegűek.

Ily kísérleti eredményeknek természetesen gyökeresen meg kell változtatniok szemléletünket a materia lényegére vonatkozólag.

Ha azonban a physika alapegységei nem absolutak, ez befolyással lesz a belőlük levezetett összetett egységekre is. Például a legegyszerűbb összetett képzetet, a sebességet illetőleg a relativitás modern elve bonyolult megfontolások alapján, melyek itt nem közölhetők, kimondja, hogy a sebesség a fény sebességénél nagyobb értéket fel nem vehet: a világmindenségben egy sebesség sem lehet nagyobb értékű, mint 300,000 km. másodperczenként.

Ez a következtetés által abstrahált törvény tulajdonképen a modern relativitás elvnek a lényege.

A classikus mechanika elveivel nem ellenkezett volna az, hogy az esetben, ha ma a földünkről elindulhatna valaki a világűrbe a fény sebességét meghaladó, mondjuk 400,000 km. másodperczenkénti sebességgel és módjában lenne megfigyelni a földön történteket, akkor az események sorozatát fordított sorrendben észlelné. Például a hollandok magyar-gyermekactióját figyelve meg, látná, mint érkeztek a magyar gyermekek az egyes, őket szívesen látó hollandi családok házába, — a fénynél nagyobb gyorsasági sebességgel tovább haladva elérné a fénysugarakat, melyek megmutatnák, mint érkeztek a magyar gyermekek Haarlem-be, majd később megfigyelhetné, mint mozog a pályán visszafelé (a mozdony hátul) a gyermekeket szállító vonat Budapest felé stb. teljesen oly mód, mintha egy filmet végétől elejéig, tehát fordítva játszatnának le szemei előtt.

Ilyesmit rajzolt Flammarion egy phantastikus regényhősének, Lumennek élményeiben.

Ily megfigyelés lehetőségét kizárja a modern mechaniká-

nak az a megállapítása, hogy bármily nagy erő bármily kis tömegre hatva sem képes a fény sebességét meghaladó sebességét előidézni.

A sebességnek ez a határérték-törvénye természetesen befolyásolja a gyorsulásra: időegységkénti sebességváltozásra vonatkozó fogalmainkat is.

Egy állandó, egyenletesen működő erő hatása alatt — a classikus mechanika szerint — a mozgó test időegységenkint mindig ugyanazt a gyorsulást nyeri, bármilyen nagyra nőtt légyen is már előzetesen sebessége. Ugyanazon erő ugyanoly hatására — a modern mechanikai elv szerint — a test mozgása abban a mértékben lesz kevéssé gyorsuló, a mily mértékben sebessége megnagyobbodott: hiszen a sebesség végső határértékeként az elv a fénysebesség értékét állapította meg: a fénysebesség megközelítésénél a gyorsulásnak a 0 értéket kell megközelítnie.

Egy kis meggondolás rávezet, hogy a látszólagos tömeg fogalma elrejtve ebben a megállapításban jelen van. Hiszen az erő mértéke — physikai meghatározás értelmében — a tömeg és a gyorsulás értékeinek a szorzata. Ha az erő állandó és — a fény sebességeit megközelítve — a test gyorsulása 0 felé convergál, mathematikai követelés, hogy a tömeg értéke a végtelen felé convergáljon.

Nem térhetek ki arra, mint változik hasonló értelmű megfontolások folytán az erő és energia fogalma és ezeknek, valamint a tömeg fogalmának kifejtett átváltozása következtében az anyag fogalma: a materia problémája. A vegyésznek és physikusnak itt teljesen új képzetek bevezetésére kell áttérnie, mint czélszerűbbekre, melyek az észlelt jelenségekkel jobban összhangba hozhatók.

Lássunk ily jelenségeket, melyek magyarázatául a relativitás elve szolgálhat. Kérdezzük: vannak-e a Kaufmann-kísérleteken kívül más kísérleti bizonyítékai is a relativitás elvének?

Ezek nagy számmal nem igen tódulhatnak elénkbe. Mert hogyan lenne az elv helyessége elsősorban megállapítható? Mindenesetre a direct módszerrel: oly világban, rendszerben kellene kísérleteznünk, mely absolut nyugvásban van,

majd meg egy olyanban, mely egyenletes egyenes irányú mozgásban van és melynek mozgása absolute ismeretes, és meg kellene mutatni, hogy mindkét esetben az eddig ismert természettörvények miként válnak be.

De hol találjuk ezt az absolut nyugvó pontot, melyet Einstein a Galilei-féle pontnak nevez?

Ennek hiányában indirect módszerekhez kell tehát folyamodnunk és az alkalmazott relativitási elv problémái között meg is találjuk a kívánt eredményt. Eddigelé főleg két ily tapasztalat fölött rendelkezünk, mely az elv helyességét bizonyítja és melyet a classikus physika kielégítő módon megmagyarázni nem tud.

E két tapasztalat szerzése, illetőleg éleselméjű számítások által való megmagyarázása Einstein kutató és alkotó genialitásának köszönhető.

Az egyiket elméletünknek a gravitátiós problémákra való alkalmazása szolgáltatja:

Newton elméletén alapuló számítások a bolygók pályáját ellipsisben állapítják meg, mely egy fix csillagra vonatkoztatva szilárd változatlan pálya. E számításokkal az astronomiai észleletek teljes összhangba hozhatók, a Mercur pályájának kivételével, melynek pályájáról Levernier kimutatta ugyan, hogy elliptikus, de az ellipsis nem szilárdan adott, hanem, ha felette lassan is, de a pálya síkjában a bolygó mozgásának irányában rotál. E forgás sebességértéke 43 ív másodpercz egy évszázad alatt. E forgás-jelenséget a classikus mechanika csak többé-kevésbbé önkényes hypothésisekkel tudta megmagyarázni.

Az idevágó számadatoknak a relativitás elvének alkalmazásával egybekötött átvizsgálásából kitünt, hogy minden bolygó pályájának mutatnia kell a forgás e jelenségét, de a többi bolygónál az eltérés olyan minimális, hogy nem válik észlelhetővé, míg a Mercur esetében, mint a Nap-hoz legközelebb eső, az összes bolygók között a legnagyobb sebességgel keringő bolygónál — végzett theoretikus számítások, mint Einstein ez idén megjelent népszerű művében * meg-

* *Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie.* (Sammlung Vieweg. Heft 38.) Verlag Vieweg, Braunschweig.

említi, pontosan 43 ív másodpercz pro évszázad értékét adnak, tehát a csillagászati észleletekkel teljes összhangban vannak.

Második bizonyítékot az optika és a relativitás elvének a combinátiója szolgáltatja.

A relativitás elvből kifolyó meggondolások követelményeként mutatkozik az a jelenség, hogy gravitátiós mezőkben a fény sugara általában görbe vonalban terjed tova. Az elmélet szerint a sugaraknál, melyek a nap közelében haladnak el, a nap gravitátiós tere okozta eltérés, vagyis a görbületi érték 1·7 ív másodperczet tesz ki. Ez oly módon lenne bizonyítható, hogy teljes napfogyatkozás esetében egy, a nap közelében lévő és ilyenkor észlelhető fix csillag ekkora értékű eltávolodásban tünnék fel, azzal a helyzettel szemben, melyet hozzánk viszonyítva az égen elfoglalna, ha a nap az ég oly pontján állana, hogy a nap gravitátiós tere a csillag fénysugarára nem hatna.

1919 május 30-án az angol Royal Societ-y által felszerelt két expeditió (Crommelin és Eddington astronomusok vezetése alatt) a theoria által megkövetelt fénysugár-eltérést fényképfelvételek által tényleg meg is állapította. —

Einstein megfontolásai szerint még egy kísérleti megfigyelés lehetősége forog fenn. Elsőrangú (nagy) csillagok fényének színképében is eltolódásokat kellene észlelni, összehasonlítva ugyanoly eredetű (ugyanoly molecula fajtából eredő), de földünkön létesített fényforrások színképével. Az ide vonatkozó kísérletek azonban még folyamatban vannak. —

A relativitás elve nemcsak a mechanikát, hanem az összes természettudományokat is új alapra fekteti. Mathematikai számításai rendkívüli éles elméről tanuskodnak és bonyolultak. Kitérni reájuk e czikk keretében lehetetlen. Követelései meglepőek és következtetései a természettudományokban forradalmi jelentőségűek. Ámde a követelmények helyességének kísérleti megállapításai meggyőznek bennünket, hogy czélszerű ez új képzetek megszerzése és gondolatvilágunkba való bevezetése.

A mechanika classikus törvényeinek értékét azért ne becsüljük le. Az új törvények mellett, a tudomány napja

melegéből és fényéből ők is méltán kivehetik részüket: lényegesen egyszerűbbek és ezáltal, könnyebben hozzáférhetőek és például kis sebességeknél a kívánt pontosságig teljesen kielégítőek és megfelelőek.

Így — legalább részleges — célszerűségük megadja létjogosultságukat. —

Einstein érdeme a relativitás elvének érvényre jutását illetőleg, elvitázhatatlan.

Nemcsak az ismeret-elméletileg felette fontos lépést köszönhetjük neki, hogy egyenletes egyenes irányú mozgásokat illetőleg e mozgások bebizonyíthatóságának lehetetlenségét a priori postulatumként állította elénk, és belőle az e lépéshez szükséges hasonló merészséggel és alkotó éleselműséggel természettudományi ismeretünkre vonatkozólag forradalmi jelentőségű következtetéseket vont le, hanem övé annak az érdeme is, hogy geniális gondolatmeneteinek meggyőző kísérleti bizonyítékokat is szolgáltatott.

PUTNOKY LÁSZLÓ.

CLASSIKUS TANULMÁNY ÉS PHILOSOPHIAI MŰVELTSÉG.

— Kivonat. —

A classikus tanulmányok értékének felismerése két körülménytől függ: az egyik, hogy belássuk, miszerint a görög szellem termékeinek forrásszerű ismerete nélkül mai culturánk alapgondolatainak történeti eredetét nem érthetjük meg; a másik, hogy e tanulmányok formái: jellem, ízlés és elmeképző hatása ma is nélkülözhetetlen. E két tétel közül előadásunk az előbbivel foglalkozik s czélunk kimutatni azt, hogy még ma is görög gondolatokból élünk, ma is görög kategoriák szerint gondolkodunk s új egyetemes tudományos, vagyis philosophiai műveltség csak a hellén szellem termékeinek közvetlen forrásokból való ismerete alapján jöhet létre.

Mai európai culturánknak történeti szempontból két gyökere van: a görög gondolat és a keresztyén hit. E kettő azonban már a keresztyén vallás kialakulásának legkorábbi szakában szoros kapcsolatba lépett. Sokat vitatkoznak a patrologia művelői arról, hogy az egyházatyák mennyiben vettek át görög gondolatokat a keresztyén tanítás megformulázásakor. Egy tekintetben e kérdés eldöntöttnek tekinthető: azok a kategoriák, melyekben az egyházatyák és az első zsinatok a keresztyén dogmákat kifejezték, igenis görög kategoriák, melyeket a nagy hellén gondolkodók: Platon, de különösen Aristoteles fejlesztettek ki. Hogy csak egy példát említsünk: a Szentháromságról szóló dogma a substantia fogalmán épül fel, melyet ép Aristoteles alkotott meg. A keresztyén gondolatnak és hitnek formát tehát a görög szellem adott. De ugyanezt kell még a modern gondolatról is mondanunk. Az oly fogalmak, mint philosophia és szaktudomány, definitio és módszer, test és lélek, ész és érzékiség, anyag és szellem,

természet, ok és okozat, mindmegannyi görög conventiók, melyekkel a hellén szellem még ma is behálózza úgyszólván valamennyi tudományos gondolatunkat s vezeti minden lépésünket, melyet az igazság keresésének rögös útján teszünk. Mai culturánk is még görög cultura.

Mi okozza a görög művelődésnek e csodálatos szívósságát, mi teszi azt örökéletűvé az emberi művelődés folyamán, melynek sokféle elmúlásán szüntelenül diadalmaskodik? Hogy e kérdésre megfeleljünk, kísértsük meg a hellén cultura sajátos vonásait megjelölni.

1. A görög cultura szemben más (egyptomi, assyriai, középkori mohamedán) művelődési rendszerrel, határtalanul fejlődésképes s ép ezért az egyedüli valódi, egészséges cultura. Ennek oka az, hogy súlypontja az igazság objectiv, önzetlen kutatásában van, melynek alárendelt mindennemű hagyományt és megkötöttséget. A tudományos kutatás morálját is a görögök fedezték fel: az igazságot mindenekfölött szeretni s annak teljes erőnkből szolgálni. Beigazolódott a helléneken a Szentirás jóslata: «az igazság fog benneteket felszabaditani», mert ép az igazság cultusa tette a görög szellemet szabaddá, hatalmassá és fejlődésképessé. Még a görög nép gazdasági fellendülése is annak a kutató, nyugtalan, kiváncsiskodó szellemnek következménye, mely őket a tengerre csalta és messze vidékek gyarmatosítására bírta. Semmi sem idegenebb a görög szellemtől mint a quietismus, ezért felel meg culturája a nyugati ember cselekvő typusának, s ezért nem tudta a keleti, az álmodozó embert meghódítani. És nem véletlen, hogy e cultura első csiráit a gyarmatokon észleljük (Kis-Ázsiában, Alsó-Itáliában, Sziciliában), mely Gomperz találó figyelmeztetése szerint ép a vállalkozóbb, tevékenyebb görögségnek volt hazája.

2. Ezzel függ össze a görög szellem rationalistikus iránya, mely abban áll, hogy — legalább fénykorában — minden téren világos és szabatos észbelátásokra törekedett. A legnagyobb gondolkodóknál: Platonnál és Arístotelesnél ez nem jelentett lapos felvilágosodást, mert a világ és az élet nagy mysteriumai előtt, melyekhez csak az áhitat csöndjében közeledhetünk, ép ők hajtották meg legmélyebben zászlójukat. Az

egészséges kritika, mely e tartózkodásukat eredményezte, ép erős rationalismusuknak volt következménye.

A görög irtózott a sötétségtől, legyen az természeti vagy szellemi; már Homeros a «szörnyű sötétséget» — στυγερὸς σκότος — emlegeti s a görög embernek úgyszólván physikai jóllétéhez tartozott gondolatainak világossága. Sokrates képviseli legjobban azt az ember-typust, ki az élet legprimitivebb szükségleteit feledve tartózkodik az agorán, hogy társalgás és vitatkozás által helyes és világos belátásokra jusson. Itt mutatkozik a görög rationalismusnak ama sajátos vonása is, hogy dialektikus jellegű, azaz vitatkozás formájában bontakozik ki. Tehát nemcsak új belátást, de erjesztő anyagot is tartalmaz, hogy másokban is új ismereteket s új gondolatokat ébresszen. A görög cultura lényegénél fogva elmemozdító s ezért ez a művelődés mutat egyedül utat a tudományos haladás végtelensége felé. Solon száműzte az oly polgárokat, kik zendülés alkalmával egyik párthoz sem csatlakoztak; valami hasonló intolerantia a gondolkodási lomhaság és közömbösséggel szemben jellemzi a görög cultura fénykorának hellén emberét. Szüntelenül gondolkodik, kutat s most is gondolkodtat és kutatásra késztet.

3. A görög cultura objectiv jellegű, vagyis fejlődésének tetőpontján az igazat, a szépet, a jót valami tőlünk független mozzanatnak tekinti, melyet felismerünk, de nem teremtünk. Goethe szerint a nagy és termékeny korok mind objectivek; s valóban: a subjectivismus előtérbe nyomulása a görög cultura körében is annak hanyatlását jelzi.

Nem a mysticismusra czélzunk itt, melynek elhatalmasodása annyira jellemzi a későbbi görög és általában a hanyatló antik népek szellemi életét: a mysticismus maga sem kóros jelenség s minden ellenkező látszat ellenére a görög szellem legvirágzóbb korában sem idegen tőle. Mert kétféle mysticismus van: a mely a világ és az élet nagy és megfejthetetlen rejtelmei előtt tisztelettel meghajlik, de viszont a mi megismerteti, abban egyedül az értelmi belátás uralmát kívánja és szorgalmazza. Ez az objectiv, philosophiai mysticismus, melylyel szemben a subjectiv, álmodozó mysticismus áll, mely a rejtelmeskedést oly térre is kiterjeszti, a hol

egyedül a világos és szabatos gondolati munkának van helye.

Az egészséges mysticismus példája Platon, ép a mysticismus és objectivismus csodálatos egységét mutatja, míg a lélek, subjectivistikus mysticismus képviselője Plotinos, kinek minden philosophiai mélységét veszélyezteti az egyéni érzelmi elérésnek túltengése az objectiv megismeréssel szemben. Platon a virágzó objectiv irányú, Plotinus a hervadó subjectivistikus görög szellem képviselője.

4. A görög cultura fénykorában optimistikus: hisz az életben, gyönyörködik benne s bízik a Jóság hatalmában és végső győzelmében. Platon szerint a Jó eszméje az örök ideák hierarchiájában a legfelsőbb fokot foglalja el, a Naphoz hasonlít, mely mindeneket megvilágít, melegít és éltet. Aristoteles szerint a világfolyamat sem egyéb, mint egy szükségképi nagy tökéletesedési processus: fokozatos közeledés az örök jósághoz. A rossz csak negativum, privatio, mely végül szintén a Jót szolgálja, valamint a tragœdia is nemesít és felemel. Rendületlenül hiszi, hogy a Jóság a legnagyobb hatalom s a legnagyobb realitás e világon; a többi csak múlandóság.

5. Végül: a görög cultura ethikai czélzatú: a görög belátás nem marad meg elméleti elzárkózottságában, hanem a valóságra akar hatni; az életet akarja átalakítani, a való életből a helyes, az igazi életet törekszik kialakítani.

Theoria és praxis amaz egészségtelen kettéválása, melyet az újkori ember élete mutat, a görög ember előtt ismeretlen volt és érthetetlen lett volna. A görög philosophus mindig egyuttal szabályozni akarta az életet: ezen alapult a görög élet egészséges szellemi egysége. A középkori embernél a harmoniát a gondolat és az élet minden szálának a vallási hitben való egyesítése biztosította. Az újkori ember a renaissance óta azonban tépett lelkű, mert nincs összhangban lelkében az, a mit tud, azzal, a mit hisz és azzal, a mit akar. Ebből a szempontból is a görög szellem az egyedüli egészséges, a megelégedést és életkedvet tápláló culturát teremtette meg.

Mindezen vonások közelebbről szemügyre véve, egy közös

gyökérből erednek: abból, hogy a görög cultura lényege a philosophiai reflexio. A görög művelődés legsajátosabb vonása, hogy keresi az igazságot és sohasem hiszi, hogy annak teljességét már bírja. Ezért képes szüntelen haladásra a nélkül, hogy a megkövesedés csiráját hordaná magában. Ebből táplálkozik az igazság szeretete, a belátásra való törekvés, az igazság fennállásába vetett meggyőződés s az a hit, hogy értelmi haladás által mind igazabb életet érünk el. Ez teszi a hellén culturát nyitottá s irányítja a végtelen tökéletesedés felé. A görög cultura az egyetlen, mely megindult az úton s azon jelentékenyen előrehaladott: ezért minden egészséges művelődés szükségképen benne gyökerezik.

A görög szellem alkotásai közül leginkább él ma is a hellén philosophia, még pedig annak legérettebb terméke: Aristoteles gondolatvilága. Ezért annak a classikus tanulmánynak, mely a görög szellem mai hatását van hivatva elsősorban megértetni, Aristoteles studiumát is fel kell ölelnie. Annak, hogy a köztudatban meglazult a hellén és a modern cultura szerves kapcsolatának tudata, egyik oka ép e gondolkodó tanulmányozásának elhanyagolása. Gymnasiumaink a görög költészet és történetírás alkotásainak ismertetése mellett csak Platont mutatják be az ifjúságnak eredeti szövegben, holott Platon gondolkodása csak kezdete, de nem végső eredménye annak a nagy gondolati munkának, mely mai tudományos művelődésünk kialakulására vezetett. Legyen szabad ez alkalommal az aristótelesi gondolkodás azon vonásait kiemelnem, melyek Aristoteles bölcseletének a legmodernebb tudománynyal való szoros kapcsolatát mutatják.

Aristoteles legnagyobb előnye minden más gondolkodóval szemben, hogy egyesíti a görög ember szűzies, elfogulatlan tekintetét a már érett hellén bölcselkedés és szaktudomány gazdag ismereteivel. Ezért sok igazságot közvetlenebbül és frissebben lát, mint az újkori gondolkodó a maga historicumokkal túlterhelt s részletismeretek által decentralisált tudatával, valamint a távoli hegyek körvonalait élesebben látjuk és jobban ítéljük meg, mintha közelükbe jutva, többé nincs meg a kellő távlatunk, nemcsak azért, mert túlsokat látunk, így a görög gondolkodó is a létező világ legegyete-

mesebb határozmányait jobban és élesebben ismerte fel. Ezen alapszik például Aristoteles csodás metaphysikája, melyből évezredek mulva is még tanulnunk és okulnunk kell. Aristotelesnek ama naiv hódoló kiemelése minden idők gondolkodói közül, mely a későbbi középkort jellemzi, a modern tudomány álláspontjáról is indokolt: az emberiség szellemi életének oly egyetlen, soha vissza nem térő mozzanatát képviseli, mely annak talán legmagasabb csúcspontját mutatja.

Aristoteles philosophiájának alapgondolata az élet és a fejlődés. A természeti folyamat szerinte lényegileg nem térbeli mozgás, mint az atomisták s később Descartes tanította, hanem oly lények összessége, melyek mindegyikében azon törekvés rejlik, hogy saját lényegét, vagyis «formáját» minél teljesebben kibontakoztassa. A változás lényege, hogy az, a mi csak mint fejlődésre kész dispositio, azaz mint potentia volt meg a lényben, valósággá válik: kialakul. Minden változó jelképe a mag, melyből hatalmas fa fejlődik a benne rejlő képességek actualisalódása által. Hogy azonban e változás megindulhasson, szükség van egy külső indító okra, mely azt kiváltja, valamint a mag csak akkor csirázik ki, ha megfelelő külső okok hatnak reája. A lényeg kifejlődése által a lény tökéletesebbé, azaz jobbá válik, mert hiszen minden lényre nézve jó az, a mire lényegénél fogva törekszik. Az emberi jóság is abban áll, hogy az igazi, az embert az állattól megkülönböztető vonások fejlődnek ki benne. A világfolyamat tehát világevolutio: a világot alkotó lények lényegének minél teljesebb kibontakozása. Ez az, a mit a modern evolutionistikus rendszerek is tanítanak s ehhez közeledik mind nagyobb mértékben a modern természettudomány is, mely mindinkább az öntevékeny élet és nem a passiv térbeli mozgás mintájára gondolja a természeti folyamatokat. Ez Aristoteles és legnagyobb tanítványa, Leibniz diadala a mechanismus és a materialismus felett. Midőn a modern természettudomány evolutiót és vitalismust tanit, visszatér Aristotelesre, tőle tanul, az ő szelleme előtt hajtja meg zászlaját. Követi ebben az általa lenézett középkort, mely a nagy hellén gondolkodóval való kapcsolatát szintén sok csalódás után találta meg.

Aristoteles szerint a változás, vagyis a változást kiváltó okok sorában nem lehet a végtelenig visszamenni, hanem végül egy ősokra bukkanunk, mely a világ változásainak végső megindítója. Ez ok az istenség, mely nem mechanikailag mozgatja a világot, hanem azáltal, hogy öntudatlanul is, de mindenek vágyódnak utána mint lényegök kifejlesztője, tehát felszabadítójuk után. Az istenség után való sóvárgás tesz bennünket tökéletesekké, s midőn Szent Ágoston azt tanítja, hogy Isten tesz minket jókká, alapjában aristotelesi gondolatot fejez ki.

Elmélkedésünk abból indult ki, hogy culturánknak két forrása van: a görög gondolat és keresztyén hit. Íme, e kettő találkozik: a görög szellem legérettebb philosophiai alkotásában a keresztyén hit legmélyebb tanításaival egyezik meg. Csak most tárul fel egész nagyságában és mélységében a görög szellem, csak most látjuk be, hogy mindenünket neki köszönjük. Szegény epigonok vagyunk, kiket Faust módjára már az is boldogít, ha az örökre eltűnt Helena fátyola marad kezünkben. A görög szellem hegyóriásának árnyékában élünk: az által vagyunk és maradunk culturemberek, hogy tekintetünket fölfelé irányítva, annak ragyogó csúcsát soha sem tévesztjük szem elől.

Pauler Ákos.

HALOTT VILÁG.

Mit ér a hír, mit ér a kincs, vagyon,
Mit ér a föld s a népe, bárha sok?
Feleljetek ti, a sivatagon
Homokba fúlt, kihalt romvárosok.

Nagy sárga folt a földnek zöld övén,
Ázsia szíve roppant sivatag,
Nincs ember ott, sem állat, sem növény,
S éltet fakasztó élővíz, patak.

De hajdan ott is élet tört elő,
S élet virult, mutatják a romok,
Míg úr nem lett a mindent elnyelő
Vándor koporsó, a sivó homok . . .

Kik éltek itt — s tán ezredéven át? —
Könyv nem tud arról, rege nem dalol,
A rég halott nép elfeledt nyomát
Úgy kell kiásni a fövény alól.

Boldog világról szólnak e nyomok:
Nagy nemzet élt itt, munkában serény,
Városok álltak, fényes templomok,
Virulás volt a sivatag helyén.

Rózsák tüzétől égett völgy, halom,
Áradt az illat, édes volt a lég,
S a harmatejtő rózsás hajnalon
Megzendültek karban a fülmilék . . .

Az élővíz, a zöldelő oáz,
Kalászos róna, fülmilés berek,
A nyüzsgő nép s a sok pagoda, ház
Mint elsülyedt hajó, úgy szendereg.

Tenger a mindent elnyelő homok,
S a tengeren, mely végtelenbe nyúl,
A sárga buczkák, e száraz habok,
Dermedten állnak, mozdulatlanul.

Tó nem csillan, egy bolygó ér se foly,
A szomju földre még harmat se száll,
A merre szem lát, nincs sehol, sehol
Fa, vagy bokor, vagy egyetlen füszál...

A sivatag felett ott hallgat a halál.

De néha tompa szendergésiből
A hallgatag halál csak felriad,
Üvöltve sí a szennyes égre föl,
S a tomboló vihar hátára kap.

Kezébe korbács, hétágú lobog,
Csont sarka ménje vékonyába vág,
Rémülten ébred a siket homok,
S eszeveszetten fut, rohan tovább.

S százféle hang zúg, zeng, sír és süvölt,
Szárnyas örvények egymást kergetik,
S homályba, éjbe, gyászba vész a föld
A hótakarta messze bérczekig...

A messze bérczek hó- és jég-födött
Sziklái közt ezer forrás fakad,
S szökelve szirten s vak mélység fölött
Folyammá nő alant a sok patak.

Lenn a folyam nagy, széles medret ás,
S zöld partba szegve hömpölyög tovább,
Érezve erejét az óriás,
Előre ront a sivatagon át.

Küzd a homokkal, áttör dombokat,
Majd habjait tóvá teríti szét;
De érzi: a forró fövény s a nap
Hogy' issza, issza lankadó vizét.

Olykor a szél-emelt buczkák elől
Meghátrál, és új medret ás a víz,
S a régi, mit pár holt liget jelöl,
Végkép a nagy homoktengerbe vész.

Küzd a folyam még, ámde lankadón,
Előre már csak lassan vánszorog,
S föliszsza végre éhesen, mohón
Utolsó cseppig a száraz homok . . .

A sivatag ölén alusznak a romok.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Zrinyi Miklós, a költő emlékezete.[1]

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

A török Áfium ellen való orvosság-ról czímzett könyve bevezető soraiban gróf Zrinyi Miklós idézi azt a mondát, hogy mikor Cyrus király seregei győzelmesen hatoltak be Sardis városába s egy katona Crœsus király palotájában magára a királyra talált és nem ismervén őt, már fegyvert emelt ellene, a Crœsus néma fia, látva atyja veszedelmét, egyszerre megszólalt és fölkiáltott: «Ne bántsd a királyt!»

«Vajjon — így folytatja azután — nem hasonló-e az én mostani felkiáltásom, édes Nemzetem, te hozzád? Látok egy rettenetes sárkányt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mint egy néma, kinek semmi professióm a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkányt, kiáltván: Ne bántsd a magyart. Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? Egyedül legyek-e én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan ez a hivatal nékem, de ha az Isten a hazámhoz való szeretetet reám tette, íme kiáltok, íme üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz.»

Háromszázadik évfordulóját ünnepeljük most a «költő» Zrinyi Miklós születésének; több mint harmadfélszáz éve, hogy ő e munkáját megírta s vajjon a megható szavak, melyekkel nemzetét itt apostrophálja, nem úgy hangzanak-e ma, mint egy intő szózat a sírból, mely hasonló, sőt még nagyobb veszélytől akarja megóvni a Zrinyi nemzetét? Vajjon nem öldöklő sárkányok törnek ma is nemzeti életünk, birtokunk ellen? Nem feledkezünk-e meg ma is gyakran elvakult tusakodások közt az igazi, közös, nagy veszélyről, mely ellen egyesült erővel, a Zrinyi szellemében kellene elszántan küzdenünk, a Zrinyi jelszavával: «Ne bántsd a magyart!»

[1] Elnöki megnyitó-beszéd a M. Tud. Akadémia f. é. május hó 10-én tartott Zrinyi-emlékünnepélyén.

Van, tagadhatatlanul sok időszerűség a szigetvári hős nagy ivadéka emlékének e mostani ünneplésében; s miután irodalmi társaságaink versengve dicsőítették őt, a ki nagy hadvezér és államférfiú létére a magyarság köztudatában mégis főkép mint Zrinyi a költő él, Akadémiánk, mely egy negyedszázad előtt az ő hadtudományi munkáit boldogult tagtársunk, Rónai Horváth Jenő szakszerű, de lelkes magyar érzéstől áthatott commentárjaival kiadta, nem maradhat el az ünneplők sorából. Egy, a közbejött események miatt elkésve, csak most megnyitott Zrinyi-kiállítással, mely létrejöttét főkép Szépművészeti Múzeumunk igazgatóságának, Zalamegye lelkes közönségének, a zágrábi egyetemi könyvtárnak, és gróf Apponyi Sándor, Ferenczi Zoltán s Hóman Bálint t. tagtársaink készségének s fáradozásának köszönheti s ezzel az ünnepélylyel akartunk áldozni a hős és költő emlékének, hogy ezzel is igazoljuk azt, a mit a «Szigeti veszedelem» írója önmagának megjósolt, mondván:

«S honnan Scythiából kijött magyar vitéz,
Merre vitézségét látta világ, nagy rész,
Azoktul helyekrül minden szem reám néz,
Hírrel, becsülettel, valamig világ lész.»

A magyar géniusnak nagy férfiakban való megnyilatkozása történelmünk utóbbi négy-öt évszázadából különösen három alakot emel nemzeti horizontunk felé, kiknek ha rokonvonásait és ellentéteit elemezzük, nemzetünk egész életfolyására világot vetünk. Bármily paradoxnak látszik ez az összeállítás, nem habozom őket egymás mellé sorolni: Mátyás királyt, Zrinyi Miklóst és Széchenyi Istvánt értem. A tegnap itt elhangzott megható emlékbeszéd Zrinyinek még egy, csak nem rég elvesztett nagy férfiúnkkal, gróf Tisza Istvánnal való rokonvonásait helyezte új és meglepő világításba.

Mátyás király és Zrinyi Miklós lelki rokonsága szembetünő. Hiszen az utóbbi egy könyvét a *Mátyás király életéről való elmélkedések*-nek szentelte s abban a hadvezérnek nagy példája iránti csodálatával s a költő forró rajongásával írta, hogy «a mi jó Mátyás királyunk mellé avagy igen kevés, avagy senki keresztyén királyok közül, kik utána voltak, ne álljon hasonlatosságért, mert bizony megocsúsodik érdeme Mátyás mellett, s elvész tündöklősége, mint a csillagoknak nap támadásán». Ezt a csodálatot és rajongást nemcsak az emberi és királyi nagyság lebilincselő látványa sugalja; Zrinyi Mátyásban ugyanazoknak a hadi és politikai ideáloknak megvalósítóját látja, a melyek őt lelkesítették s magukkal ragadták: a török legyőzését a magyar nemzet önerejével s e győzelem által való fölmagasztalását, félelmessé,

hatalmassá, nagygyá emelkedését nemzetünknek. Talán érezte Zrinyi, hogy ha őt, úgy mint Mátyást, atyjának érdeme, dicsősége trónra emelte volna, azt az ügyet, melyért annyi odaadással, annyi államférfiúi belátással és hadvezéri tudással, mégis eredménytelenül küzdött, sikerre, győzelemre is vitte volna.

Szeretettel mélyedt el a nagy király életének történetébe, főkép Bonfin nyomdokain haladva s gazdag tanulságokat merített belőle a hadi tudomány számára, de kora egyéb viszonyainak megítélésében is, mindenütt a Mátyás törekvéseinek mély átértését s azokért való lelkesedését árulva el; példájára is gyakran s szívesen hivatkozik műveiben.

Rokonlelkek ők nemcsak hadvezéri és nemzeti ideáljaik közössége által, hanem úgyis, mint a kiknek szelleme mindkettőé egyaránt, az olasz renaissance emlőin táplálkozott. Persze a közel két évszázadnyi idő, mely közöttük fekszik, megkülönbözteti a befolyást, melyet e korszak mindkettejökre gyakorolt.

Mátyás maga nem járt soha Olaszországban, de udvarához vonzott olasz tudósokat, költőket, művészeket, diplomatákat és udvaronczokat, sőt második nejéül is egy olasz herczegnőt választott. Őt megbűvölte az a légkör, mely az olasz fejedelmek udvarát betöltötte s bár mint uralkodó sokkal hatalmasabb volt azoknál, az ő utánzójukká lett; elsajátította azt az egész, az antiknak fölélesztésére alapított műveltséget, mely az olaszországi korai renaissancet jellemezte, annak alkotásaival igyekezett környezni magát, annak kedvteléseiben versenyre kelt Itália legelőkelőbb Mæcenásaival. De a politikában nem volt az olasz példa szolgai követője; az ő bátor lelke útálta ama kis zsarnokok folytonos kicsinyes cselszövényeit, hitszegéseit, méregkeveréseit és színpadias, gyakran vértelen csatáit. Ebben fölöttök állott; viszont az irodalompártolásban nem értette meg egészen őket. A humanismus latin nyelvű költészete, történetírása, commentárjai és plátói bölcselete mellett az Apennini-félsziget szellemi központjain mindenütt már akkor fejledezett s hatalmas pártfogókra talált az olasz nemzeti irodalom. Ellenben a Mátyás híres könyvtárának kézirati codexei között — mert hiszen a nyomtatványokat akkor még nem tekintették könyvtárba valóknak — valószínűleg hiába kerestünk volna magyar könyvet. Nincs nyoma annak, hogy a Mátyás buzdítására vagy megrendelésére csak egyetlen magyar írásmű jött volna létre, még egy magyar levelet sem tudunk az ő korából, az ő környezetéből felmutatni. Pedig képzelhető-e, hogy a magyar nyelv, mely nehány évtizeddel később már oly színes, zeng-

zetes és gazdag volt, a minőnek a XVI. század egyházi és világi lyrája, levélirodalma, első bibliafordításai és históriás énekei mutatják, melynek fejlettségét Marzio Galeotti is magasztalja, a Mátyás idejében egyáltalán nem lett volna irodalomképes? Nem szenved tehát kétséget, hogy itt a Mátyás érzékében volt hiány. Ő az olasz renaissance szellemi mozgalmában csak a humanismust látta, a nemzeti irodalom jelentőségét föl nem ismerte.

Zrinyi már egészen más úton halad. Ő nagyon fiatal korában járt olasz földön; ismerte alaposan, sőt teljesen sajátjává tette azt az ottani műveltséget, mely már a renaissance minden alkotását fölvette magába s olasz nemzeti műveltséggé olvasztotta, de viszonyában a renaissancehoz már a közbeeső ellenreformatió is érezteti hatását. Ő is szerette az ókori classikusokat, idézte is őket, Homért és Virgilt mondta mintaképeinek a «Szigeti veszedelem» megírásánál; aphorismákat írt Tacitushoz és utánozta Liviust; de sokkal nagyobb hatással volt reá az olasz irodalom, különösen az olasz renaissance két nagy írója: Tasso és Machiavelli. Bár tudott volna írni latinul is, mégis magyarul írt s lett első, nagy nemzeti hősköltemányünk szerzője és első hadtudományi írónk.

A «Szigeti veszedelem» hasonlatossága a «Gerusalemme liberatá»-hoz szembeszökő. Ugyanaz az invocatio; ugyanazt a folytonosságát a harczi tényeknek, ugyanazt a dicsőítését a vitézségnek látjuk itt, mint ott. Ugyanaz a vegyülése a keresztyén vallásos eszmekörnek a mythologiai elemekkel; ugyanaz a szerepe az álomlátásoknak, a szerelem heroismusának, ugyanaz a beavatkozása az égi hatalmaknak és ugyanaz a diadala a keresztyén eszmének a pogány fölött.

Tasso nagyobb művész Zrinyinél; nagyobb művet is alkotott, compositiója gazdagabb; Zrinyi a magáét úgyszólván hevenyészettnek tekinti; azt mondja: «az kit írtam, mulatságért írtam»; pihenőül a valódi harczok után lantot ragad és harczokról dalol. Tasso tárgya a keresztyénségnek egy, a távolabbi multból visszaidézett nemzetközi vállalkozása; főhőse — ha Gottfriedot, nem Rinaldót tekintjük annak — nem is olasz, költeményében az olasz hazafiság csak itt-ott, mint az Esték dicsőítésében jut szóhoz. Ellenben Zrinyi — merész phantasiával ugyan — saját dédatyjának történetileg közeleső tetteit, saját hazájának hősi védelmét zengi, az ő éposa a vallásos eszme mellett a nemzeti dicsőség apotheosisa.

Ép oly élesen különbözik bizonyos tekintetekben Zrínyi Machiavellitől akkor, a mikor a formában s a végczélokban szembetünően az ő nyomdokait követi. Discursusokat ír,

mint a nagy flórenczi, úgy kezeli Tacitust, mint amaz Liviust, tractatusaiban tanítást ad az állambölcselet és hadszervezés szabályaiból mint amaz, fejtegetései közt hazafias panaszhangokra fakad, mint amaz, költő, mint a hogy Machiavelli is az volt, bár a jelentőség Zrínyinél inkább a költői, a «Principe» írójánál inkább az értekező művekben fekszik. Mindkettő lángol hazája fölemelkedéseért s mindkettő a nemzeti hadsereg fejlesztésében látja annak legerősebb eszközét.

De mekkora különbség az erkölcsi fölfogásban, a hazafiúi érzület idealismusának mértékében! Itt aztán a nemzeti vonás megint a Mátyással való lelki rokonságot láttatja. Machiavelli műveit a Mátyás halála után írta, de azt a politikát, a melyet ő dicsőít és követendő példaképen állít föl és pedig, mondhatjuk, a Principé-ben és a Discorsiban egyaránt, azt a politikát Mátyás a gyakorlatban ismerte, de a gyakorlatban sem tette egészen magáévá; Zrínyi megtagadta a gyakorlatban és sokszor írott műveiben is. A Machiavelli «Mandragolá»-ja geniális költői trágárság, a Zrínyi költészete a vallás, erény és hősiség dicsőítése. A római és a nemzeti történelemből merít ő is tanulságokat és tanácsokat az államférfi és hadvezér számára; de bár a fortélyt, megtévesztést — nem csak hadicsel alakjában, — néha elkerülhetetlennek mondja, a hitszegést minden esetben szigorúan elítéli s nincs olyan tanácsa, mely a közbecsülettel ellenkeznék. Jellemző mindkét íróra nézve az a fogalommeghatározás, a mit a szerencsének adnak.

Machiavelli azt mondja a «Principe» egy helyén: «A szerencse asszony és a ki hatalmába akarja ejteni, annak ütnie és vernie kell őt». Zrínyinek jelszava volt: «sors bona, nihil aliud». Aphorismáiban ő is beszél arról, hogy ha a szerencse felénk fordul, üstökön kell ragadni, nehogy elrepüljön; de discursusai élére tett s az olvasóhoz intézett előbeszédjében megmagyarázza, hogy jelmondása mit jelent, hogy «kicsoda adja ezt a szerencsét . . . Az isten az — úgymond, — a ki a mi állapotunkat dirigálja, kit fel akar magasztalni, megáldja szerencsével, kit leverni, elvonja előle a szerencséket. . . . Miért az isten ennyi esztendőkben tőlünk elvonta, nem tudom; tudom, hogy az mi bűneink elfordították az ő szemeit tőlünk, és a mi tunyaságunk elundorította segítségünktől, mert noha ő a tusakodóknak is meggátolja útjokat, a kiket gyűlöl, mindazonáltal ugyan tusakodás nélkül a maga kedves szolgáinak sem enged győzedelmeket.» Tehát végeredményben mindketten, Zrínyi mint Machiavelli a «quisque suæ fortunæ faber» álláspontjára helyezkednek, de az egyik,

mint hívő lélek az isten segítségét kiérdemelni akarja, a másik, mint rideg rationalista, csak értelmi fölénynyel és kíméletlen erélylyel akarja rabjává tenni a szerencsét.

A Zrínyi és Széchenyi közötti rokonvonások, — melyekre már szintén rámutattak mások is, — nemzetünknek az újabb századokban teljesen megváltozott életföltételeiben gyökereznek. Már a Zrínyi életében is, úgy mint a Széchenyiében, hazánk sorsa hozzá volt csatolva egy akkor ugyan még örökjoggal nem bíró nem nemzeti dynastia uralmi és hatalmi érdekeihez. Zrínyi világosan látja e viszony előnyeit és hátrányait, de tényei és kétségtelenül neki tulajdonítható iratai után ítélve nem tartozott azok közé a korában és az után is nagy szerepet vitt magyar államférfiak közé, a kik e viszonyt megszakítani akarták. Ő híve a koronás uralkodónak, ép úgy mint Széchenyi, de korholja annak tanácsadóit, ép úgy mint élete végén Széchenyi tette. Néha feljajdúl, elbúsúl és elkeseredik, sőt kétségbeesésében halni kíván, de a maró gúny és személyes támadás fegyveréhez sohasem nyúl, ebben különbözik a Kelet népe, a Programmtöredékek s a Blick írójától. Mindkettő lelke mélyében vallásos, mindkettő politikus és katona egyszersmind; Zrínyi vezéri szerepben élete végéig az maradt, Széchenyi csak fiatal korában volt katona, de megőrzött egészen a sorssal való végső meghasonlásáig valamit a katonai gondolkozásból: az önfeláldozás készségét, a tekintély tiszteletét s a felforgató szellem gyűlöletét. Mindkettő fokozott követeléseket támaszt a nemzet előkelőivel szemben; mindkettő nagy világismeret és széleskörű műveltség mellett egészen és kizárólag magyar, imádja hazáját s «gyűlöl minden kifejlődést, a mely nem magyar». Mindkettő nagy dolgokra tartja képesnek nemzetét, de azért nem hízeleg neki, sőt megjavítani kívánván, keményen szemére lobbantja hibáit s lángszavakkal óvja a fenyegető veszélytől.

Életök tragikuma is hasonló, a mennyiben mindkettőt nagy csalódások érik s mindkettő megéri gyászos jóslatai teljesedését. Széchenyi a haza összeomlásában nem is érzi saját pályája megszakadását; Zrínyit nem a személyét érő méltatlan mellőzések keserítik el, hanem a közromlás, melyet ugyanaz a politika idéz elő, a mely az ő hadvezéri és államférfiúi ambitióinak útjába áll.

Alig van történelmünknek alakja, a mely jelességeiben és hibáiban, érzésében és gondolkodásában, törekvésében és annak sikertelenségében oly typikusan képviselné a magyar ember természetét és a magyarság sorsát, mint Zrínyi. A nagyotakarás és nagyraképesség, a melynek útját szegi

a féltékenység, lanyhaság, egyenetlenség és irigység saját honfitársai részéről, a meg nem érdemelt bizalmatlanság a hatalom részéről. A nemzet szervezésére és egyesítésére való törekvés, a melylyel szembehelyezkedik a «divide et impera» elve; a nemzeti nagyságért rajongás, melyben veszélyt látnak azok, a kiknek nemzetünk ereje legnagyobb támaszuk lehetne s a kik mégis gyöngítésére igyekeznek; a kiválóság, a mely ellen ösztönszerűen törnek a törpék: ezek a vonások, a melyek a Zrínyi életének képét alkotják, okozzák nemzetünk történetének összes tragikus fordulatait is.

Költői alkotását nemzeti ébredésünk kezdő korszakában nehány magyar író fedezte föl újra számunkra s mentette meg a feledés homályától. A nemzeti elnyomatás legszomorúbb napjaiban nehány lelkes hazafi adta ki először összes műveit. Most, mikor a hosszú háború alatt megint patakokban folyt a magyar vér s a régi magyar hősiség újabb dicső példái keresték méltó költőjüket, az egész nemzet ünnepelni indult a Szigeti veszedelem írójának emlékét. Az azóta ránkzúdult katastropha keservei közepett is tisztán áll immár előttünk Zrínyi költői, államférfiúi és katonai jelessége; alakja e hármas nagyság fényében többé homályba merülni nem fog; megismerése, megértése, tisztelete súlyos megpróbáltatásnak kitett nemzeti öntudatunk alkotórészévé lett s csak azzal együtt enyészhetnék el egykor.

Üdvözlöm az Akadémiánk Zrínyi-ünnepélyén megjelentek összességét.

Berzeviczy Albert.

Színház.

Az idei színházi év bélyege a teljes meddőség. Azt lehetett várni, hogy annyi rázkódtatás után elemi erővel fog kitörni az írókból a visszafojtott szó, mikor az átélt múlt s a jelen küzdelmei annyi eszmét és új tárgyat kínálnak, új erőben éledtek föl a múlt képei, 1514, Mohács, a török-világbeli szétdaraboltság, Martinovics és az ifjú Kazinczy korának küzdelmei; új alakot ölt a jelen társadalma.

De az irodalom néma; mintha úttörő példára várna, hogy *az után* vesse magát. Külföldön is ez a helyzet, igaz; csak Romain Rolland *Danton*járól tudunk, s Hauptmann új darabjáról *(Der Weisse Heiland)*: Bécs csak a lakás-requirálás rikító színét keverte a régi kedélyes bécsi bohózatba (Bahr).

E terméketlenség okát nehéz kipuhatolni. Színműíróink egy

része kosmopolitább volt, hogysem számára a nemzeti szellem megujhodás forrása lehetne. Új darabok bajosan készülnek el hónapok alatt, színrehozataluk is időbe telik, a kiállítás és öltözet pedig ma egész vagyonba kerül. Régebben kész darabok viszont a nagy átalakulás miatt színüket és erejüket vesztették. Tudunk írókról, a kik elfogadott darabjaikat visszavették a színházaktól; a régi jó idők derűs játékait ma nem tartják időszerűnek; ez érthető. Igazat ad nekik mások kudarcza, a kik mintha régebbi selejtes munkáikat vonszolnák elő, melyektől a közönség ma csakugyan elfordul. A közönség ismét jobbnak bizonyult hírénél, s annál, a minőnek az ízléstelenség kupeczei tartják. Hidegen fogadta a selejtes külföldi mókákat, szívesebben nézte magyar darabok felujítását, s az évad végén is megtöltötte a színházat *Az ember tragédiája* előadásain.

E terméketlenség a színházakat régibb darabok felujítására vezette, melyek nagy részét ok nélkül szorította le a színpadról — nem a közönség hűtlensége, hanem a színházak versenye és speculatiója. E részben a Nemzeti Színház volt a legkényelmesebb helyzetben; kár, hogy a Vígszínház Kisfaludyval is, Csikyvel is megelőzte. Csikyt általában méltatlanul mellőzi a magyar színpad; meséje élénk, alakjai elevenek, társalgásában van finomság, lélekrajzában gyengéd, néhol mély vonások, s általában közelebb van hozzánk Szigligetinél. Mégis csak egy darabja él a színpadon, *A nagymama*, mely pusztán szerep; pedig *A proletárok*, a *Czifra nyomoruság* szinte a mai hivatalnok-nyomort rajzolják. A színigazgatókat azonban a hagyomány inkább Szigligetihez vonzza; de varázsvesszejük nem érzi meg az eleven forrást; nem népszínműveihez fordulnak, pedig ezeknek ma, főkép vidéken, valódi hivatásuk volna, hogy a nép ajkát orpheumi couplék helyett megint magyar nótákra szoktassák, s melyekben több élet s jobb szerepek is vannak, mint sok modern darabban.

Ezek fölujítására sohasem lesz többé oly jó alkalom, mint most, midőn a főszerepeket Szentgyörgyi István adhatná, ki például a *Czigány*-ban tökéletes tragikai alakítást nyujt, s kinek művészete a *Nemzeti Színház*-ban Tiborcz, a peleskei nótárius és Brazovics szerepében — melyből ő egész alakot formál — elragadta a közönséget. Reméljük, hogy a Nemzeti Színház, mely a népszínműtől elvette hajlékát, fölelevenít egy-két népszínművet, hogy a vidéki színházakat példája követésére buzdítsa.

A Belvárosi Színház Szigligeti *Rózsá*-ját elevenítette föl, e bohózatba fuló történelmi vígjátékot, a hős Toldi Miklós kikosaraz-

tatásának történetét. A gondolat nem volt szerencsés. Oly történelmi személyt, kinek nagyobb költő közismert műben halhatatlan alakot adott, más világításban állítni a közönség elé: nemcsak kegyeletlen, hanem a kudarczot egyenest kihívó kísérlet, mely megboszúlja magát. Nem hiszszük, hogy Németországban előadnának más *Faust*-ot. Hogyan egyeztessük össze e fura Toldit a lelkünkben élő Toldival? Nevethetünk-e rajta szívből, csak azért, mert Szigligeti történelmünk alakjaival e mondát is sarlója alá hajtotta? A zavart még növelte a rendezés, mely a kalandot jelmezek dolgában hozzánk közelebb igyekezett hozni.

A *Nemzeti Színház* is felujított egy Szigligeti-darabot, a *Vándorszinészek*-et. Ennek irodalomtörténeti nevezetessége van. Egressy jutalomjátékára adták elő, mikor Petőfi a maga *Zöld Marczi*-ját hirtelen visszavette. Egyetlen egyszer került színre, mert a színi kritikusok magukra ismertek a két kritikus szerepében s a színészek masque-jában. Nyomtatásban sem jelent meg; Hevesi Sándor a Muzeum kézirattárából ásta ki, ő alkalmazta színre s ő is rendezte. Szigligetire nézve pedig azért érdekes, mert Bájfalvi alakjából kerekedett ki a későbbi *Liliomfi*, az úrfi, a ki szerelemből színésznek áll. Sok benne a mulatságos alak: szerepért versengő színésznők; színész, a ki folyvást szerepeinek mondataival beszél; minden alak *egy* lélektani rúgóra jár: az emberek másképp beszélnek, mint a hogy gondolkodnak és cselekesznek; kritikusok egy mosolyra átírják bírálatukat; a nagybácsi fennen hirdeti, hogy ha fiatal volna, actor szeretne lenni; s majd a guta üti meg, mikor unokaöcscse így cselekszik. Az egészen igénytelen jókedv ömlik el; jól esik látni, milyen könnyen tudtak régen nevetni.

Kevésbbé szerencsés volt Dobsa Lajos *István, az első magyar király* darabjának felujítása, ünnepi játékul a nemzetgyűlés megnyitásakor. Hogy e történelmi tragédia mily kevéssé történelmi, azt megmutatta 1861-ben írt bírálatában Salamon Ferencz; hogy mily kevéssé tragédia, azt érzi mindenki, a ki a jók elpusztulásában s a gonosz diadalában megnyugodni nem tud. A díszletek szépek voltak, Iványi igen jól rendezte, az egész előadás jó volt, de a mű kevéssé hathat.

Ezzel együtt adták Pekár Gyula drámai költeményét, *A magyar*-t. Magasan kiemelkedik az alkalmi darabok közül, s maradandó becsű. A románok kivonulásához kapcsolódik; belőle a magyar panasza, a Jelen kislelkűsége s a Múlt bátorítása hangzanak, míg végül a biztató Jövő fogja kézen a magyart s vezeti előre,

fölemelve és magukkal víve a fölperzselt templom ledőlt keresztjét.

Prózában van írva, de költői lendülettel, a szavak érzések foglalatai, kivált Jászai ajkán megrázón hangzanak.

Alkalmi darab Herczeg *Fekete lovasa* is. A *hét sváb* regényéből van erősen átalakítva; elmaradt minden idyllibb, festő részlet, a közügy lép előtérbe; e részben a darab számos új vonással bővült; különösen művészi az I. felvonás: a mint a forradalom felhője odagyűl egy polgári ház fölé, s kizúdul belőle a vihar. Hangja itt is élesebb; a fosztogatás, kínzás jajszava most közelebbről hangzik. E mű tett-számba megy; általában érdekes, hogy Herczeg Ferencz Múzsája hazafias irányba fordul.

Mikszáth is megjelent a Nemzeti színpadján; három kis elbeszélését alkalmazta színre Hevesi Sándor. Minden szót meg akart kímélni, minden színt, minden mosolyt, nem veszett kárba semmi, — de hirlapi tárcza nehezen áll meg a színpadon.

Nagy sikere volt a Nemzeti Színhaznak két felujítással, melyeknek egy évben sem volna szabad műsoráról hiányzani. Egyik *Csongor és Tünde*. Benne a dráma az epikai költészettel, a népmese szinte bölcsészettel olvad össze; a zengő nyelv, népmesei vonások, Vörösmarty mélysége s a tárgy emelkedett költőisége elragadók; a néző mindig azt érzi, a mit Kölcsey 1831-ben mondott: «Ezer másképen valók mellett is, *Csongor kincs*. A díszletek is igen szépek; Jászai Mirigye maga a költői képzelet népies megtestesülése; Várady Aranka légies Tündéje mellett igen jó volt Abonyi, egészen beleillett a mese hangulatába, egy-egy pose-a olyan volt, mint egy mézeskalács-huszár. Rózsahegyi és Ligeti Juliska Balga s Ilmája mellett Sugár manója is tökéletes. Csak a színre-alkalmazáson lehetne itt-ott valamit módosítani: kevéssé vehetni ki, hogy a hajszolt róka Mirigy elváltoztatott leánya, s hogy ő ezért kergeti a manókat; a végső kardalt sem hagynók el, az egész a hű szerelem küzdelmeit festi s az elért boldogságot; e játék utolsó szava nem lehet más, mint «a hű szerelem», a mivel a karének végzi.

Az ember tragédiájá-nak előadására is van egy pár megjegyzésünk. Paulaynak érdeme, hogy e drámai költeményt színre alkalmazta, de minek ragaszkodni scenariuma hibáihoz? Ő meghagyott némely elhagyhatót, és elhagyott fontos részeket. Például a paradicsomi jelenetben a hő és a delej éreztetése nem szükséges, s technikailag kivihetetlen. Egyesíti a két Kepler-jelenetet, hogy az egésznek képről-képre haladását meg ne zavarja, — de

ez egyesítés nem szerencsés. A londoni vásárt össze-vissza forgatta, s nem tudni, miért. Elhagyta a repülő színt, melyben az egész mű kulcsa van, Ádám szavaiban: «Az ember czélja a küzdés maga». — Az egésznek színpadi tagolása sem jó: a vasfüggöny az ókori jeleneteket szétvágja, holott a mű természetesebb tagolást kinál paradicsomi, ó-kori, középkori, újkori jelenetekre s a jövő képeire. Az is kár, hogy a mennyei jelenetben az előfüggöny, az angyalok elhelyezése stb. ugyanaz, mint *Faust* elején; e külső hasonlóság a nagy közönség szemében Madách művét egészen copiának mutatja, pedig nincs így. A sírású-jelenetben fölösleges a színhely változása; az alakok bódéikból s a kocsmából mehetnének a sírba; ez érthetőbb; a kísérőkre sincs szükség. — Mindezen könnyű volna segíteni, a Színművészeti Tanács bizonyára feladatának tartaná azt.

A darabban állandó volt Gyenes metsző értelmű pompás Lucifere; Ádámot és Évát Bakó és Hettyey, máskor Odry és Paulay Erzsi játszották. Bakó legjobb a pathétikus jelenetekben, mint pharao és Danton, a hol az egészet a pathosra építi föl. Pathosa Keplerben is öngúnyig ragadja, mikor azt mondja, hogy lényegében ő sem fog fel semmit; pedig ez a melancholia hangja. Odry egyszerű és sokoldalú, mindig az egész embert adja, sok színből s szálból összetéve, a mint e kis tragédiák kívánják. Tankréd átszellemült, Kepler mély és resignált, Danton lelkes és méltóságos egyben. Éreztetni tudja Adámban a képek összetartozását. Jelmezeiben festői; az utolsó színben Dürer-feje, átszellemült arcza az emlékezetbe vésődő kép. Ugyane napokban *Faust* felújításával is a legmagasabb színvonalon álló alakítást nyujtott.

A színházak műsorát külföldi darabok is gazdagíthatták volna. Ha a ma termése szegény is, régebbiekből lehet válogatni. Legszomorúbb napjainkban a színházak egy részében egyre hangzott az idegen szó; most a komolyabbak igen is tartózkodók, főkép a Nemzeti. Pedig bajos elgondolni, miért tartja indexen ezeket az írókat, mikor a másik, roppant áldozattal istápolt állami színházban, az operában, ideigen művészek folyvást külföldi műveket adnak. Mikor egyre-másra alakulnak nálunk Lafontaine-társaságok és Circolo italianok, miért vannak letiltva a színpadról e nemzetek ujabb írói? A szellemi boycott is veszedelmes, ha magunk szabjunk is magunkra. A közönségnek itt is helyesebb érzéke volt, midőn nem fordult el a külföldi daraboktól. — A Belvárosi Színház Schönherr *Gyermektragédiáját* adta elő. Érdekes és drá-

mai, a mint a gyermekek lelkében mutatja fel a szülők botlásának reflexét. Az erdész-ház három gyermeke rájön, hogy ha atyjuk elmegy hazulról, anyjok lámpát tesz az ablakba s nem sokára betoppan a fiatal erdész. E lámpa nagy ügyeskedéssel szerepel, szinte a darab főszemélye: ez világítja meg a rejtett bűnt s gyujtja föl a gyermekek lelkét. A leányt megejti a bűn tudata, a felizgatott képzelet, az anyja vére. A két fiú meglesi a házhoz surranó csábítót, a nagyobbiknak kezében nem sül el apja pisztolya, de a kisebbik, a beteg, a ki csak most ért meg mindent, lelövi, s maga is belehal a felindulásba. A darabnak csak e három szereplője van, az ő lelkökben zajlik le az egész; egyéb szál nem szövődik közbe az életből; ez ott, a havasi erdész-lakban, természetes, s drámailag az erő látszatát kelti. Schönherrnek ez a becsvágya, ‚Kraftmensch'-nek akar látszani; de sok ebben az akarás, erejében az erőlködés; mintha mindig oroszlánokat mintázna, de nem bronzból önti, csak cementből vakolja. — Az előadás jó. A kis leányt Bayor Gizi adta; ő tudott leginkább, egészen gyermek lenni; a mellett föl-föl lobbant benne anyja vére, elkeseredésében a szégyen s a rájuk boruló szomorúság miatt. A kisebbik fiu szerepében egy új színész, Matány, tünt fel.

A másik jelentékeny idegen darabot a Vígszínház mutatta be; ez valódi költő műve, Csehové; címe *Vanja bácsi*. Ez elárulja, hogy németből fordították, magyarán ez a név *Ványa*. Mint Csehov munkái rendesen, ez is látszólag egyszerű, igénytelen, de valójában mély és művészi alkotás. Az előjáték a szereplők arczképeit vetíti elénk. A kis falusi jószágon ott él és gazdálkodik Vanja bácsi, a ki most, öregedve veszi észre, hogy az élete elszállt; ott él meghalt nővérének a huga, Szónya, derék, de nem szép leány; gyakori vendégük a körorvos, a ki harminczhat éves korára leszámolt az élettel, s már csak a fákat szereti. Ebbe a környezetbe jő most látogatóba Szónya apja, a kegyelmes úr, egy fiatal szép új asszonynyal, s ezzel a falusi csöndes életben megjelenik az újság, érdekesség, a nagyvilág, az álom, — s mindent fölforgat. Mindenki sajnálja az asszonyt öreg, önző, szeszélyes férje oldalán, s e szánalom nyit meg neki minden szívet. A férfiak mind beleszeretnek, Vanja is, a doctor is, a kibe Szónya rég szerelmes, de ez eddig csak annyiból áll, hogy a kapatos orvos a lány kértére leteszi poharát s nem iszik többé. Most még sem látja Szónya szép lelkét a szép asszony szép ruháitól. A fiatal mostoha-anya beszél is a doctorral, ki őt is érdekli,

de a vége az, hogy az orvos a szép asszonyt öleli át és megvallja szerelmét. Ezen rajta éri őket Vanja bácsi, a ki épen rózsákat hoz a szép asszonynak. Halálos seb neki ez a kettős csalódás, a magáé mellett kis huga sorsa is vérzi szívét. S épen most jő a kegyelmes úr, a kit falun megöl az unalom, s kezdi mondani tervét, hogy el kellene adni a rosszúl jövedelmező birtokot; a birtokot, mely Szónyára néz, melyről Vanja lemondott, s melynek rögét ők ketten túrják hosszú évek óta. Vanjából kitör egy feláldozott élet keserűsége, de a lávafolyam tüze csalódásából ömlik, élete utolsó csalódásából, s pisztolyt fog sógorára. Hegedűs Gyula e kitörése nem volt játék, nem művészet, — maga volt az élet. A Diderot-féle színészi problemára kellett gondolnunk, s azt hiszszük, ez este testestül-lelkestül belefeledkezett szerepébe. — A kegyelmes úrék erre elutaznak, az asszony is sürgeti ezt, — s utánok ott marad a vihar utáni mező. Az orvos is elmegy; már csak akkor fog idejönni, ha szükség lesz rá és hivatják. Szempillantásnyi habozás után útravalónak lehajt egy pohár rég nem ízlelt pálinkát. — Vanja és Szónya maguk maradnak a sovár irodában, gazdasági könyvek és számlák közt; köny szivárog szemükbe; Szónya sírva vigasztalgatja bátyját, hogy minden szenvedés belehull az irgalom tengerébe s végül mindentől meggyógyulunk. — Ez igazi orosz hang, a Tolstoj és Dosztojevszky hangja.

A kritika nem méltányolta e művet érdeme szerint. Azt írták, az elbeszélő Csehov a színpadon sem tagadja meg magát; az egészet hangulat-képnek nézték. A modern élet drámája nem csak Csehovnál közeledik a regény felé, mint a Goncourtok rég megjósolták. S a mindennapi életben is vannak mély és megrázó tragédiák. Tett helyett tétlenséget, küzdelmek helyett elfojtott vágyakat látunk, de ezek ép oly tragédiák szülői, mint amazok. Nem történhetik-e a dráma a lélek mélyén? Gyulai már hatvan évvel ezelőtt fejtegette, hogy ha csak a tett volna drámai, s nem a szándék is, akkor *Hamlet* nem lenne tragédia. Szónya szerelmét az orvos ép úgy megöli az útra felhajtott pohárral, mint nyers beszédével Hamlet Opheliáét. Kísértetnek kell-e fölmerülni ahhoz, s nem elég-e egy kaczér ruha libbenése, hogy Vanja és az orvos holtig sirassák multjokat s féljenek a jövőtől? Itt is küzdelem folyt, csakhogy néma vágyaké s — ha a katastropha egy trojkán szállt is tova, holt álmok és megölt életek borítják a csata terét.

Az előadás mintaszerű; Varsányi és Hegedűs beszéde maga gyönyörűség; az orvos szerepe Csortosnak legmélyebb alakítása.

Jól esett egy komoly, művészi darabot látni, melyből a magunk mindennapi életének levegője csap meg.

Társalgási, salon-darabokkal rég adósunk a Nemzeti Színház. Ma a modern öltözetek ára megfizethetetlen, — ez is egyik oka ennek. De kellő fiatal színészei sincsenek; Uray, a fiatal Mihályfi. Petheő más színházaknál vannak, nélkülök salon-darabot műsorra sem tűzhetni; pedig ez lényeges hiány volna a Nemzeti műsorában.

A Nemzeti Színháznak nagy hivatása van s több kötelessége, mint a béke boldog éveiben. Ma megint a magyarság és műveltség egyik bástyája, a nemzeti szellem ápolója, culturánk egyik kifejezője; példájával ez utakon van hivatva vezetni az ország egész színészetét. A közönség ragaszkodik a Nemzeti Színházhoz, hagyományaihoz, műsorához, színészeihez. E ragaszkodásnak nem szabad veszendőbe mennie.

V.

ÉRTESÍTŐ.

Spengler könyve a hanyatló Nyugatról.

Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte. *Oswald Spengler.* 1920. C. H. Beck'scher Verlag. I. Band. Gestalt und Wirklichkeit. 615 oldal.

Két és fél év alatt 14 kiadás, az utolsó nehány hónapban hihetetlen elterjedtség, — valóságos Spengler-láz, mely a műveltség legfelső ötszázáról átterjedt az igazi és álculturáltak tízezreire: példátlan siker egy elvontan tudományos könyv számára! Talán hozzájárult a czímnek szerencsés megválasztása is. Ma egész Európa érzi (és nemcsak mi, legyőzöttek), hogy az utolsó hat év világtörténelmi catastrophát jelent, s ebben az idegállapotban könnyen fogad be egy munkát, a melyről czime után azt hiszi, hogy sorsának tükörképét fogja benne találni. Bizonyos, hogy 40 évvel ezelőtt kinevették volna érte a szerzőt, s épen hazájában, Németországban, talán meg is kövezték volna. De akkor még hiányzott minden előfeltétel egy oly munka megírására, melynek alapgondolata a szerző bevezető sorai szerint történelmi kényszerűség, s szülője a kor maga, a szerző érdeme csak a formábaöntés. Első fogalmazása a világháború kitörésekor készen volt, — talán korai tüneteképen annak a nagy tragœdiának, melynek az orosz-japán háború és a balkáni háború csak halk előjátékai voltak.

Egy könyv, mely hosszú időkre ad gondolkodni valót, mely helyenként revelatio-szerűen hat, minden körülmények között maradandó, nagy alkotás még akkor is, ha nagy fogyatékosságai vannak. Ranke, Momsen, Taine, Lamprecht, Ed. Meyer után egyszerre, váratlanul előlép egy dilettáns, a ki hivatásszerűen mathematikus, s hamisnak jelent ki mindent, a mit eddig történelmi szempontoknak, históriai probléma-fölállításnak neveztünk, — a kinek számára egyaránt tévedtek Kropotkin és Carlyle, — a ki fagyos nyugalommal állítja fel a XX. század egész horoskopját: valóban nagy bátorság és saját tanába vetett fanatikus hit kellett ehhez. Módszere elhagyja mindazt, a mit eddig a történelmi

kutatás elfogadott, megtagadja és fogalomzavaróan helytelennek jelenti ki a historiai korok eddigi beosztását (ókor, középkor, újkor); szerinte csak bizonyos culturák chronologiájáról lehet szó, a melyek egymást fölváltották. A nagy, epochális culturák egymástól függetlenül, egymástól többé-kevésbbé távol keletkeztek, valamennyi átment a gyermekkor, ifjúkor, delelő, hanyatlás élettanian szükségszerű korszakain, s valamennyi elpusztult. Ilyen volt a chinai, az egyptomi, az indiai, a görög és az arab cultura sorsa, s ez a sors teljesedik be most mi rajtunk, a mi nyugateurópai culturánkon is. Mindenik cultura eléri egyszer azt a fokot, melyen a benne úgyszólván előre megszabott lehetőségek maximumát megvalósította, ekkor kimerevül civilisatióvá, teremtő ereje már nincs, elkezd bomlani, s néhány száz év alatt elhal. A mi korunk delelője a XVIII. század, — a rococo (Mozart, Goethe, Kant, Rousseau) még hasonlítható egy szép őszi naphoz; a XIX. és XX. század már a civilisatióé, a világvárosoké, melyek mindig, minden korszakban szemben állottak a culturát jelentő és teremtő provinciával; ellenére a hihetetlen természettudományi és technicai haladásnak, igazi értéket már ezek a századok nem adnak, s a XXII. végére tehető a teljes elhalás. Ez még nem jelenti a politikai és gazdasági szervezettség megszünését; a nagy államok csak a külső formát alkotják, s mint ilyenek, a cultura után még évszázadokon át fönnmaradhatnak. Így volt ez elsősorban Rómával, a mely Spengler szerint a pún háborúkkal megszünt culturaalkotó tényező lenni, s az imperium romanum mégis csak évszázadok mulva érte el látszólagos nagyságának tetőfokát.

Minden culturának lelke van, mindenik másképen érzi a világot («Weltgefühl»), és mindenik bizonyos analog symbolumokat teremt, melyek az illető culturát híven jelképezik. Ilyenek a mathematica, a zene, a képzőművészetek, a természettudományok, — végeredményben tehát minden, a mi az emberi ész alkotása. E symbolumok, analog voltuk mellett, nagyon különbözhetnek egymástól, a culturák belső, lelki dispositiójának megfelelően; hasonlók abban, hogy azonos fejlettségi fokon szoktak megjelenni. Spengler az egykorúságot ilyen értelemben fogja fel, s ezért nevezi kortársaknak Sokratest és Rousseaut, Platot és Goethét, a dór oszlopokat és a gótikát, Phidiast és Bach-ot (!), Nagy Sándort és Napoleont.

A beállítás egészen újszerű s tagadhatatlanul ragyogó. Ha valamit lehet szemére vetni, ez a majdnem parancsoló kizárólagosság: az igazság *csak* ez, minden egyéb hamis. A részletes

tárgyalás, a mi az így körvonalozott keretek között folyik, néhol nehézkes és sokszor elvész a speculatiók labyrinthusában, — de más helyeken lenyügözően érdekes, az olvasó szinte fölujjong egy-egy tételénél. Előtérben a görög és a nyugat-európai cultura közti párhuzam áll, sok kitéréssel az arab culturára is, a mely Spengler szerint a kettő közti évezredet (Krisztus születése körüli időtől 900 körülig) kitölti. A többiről kevés szó esik. A fő — symbolum természetesen — a szám! A görögöknél mindig egy biztos, megadott, positiv mennyiség, az araboknál valami bűvös fogalom, nálunk (a nyugateurópai cultura viselőinél) függvény, a mely elhagyja a megfogható, körülírt «euklidesi» létezés határait, belesodródik a térbe, túllépi fogalmainkat, s a mi mennyiségtanunk (a melyet görög ember soha meg nem értett volna) megteremti az irrationalis, az imaginarius számot, a többdimensiójú vectoregyenletet, stb. Már itt körvonalozódik Spengler vezérgondolata: a görög cultura a közelséget, pontosan elhatároltságot vallja, a mi világnézetünk domináló tulajdonsága a messziség, a perspectiva, törekvés a végtelen felé. Előbbi az «apollói», utóbbi a «fausti» világfelfogás. Ezért csúcsosodik ki a görög cultura a szobrászatban, melynek főthemája a meztelen emberi test, — és ezért nem jut a mi culturánk a görög szobrászatnak még a közelébe sem, hanem viszont megteremti az antik művészetben ismeretlen perspectivás olajfestészetet, s betetőzésül azt a művészetet, a mely fölszabadul minden testiességtől, belevész a térbe: a contrapunctos zenét. A görögöknél még a dráma, a színház is szoborszerű, hála a minden egyénitől megfosztó kothurnusnak és prosoponnak, s a fényes nappalnak művészete; nálunk a színpadon is dominál az ember végnélküli törekvése, a sötét nézőtér, s a pyramist bezárja az utolsó nagy alkotás, a wagneri opera.

A görög philosophia hasonlóképen «euklidesi»: az elmult és a jövendő végtelennel alig törődik, tárgya első sorban az ember, a mint a jelenben él. A görög nép naptára az olympiádok bizonytalan, kezdetleges számításán épül föl. Ethikájuk olyan, mint a kötelesség goethei meghatározása: die Forderung des Tages; legjellegzetesebb képviselője Epicur. Ezzel szemben a mi morálunk csak a jövő perspectivájából nő ki; főtörvénye az, hogy mindenkitől a kötelességeket várjuk, s az egyén (a görög kalokagathia büszke hirdetője) semmi a közhöz képest. Spengler szerint ez a transcendens socialismus, a mely nyílt vagy burkolt formában, kiegészítő része a nyugateurópai erkölcstannak. És ugyanezt a különbséget látjuk a vallásbölcseletben is: a görögök az

istenséget csak atómjaira bontva képesek felfogni, s még egy-egy istennek is számtalan, helyileg megteremtett alakja van. Teneai Apollo más, mint a delosi, és más az atheni Phoibos-Apollon. Az ő isteneik még együttvéve sem mindenhatók, hanem a sorsnak, az Ananké parancsainak vannak alávetve. Ezzel szemben a világegyetemet átfogó, a végtelenségben székelő Egy Isten lényegét csak a mi culturánk gyermekei tudják felfogni. E tekintetben legközelebb áll hozzánk az egyiptomi cultura: ez alkotja meg lassanként a polytheismusból Ammon Re legfőbb istenség fogalmát, s ez ismeri erkölcstanában a jövő iránti gondot, a minek egyik legfontosabb bizonyítéka a halottak eltemetési módja és a lélek túlvilági létezésének hite, ha mindjárt csak a lélekvándorlás formájában is. A görögök elégetik halottjaikat, az ő Elysiumuk és Tartarosuk a halvány, ködös árnyékok bizonytalan világa.

És végül a természettudományok? A görögöknél e téren is a körülhatároltság, a közelség, a plastikusan megfogható uralkodik. Physikájuknak alapja a statica, csillagászatuk bezárul a ptolomaiosi rendszerrel. Spengler szerint ők már ismerték Kopernikus tanait, de culturájuknak világnézete nem fogadta be, — s Perikles törvényt hoz, melyben súlyos büntetést igér azoknak a csillagászoknak, kik a szent hagyományokat megtagadják. Az araboknál a természettudományból magia lesz: a bölcsek köve, az alchymia kísértenek évszázadokon át. A mi culturánk megérzi és befogadja a világegyetem végtelenségének, a naprendszerek myriádjainak tanát, a mi physikánk alapja a dynamika, s egyik hatalmas törvénye a tömegvonzás, — erő a végtelenbe kivetítve.

Ennyit a könyv tárgyáról. Még csak a szomorú végaccordot kellett volna mindenütt fölemlítenem: a hanyatlást, a melyet Spengler lát. Művészeteink már meddők, a rococo óta nincs egységes stilusunk, Wagnerrel kihal az utolsó zenész. A philosophiánk Schopenhauer és Nietzsche sophistikájáig sülyedt Descartes, Leibnitz és Kant után. Morálunk egyre könyörtelenebb, egyre hidegebb, — Gauss és Cauchy óta teremtő genie a mathematica terén sem jelent meg. S még a természettudományok, melyekre a XIX. század oly büszke, sem adják ma már azt a világos, biztos képet, mint 50 évvel ezelőtt: a chemiai elemek csodás rendszere helyett már itt gomolyog az ἀρχή, az őselemek kísértete, a sugár-emanatiók elmélete már zavarólag hat a physikában, — a physika, chemia és a mennyiségtan határai kezdenek elmosódni, minden halad a chaotikus felé. Spengler megjósolja azt a kort, a mely egész más culturát fog teremteni, s a mely ép oly természetszerű-

séggel fogja lomtárba lökni a mai természettudományokat (a csillagászatot beleértve) és a mathesist, mint mi tettük az alchymiával. Egyetlen cultura sem épül föl az előzőkön, nem építi tovább ezeket, hanem elölről kezdi mindegyik, s az elhaltakból csak azt veszi át, a mi «világérzetének» megfelel. Ha egyéb elemeket akar áthasonítni, kész a meghasonlás, a katastropha. Ez volt Michel-Angelo tragœdiája: az antik szobrászatot akarta új életre kelteni oly korban, a melynek lelke nem resonált az apollói lélekre, — ezért volt élete szakadatlan, titáni küzdelem. Spengler szerint az egész renaissance egy nagy félreértés!

Kietlen, szomorú képpel zárul a könyv. A jövőről, a sokkal később eljövendőről nem beszél, ez a második kötetnek lesz feladata, melynek címe: Welthistorische Perspektiven. Bizonyára sokan lesznek, a kik napirendre térnek Spengler horoscopja fölött, de talán ép annyian olyanok is, a kik úgy érzik, hogy neki van igaza. Nem a tudás döntött itt, hanem a hangulat. Hiszen oly problémák ezek, melyekre választ adni ma lehetetlenség. Európa lélekállapota mindenesetre évek óta készen áll a pessimismus befogadására. Könyvnél, mely ítélkezni akar (s ráadásul ilyen nagy távlatból!) saját kora fölött, már ítélet formájában ott állnak Faust csodaszép sorai:

Was Ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund des Herren eigner Geist,
In dem die Zeiten sich bespiegeln.

Szőllősy Lajos.

Írók, könyvek, kiadók.

Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai. Irta *Révay Mór János.* Budapest, 1920. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság kiadása. Első kötet 396 l.; második kötet 458 l. 68 szövegképpel és 17 képmelléklettel. Ára ?.

Valóban csodálkozva veszi kezébe az ember ezt a legbékésebb időkre emlékeztető két hatalmas kötetet. Hogyan, a mai papir- és nyomdai viszonyok között lehetséges még egyáltalán két ilyen pompás kötetet kiállítani? S csodálkozásunkhoz hamar az öröm érzése csatlakozik: e mű nem speculatiós kiadású, sőt alig is számít könyvárusi sikerekre, mert egy kiadó-társulat, illetve egy kiadó emlékeit nyújtja, tehát beszámoló elvégzett munkáról. Nehéz viszonyaink között, midőn minden téren, s így a könyvkiadás terén is súlyos áldozat vár mindenkire jobb jövőnk előkészítésénél, e mű,

melyben sok lelkes munkáról, ügyességről és mindenekelőtt lankadatlan szorgalomról olvashatunk, nem egy értékes tanulságot nyujt a jövő munkálkodására vonatkozólag.

A Révai Testvérek I. R.-Társaságot, melynek évtizedek óta vezérlő lelke e mű szerzője, 1869 nov. 1-én két Révai-testvér alapította: Sámuel, eperjesi könyvárus, és Leo, budapesti antiquarius. Amaz igazi tudós lélek, — egy nagy könyve tette ismertté nevét, *A társadalmi jólét feltételeiről*, — emez szenvedélyes ódondász volt. Néhány évi próbálgatás, ingadozás után azonban a czég igazában akkor indítja meg nagy fontosságú munkáját, midőn ifjan, alig 20 éves korában, belép R. Sámuel fia, Révay Mór, e mű szerzője, a czégbe. Ez időtől fogva a mai napig alig van nagy magyar irodalmi vállalkozás, melyben Révaiéknak szerepük ne volna, saját kiadványaik pedig a magyar nemzeti irodalom szépprózai és tudományos részében örök értékeket jelentenek. A memoire-irodalom legérdekesebb lapjaira emlékeztetnek azok a részek, a melyekben a szerző kiadványai keletkezését, az írókkal való kapcsolatait, emlékeit elmondja s az egész mű nemcsak kiadói, hanem culturtörténeti és irodalomtörténeti szempontból is figyelemreméltó alkotás. Révay, kitől az utóbbi években néhány érdemes röpirat jelent meg, e művében is olyannak mutatkozik, mint kiadói munkásságában: egy személyben józanul ügyes és ideálisan lelkes tud lenni. Műve azt bizonyítja, hogy küzdelmekkel teljes életének minden lépése a magyar cultura lelkes szolgálatában történt ugyan, de csak ritkán kellő üzleti érzék nélkül. Nálunk ő az első a Göschenek, Reclamok fajtájából, ő mutatja fel az első európai stílusú sikereket azon elv alkalmazásánál, hogy a nemzeti cultura igazi fejlődéséhez nélkülözhetetlen az élelmes kiadó, ki a nagy írónak a nemzeti hódolathoz az őt megillető javadalmazásról gondoskodik. Révaynak az az ötlete, melylyel a Jókai-jubileumot s azután Mikszáthét összes műveik kritikai kiadásával rendezte s ezzel a nemzetet az ünneplés alkalmához, a nagy írókat pedig az anyagi sikerhez is hozzásegítette, már az európai kereteken túl valóságos amerikai adatokhoz vezetett. Úgy látszik, egyéniségének ezeken kívül különösen szerencsés tulajdonságai vannak, melyek őt legnagyobb íróink meghitt barátságával ajándékozták meg. Rendkívül munkás életének pihenő óráit írókkal tölti, kik őszinte vonzalommal ragaszkodnak hozzá: Jókai egyik legmeghittebb embere, Mikszáthnak minden kiadói ellenkezéseik ellenére kedves barátja s még olyan nehezen barátkozó irók is, a milyen pl. Vajda János volt, bizalmukkal tűntetik ki.

Ez a synbiósis az írókkal, — ha szabad e műszót használnom, — az egyébként igen alapos nyugati műveltségű könyvárust hamar az írás szerelmesévé tette s bár e művében is itt-ott tulságosan terjedelmes mondatok közül csap felénk nemes lelkesedésének melege: nagy mesemondóinktól jól megtanulta, hogyan kell az eseményeket érdekesen és élvezetesen beállítani s alig van művelt magyar ember, ki e két memoire-kötetben valami érdekest ne találna.

Az első kötet a kiadó-társulat alapításának bonyodalmait adja elő s ez ingadozások leírásából, Révai Sámuelnek — ki egy darabig Eperjesről dirigálta a pesti üzletet, — sok közölt leveléből a kegyeletes fiú meleg rajza által plastikusan domborodik ki az alapítónak nemes alakja. A czég első kisérletei két folyóirat: a *Regényvilág* s a *Magyar Ifjuság*. Amaz füzetes regényvállalat volt, emez ifjusági folyóirat. Ugyancsak a kezdet idejére esik a *Jó könyvek* czímű füzetes vállalat, melynek czélja a ponyva kiszorítása lett volna. Ez az a vállalat, melybe Mikszáth megírta Jókainak verses életrajzát s melybe maga Jókai is dolgozott, mint már a Regényvilágba is. E kötetben mondja el a szerző a «trónörökös könyvének» — a hogyan Mikszáth nevezte el az Osztrák-Magyar-Monarchia írásban és képben czímű díszművet, — keletkezését s az ő leírásának hatása alatt is fájó emlékként bontakozik ki előttünk a kedves királyfi alakja, ki minket szeretett . . . E kötetben mondja el a szerző, mint szervezte meg nálunk az ú. n. részletüzletet, mily nagy fontossága lett volna ennek éppen culturális szempontból, ha irigy versengés és megbízhatlan közegek önzése nem tette volna hamar lehetetlenné a könyvterjesztésnek ezt az ügyes módját. De e kötetnek mégis legfontosabb fejezete az, a mely Jókai Mórról szól (177 318. l.). Talán egy kissé túltengő bőbeszédűséggel — ez a hiba nem ritkán előfordul Révay nagy művében — rengeteg új adatot kapunk itt Jókai életére, munkásságára vonatkozólag. Egészben nem változik meg Révay adatai által az a kép, a mely e nagy írónk és emberünk alakjáról bennünk él; inkább művei külső történetére, valamint emberi alakjára, különösen életének végére vonatkozólag kapunk baráti szeretettől sugallt, de őszintén igaz és tisztán meglátott adatokat.

A második kötet a Corpus Juris Hungarici, a Nagy Képes Világtörténet, a Magyar Kereskedő könyve, s a Nagy Lexikon kiadásának részleteit tárja fel. Különösen az utóbbi érdekes azért, mert Révay Mór, mint egy magyar Brockhaus vagy Meyer, sikertelen kisérletezések után maga volt kénytelen kezébe venni a

szerkesztői czeruzát s egyetlen nagy encyklopædiánknak a kötetekben meg sem említett szerkesztője ő maga. De e kötetben is az irodalomtörténet búvára talál majd a legtöbb ismeretlen adatot. Ebből tudhatjuk meg, mint keletkeztek azok a fényes prózairó-kiadások, a melyek a jó magyar könyvek százezreit juttatták el a magyar otthonok könyves polczaira. Báró Eötvös József (70—83. l.), Eötvös Károly (84—98.), Rákosi Viktor (99—129.), Abonyi Lajos (159—164.), Ambrus Zoltán (165—174.), Mikszáth Kálmán (175—240.) összes művei kiadásának részleteit találjuk ez érdekes fejezetekben. Mint az első kötetben a Jókai fejezet, úgy emelkedik ki ebben fontosság és terjedelem tekintetében az, a mely Mikszáthról szól. Valóban az a sok szeretet, az a sok szükséges, szinte furfangos ügyesség, az a lelkesedés, az a kitartó hűség, melylyel Révay már pályája legelején Mikszáth-hoz szegődött s végül is rengeteg kiadói akadályok ellenére meg tudta rendezni a nagy írónak jubileumát s így lehetővé tette az összkiadást, oly lélek energiájáról tesznek tanúságot, mely valóban kiemelkedik az eddigi magyar könyvkiadás keretei s méretei közül.

Mintegy szépprózai kiadványainak betetőzése a Klasszikus Regénytár, mely, hála a szerkesztői gondosságnak s az értő kiadó áldozatkészségének, irodalmunknak ma is legértékesebb regénygyüjteménye. Mint minden vállalkozása, ez is merésznek tűnt föl kezdetben s mint a legtöbb, ez is nagy erkölcsi sikert jelentett irodalmunknak s anyagilag is — habár kissé megkésve — de bevált.

Ime ezek a vázlatos és vaktában kikapott adatok is sejtetik, mily rengeteg anyag van együtt ebben a két nagy képeskönyvben. Nem meríthetjük ki műve tartalmát, ezért csak röviden utalunk azon fejezeteire, a melyek a Világkönyvtár s az Élet könyveinek kiadási viszonyait adják elő. Révay Mór pályája első perczétől fogva magyar kiadó, a szó legnemesebb értelmében: a külföldi irodalomból csak azt adta ki, a mi valóban a magyar cultura gazdagodását jelenti s azzal semminemű ellentétben nem áll. Vállalkozó szelleme megállt azon a határon, melyen túl már nem tudott használni nemzetének, vagy tán éppen, mint kiadó, a pillanatnak élve, a nemzeti ideálnak árthatott volna. Művét a dictatura idején kezdte megírni s bár őt is sok fájdalmas csalódás érte, éppen azok részéről, kik hivatalaiban az ő kenyerén, mellette éltek, el nem lankadt buzgalommal inti ifjabb pályatársait műve végén s egy valóságos könyvkiadói parainesis-sel fejezi be óriási munkáját. A pompásan kiállított mű sok szép illustratiója

között hiányzik az, a mely efféle memoire-szerű munkákban helyet szokott foglalni: t. i. a szerző arczképe. De talán nem is hiányzik. Lelki arczképét jól-tükrözi nagy műve, mely lelkes összefoglalása egy szép és termékeny magyar élet munkásságának.

Börne és Jeanette Wohl.

Börnes Werke. *Historisch-kritische Ausgabe in XII Bänden, herausgegeben von Ludwig Geiger.* Berlin, 1912 óta, eddig 6 kötet.

Végre Börne munkái is oly alakban fognak a kutatók rendelkezésére állni, mely a tudomány követelményeinek minden tekintetben megfelel. Mert az eddigi kiadások sem teljesek, sem szöveg tekintetében megbízhatók nem voltak, a különböző kiadások eltéréseiről vagy magyarázó jegyzetekről természetesen szó sem volt. Munkáinak első kiadását Börne maga rendezte sajtó alá (1829—34, VIII). Ez nem volt teljes és a censura erősen megcsonkította szövegét. A második kiadás (1835, XIV) teljesen értéktelen, mert ezt a kiadó önkényesen és kevés hozzáértéssel ütötte össze. Jobb volt azután a harmadik kiadás (1840, V), melyet Börne örökösei (l. alább) adtak ki, de ez is csak a nagy közönség igényeit tartotta szem előtt és nem felelhetett meg tudományos igényeknek. Ehhez járultak Hátrahagyott munkái (1844—50, VI), melyeket valószínűen Wohl Janka (l. alább) adott sajtó alá. Van még egy negyedik kiadás is (1802, XII), mely csupán az előbbieknek lenyomata. Börne 1837-ben halt meg, művei tehát 1867-ben váltak közkincscsé, és ezóta munkáinak sok teljes és nem teljes kiadása jelent meg, melyek mind csak a régi megcsonkított és hézagos kiadásoknak sokszor elég hanyag lenyomatai.

Most végre az időközben elhúnyt Geiger Lajos irányításával megjelenőben van egy tudományos jellegű és értékű kiadás, mely nemcsak teljes lesz, hanem a különböző kiadások és kéziratok szövegeltéréseit is leltározza és ezenfelül beható bevezetéseket és magyarázatokat is tartalmaz. A kiadás alapjául Börne kéziratai szolgálnak, melyek majdnem teljesen fönmaradtak. Az eddig megjelent kötetek tartalma: I—II. Ifjúkori dolgozatok. Színi bírálatok. III. Szépirodalmi czikkek. VI—VII. Párizsi levelek. IX. Levelek Wohl Jankához. Minden egyes kötetben sok az új anyag, jóformán egészen új a IX. (és következő) kötet tartalma, mely Börne egyéniségének és gondolkodásának helyes fölismerésére elsőrangú forrás, de a kornak jellemzéséhez is fontos anyagot szolgáltat. Bírálatot az egész kiadásról csak akkor írhatok, ha teljes lesz.

Most csupán föl akarom hívni a figyelmet az értékes vállalatra és főleg annak IX. kötetére, mely legnagyobbrészt új anyagot tartalmaz és sok elterjedt fecsegésnek és rágalomnak véget vet. Hőse és tárgya Börne szerelme: Jeanette Wohl.

Wohl Jankáról a közönség első sorban Heine Börne-könyvéből (1840) értesült, melynek negyedik szakasza nagyon behatóan foglalkozik Börne barátnőjével, a kit valósággal a sárba ránt. (Megjegyzendő, hogy Heine utóbb nagyon megbánta Börne-könyvét és különösen Jeanettere vonatkozó nyilatkozatait.) Az egész fejezet annyira botrányos, hogy Straus Salamon, Jeanettenek (1832 óta) férje, kérdőre is vonta Heinét (állítólag, mit Heine tagadott, Párizsban 1841. junius 14. a Rue Richelieuben arczul is ütötte), a mi szeptember 7. pisztolypárbajra vezetett, melyben Heine könnyen megsérült. Börne nagyrabecsülte és igen szerette ezt az okos és jó nőt, kihez híres párizsi leveleit intézte, kit minden gondolatáról, tervéről és tettéről pontosan értesített. Geiger kiszámította, hogy Börne és Jeanette az 1819—1833. években, melyekbe levelezésük esett, mindössze csak ezer napig voltak távol egymástól és ezen ezer nap alatt Börne több mint 400, nagyrészt igen terjedelmes levelet intézett barátnőjéhez, melyekből ‚Hátrahagyott munkáiban' csupán mutatványok jelentek meg, de ezek is nagyobbrészt csak kivonatosan vagy egyébként megcsonkítva. Jeanette, mint egy elsőrangú, jellemes írónak bizalmas és nem egyszer irányító barátnője, mindenesetre érdekes alak, kiről ma a következő teljesen megbízható adatokat tudjuk.

Jeanette Wohl 1783-ban született, tehát három évvel volt öregebb, mint Börne. Vagyonos szülei házában az eleven eszű leány jó nevelésben részesült és utóbb szakadatlanul dolgozott továbbképzésén. Huszonkétéves korában hosszas vonakodás után férjhez ment a gazdag Oppenheimer Lipót Henrikhez, a kit nem szeretett és a kitől barátságos megegyezés útján elvált. Börnével 1816. vége felé ismerkedett meg, mire nyomban meleg barátság és nem sokára szerelmi viszony fejlődött köztük. Hogy házasságot nem kötöttek, annak főleg három oka volt: először, mert Börne keresztyén volt, Jeanette pedig gyermeki szeretetből kímélte édesanyját, a ki ősei vallásának lelkes híve volt; másodszor, mert Börne, atyja haláláig (1827), teljesen vagyontalan volt, sőt sok adósság terhelte, és büszkesége nem engedte, hogy egy vagyonos nőt kapcsoljon koldusságához, illetőleg vele tartassa el magát; végre Jeanette is idegenkedett e házasságtól, mert nagyon bámulta és szánta ugyan Börnét, a ki őt szenvedélyes érzékiséggel szerette,

de fázott attól a gondolattól, hogy végleg e tisztátalan, rendetlen, beteges és veszekedő emberhez kösse magát, a kit végre sem szeretett igazi szerelemmel. Börne atyjának halála után (1828) mégis tényleg el voltak tökélve a házasságra, de ekkor közbelépett (Jeanette tudtával?) Börne orvosa, a ki tüdővészes barátját komolyan eltiltotta a házasságtól. (A következő évben Börne erős vérhányás következtében tényleg súlyos beteg lett.) Minthogy viszonyukból ily körülmények közt házasság nem lehetett, Jeanette hosszas lelki küzdelem után és Börne szenvedélyes, de idővel ellanyhult ellenzése èllenére 1832-október 7. férjhez ment a nálánál tizenkét évvel fiatalabb gazdag Strauss Salamonhoz, kinek összetüzését Heinéval már említettem. Az új pár Jeanette sürgetésére 1833-ban Párizsba költözött, hogy együtt lehessenek Börnével, a ki, barátnője nyilatkozata szerint, gondos ápolás nélkül nem maradhatott. Itt haltak meg, Jeanette 1861-ben, férje 1866-ban, vagy három évtizeddel Börne után. Megjegyzem, hogy haláluk után Strauss unokaöcscse, Schraffer Gottlieb († 1904) örökölte Börne összes kéziratait, melyeken az új kitünő Börne-kiadás alapszik.

Börnének Jeanettehez intézett bizalmas leveleiről (melyeket E. Menzel 1906-ban igen csonkán adott ki) csak akkor mondhatni végleges ítéletet, ha teljesen megjelentek. Most csak azt hangsúlyozom, hogy nemcsak kettejök viszonyára igen fontosak, hanem Börne jellemének és egyéniségének helyes méltatására is, a menynyiben az író (a ki mellesleg mondva nagy kedvelője volt a pletykának) e nyilvánosságra nem szánt levelekben, melyekkel barátnőjét első sorban mulattatni óhajtotta, meglepő őszinteséggel nyilatkozott kartársairól, pl. Heinéről, és egyéb politikai meg irodalmi személyiségek viszonyairól. Ez őszinteségével jelleme nem veszít (ellenkezőleg!), sőt emberi gyarlóságai, melyeket el nem titkol, csak még rokonszenvesebbé teszik alakját. Hogy Jeanette mi volt neki, legjobban mutatják szavai 1832-ből, épen mikor barátnője máshoz készült férjhez menni: «Ön ma is az én egyetlen és teljes közönségem és az marad örökre».

Heinrich Gusztáv.

Magyar író könyve Destouchesről.

Philippe Héricault Destouches. L'homme et l'oeuvre. Par Jean Hankiss, docteur ès lettres, lecteur des langues allemande et française à l'université de Debreczen. François de Csáthy. Librairie Universitaire. Debreczen 1918. Nagy 8°. 447 l.

E munka, melyet — az utolsó lap tanusága szerint — szerző 1918 szeptemberében, a nyomda pedig 1920 májusában fejezett

be, a háborús évek tartama alatt a második franczia nyelven írt, nagyszabású franczia irodalomtörténeti monographia, mely Magyarországon, a budapesti tudomány-egyetemen végzett fiatal tudósaink tollából került ki, nem számítva Baranyai Zoltánnak ugyancsak most megjelent, magyarul írt nagyon érdekes és értékes könyvét, mely a franczia irodalom hatását tárgyalja a magyarra a XVIII. században.

Eckhardt Sándornak, azóta a budapesti egyetem magántanárának, Belleau-ról szóló és alulírott által a *Budapesti Szemlé*ben részletesebben méltatott könyvéhez méltón sorakozik most Hankiss Jánosnak, azóta debreczeni egyetemi magántanárnak még terjedelmesebb munkája, mely Destouches-ról szól, és melyet a papirhiányból következő térszűke miatt csak röviden kívánok a következő néhány sorral az érdeklődők figyelmébe ajánlani.

Hankiss kezdettől fogva a XVIII. század irodalmával foglalkozik szeretettel. Doctori értekezése Diderot regényírói munkásságáról szólt. Ugyancsak Diderot-hoz fűződik az a jelentős dolgozat, mely ez írónak Herderre gyakorolt hatását mutatja ki részletekbe menő alapossággal, és melynek értékes voltát eléggé jellemzi az a tény, hogy a Herrig-féle Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen érdemesítette kiadásra. Legutóbbi, felfordult viszonyok közt készült és elvégre most szerencsésen napvilágot látott vaskos kötete, a XVIII. századbeli franczia vígjátéknak arról a nevezetes képviselőjéről szól, ki bennünket, magyarokat már azért is különösebben érdekelhet, mert fontos hatással volt, mint Petz Gedeon annak idején kimutatta, a mi Bessenyeink *Philosophus*-ára.

Destouchesről eddig is léhetett olvasni egyes, többé-kevésbbé jóravaló tanulmányokat és doctori értekezéseket, melyek közt magyar is akad: Hankissé az érdem, hogy nagyszabású, tán igen is terjedelmesnek mondható monographia áll a tudományos világ rendelkezésére ez íróról, kit — bár minden hasonlítás sántít — így lehetne röviden minősíteni: egy Augier avant la lettre, Augier tehetségének fényoldalai nélkül, — ennek a jeles színműírónak valamilyes elővázlata, a családi élet cultusától ihletett darabjaival, melyekben a vígjátékíró egyébiránt inkább csak elmeskedő, mint igazán szellemes, és ha fölülkerekedik a komoly középfajú drámaíró, emez inkább csak érzelgős tud lenni, mintsem annyira megható vagy épen megrázó, mint a kiváló utód nem egyszer.

Hankiss mindenek előtt Destouches-nak élete folyását beszéli el, forrásaival és elődjeivel szemben kritikát gyakorolva. A het-

vennégy év, mely Destouches-nak osztályrészül jutott e földön (meghalt 1754-ben), nincs minden változatosság híján, mert ez író sokfélét próbált, kezdve színészkedésen, folytatva diplomatiai pályán és végezve családi magányon, visszavonultságon, a mi nem gátolta meg egyébiránt, hogy színköltői babérokra ne törekedjék termékeny tollával. A magánember benső lelki és szivbeli élete azonban adatok hiányában kevéssé ismeretes előttünk és így ez életrajz tulajdonképen mint az író munkásságát a maga folyamatával befoglaló és kiemelő keret érdekelhet tulajdonképen.

Az életrajzi rész különben csak egy hatoda vagy hetede a kötetnek. A mivel Hankiss tulajdonképen foglalkozik, az Destouches műveinek tanulmányozása, ezeknek a jellemvígjáték és a társadalmi vígjáték átalakulási folyamatát jelző daraboknak, melyek a XIX. századbeli «comédie sérieuse»-hez vezető úton haladnak.

Hankissnál hőse munkásságának tárgyalása két külön, önálló részre oszlik, melyeket szerzőnk maga így különböztet meg: Partie analytique és Partie synthétique.

Az első rész, egyéb művek mellett, mintegy két tuczat darabot elemez végig sorban, egyenkint, mindegyiknek vázolva meséjét és alakjait, viszonyát a megelőző és főleg az egykorú, esetleg külföldi vígjátékirodalomhoz, valamint az utódokhoz is. Itt léptennyomon méltányolhatjuk szerzőnknek világirodalmi széles látkörét, buzgó kutatásait és ítéleteinek józanságát. A hogyan itt van minden egyes darab irodalomtörténeti összes vonatkozásaiban tárgyalva, bármely franczia vagy német szaktudósnak hasonló tárgyú dolgozatai mellett derekasan megállja helyét. Sőt a hogyan a darabok minden képzelhető oldalról aprólékosan fel vannak bonczolgatva, az az elemzésbeli gondosságnak netovábbja, néhol már majdnem túlzása. Mert nem egy e darabok közül aligha érdemelt ennyi fáradtságot. Az bizonyos, hogy az egyes darabok jelentőségéhez inkább hozzá kellett volna arányítani az elemzés terjedelmét és a fontosabbaknak több helyet kellett volna szánni, míg a kevésbbé jelentékenyeket nem volt szükség az előbbiekkel épen ennyire egyenlő elbánásban részesíteni.

A második, a synthetikus, tehát Destouches munkásságát összefoglalóan jellemző rész, bizonyos elvi szempontok magaslatáról tart áttekintést és a következő fejezeteket tartalmazza: források és minták, — psychologiai és æsthetikai észrevételek a jellemvígjátékról (tárgy, jellemrajz stb.), — a comicum, — a technika, — a styl és verselés. Továbbá: az erkölcsök festése, — a moral, — a komoly és az érzelgős (a siránkozó, lármoyant) elem, — az

utánzók. E felosztáshoz több szó férhet. Először azért, mert elvégre e pontok többjét már az analytikus részben is tárgyalnia, legalább is érintenie kellett szerzőnknek. Másodszor meg azért, mert a mit én e fejezetek felsorolásánál az imént hozzá fűztem a megelőzőkhöz, azt Hankiss egész egyszerűen sorakoztatja utána a stylről és verselésről szóló fejezetnek, tehát annak, melynek a könyv legutolsó fejezete gyanánt kellett volna állania.

Hanem elvégre ez inkább csak formai, külsőséges hiba, világos lévén, hogy ott új fejezet-csoporttal állunk szemben, melyet másképpen és máshová lehetett volna elhelyezni. A fő az, hogy úgy e fejezetekben, mint a többiekben szerzőnek elég sok figyelemreméltó, tanulságos mondanivalója volt. Sajnálom, hogy nem mindig dicsérhetem éppen ennyire azt is, a hogyan elmondja ezeket. Nem egyszer felettébb hajlandónak látom kissé rideg systematizálásra. Szeret általános elméleti æsthetisáló fejtegetésekbe bocsátkozni, a melyeket speciálisan Destouches-ra iparkodik alkalmazni, de a melyekre nem volt épen múlhatatlan szükség, mert nem világítanak meg semmi homályos kérdést. Végül a különben sem valami elsőrangú Destouches-irodalomnak erősen másodrangú termékeit is sokat idézi, nem épen főbenjáró fontosságú állításaikkal lépten-nyomon vitatkozik.

Szó sincs róla, hogy ne volna e könyvben egységes vezérfonál, sőt szigorún megconstruált rendszer a szerkezetben, mégis úgy érzem e könyv olvasása közben, mintha szerző egy újonnan megnyílt, ő általa gyűjtött és rendezett museumon kalauzolna végig. Teremről-teremre menve folyton gazdag gyűjteménye tárul elém az érdekes és értékes dolgoknak, vegyítve-tarkítva kevésbbé ilyenekkel, de melyek teljes mellőzése bizonyos önmegtagadást követelt volna és sokszor tán kár is lett volna. És a végén úgy érzem, hogy kissé fáradt vagyok; sok mindent láttam és tanultam, de a milyen gazdagok benyomásaim, épen annyira hajlandók egymásba folyni.

Hanem méltánytalanság volna, ha kifogásaimmal kapcsolatban elmulasztanám azt, a mit a franczia így fejez ki: plaider les circonstances atténuantes. Szerzőnek említett fogyatkozásait, melyek nem tudásbeli természetűek, hanem a feldolgozás művészetét illetik, igen fontos körülmények teszik érthetővé és mentik. Ez első nagyszabású munkája, olyan súlyú és terjedelmű, hogy gyakorlottabb és már nem épen «fiatal» tudósnak erejét is próbára tette volna. Annál is inkább, mert tárgya a nehezebbek közé tartozik. Bár korántsem kívánom a két művet egyenlő színvonalon

állónak tekintetni tán, hadd utalok itt Lansonnak, a franczia irodalomtörténetírás ezidőszerinti főmesterének 1887-ben megjelent thèse-ére.* Ez a Nivelle de la Chaussée-ról, a mai középfajú dráma előfutárjáról szóló, tehát Hankiss könyvével rokon tárgyú (Destouches-t egy egész fejezetben kitünően is tárgyaló) mű szintén tanusíthatja, mennyire nem könnyű feladat egy olyan író egyéniségét a maga egyediségében erősen kidomborítva rajzolni meg, mely — miként a Destouches-é is — híjával van az erősebben jellegzetes körvonaloknak és inkább elmosódó, szétfolyó, egyes kibélyegzettebb, kiemelkedőbb momentumok ellenére.

Bizony Destouches nem épen hálás théma és feldolgozásához őszinte tudományszeretet kellett. Hankiss tudott többször kiváló érdekességet vinni bele tárgyába, így különösen ott, hol az angol színköltészetnek és az Addison-Steele-féle *Spectator*-nak hatásait mutatja ki, a mi épen annyira új, mint a mennyire becses része a könyvnek. És ha már fentebb ama kifogásokat tettem, hadd említem fel itt végül retractatio gyanánt, hogy a Conclusion fejezet tényleg figyelemreméltó írói képességgel rajzolja meg Destouches írói arczképét a maga teljességében. Úgy itt, mint másutt kiemelendők szerzőnek érdemeiül még a méltánylásnál és gáncsolásnál egyaránt mértéket tartani igyekvés, a mások nézeteinek sűrű idézése mellett is a nézetekben önállóságra törekvés és az ítéleteknek rendesen találó volta stb.

Mindent összevéve, ezt a könyvet, bármilyen szigorú kifogásokat emeljen is esetleg a részletekben ellene a külföldi szakbírálat, nem fogja nélkülözhetni az, ki ezután a XVIII. századbeli vígjátékirodalommal fog foglalkozni. Tisztességére válhatik a külföld előtt a magyar tudományosságnak. Legfőbb bajai, az itt-ott mutatkozó nehézkesség és aprólékoskodás, mind a lelkiismeretességnek, a túlzottan becsületes munkásságnak következményei.

Haraszti Gyula.

* Hankiss nem látszik ismerni e könyvnek újabb kiadását, mely pedig rája nézve a feldolgozás módszere tekintetében is tanulságos lehetett volna. 1903 ban ugyanis Lanson a fejezetek sora rendjén változtatott. Szerzőnk, mint jó magyar, nem okult másnak a kárán.